

Gulyás Pál

Nyugaton át kelet felé

(Tanulmányok)

Összeállították

Gulyás Klára és Lisztóczy László

Szaklektor

Szöke Ágnes

Sorozatszerkesztő

Turcsány Péter

Sorozattervező

Nagy András

© Gulyás Pál örökösei

A kötet megjelentetését a Magyar Könyv Alapítvány segítette

Kiadja a Kráter Műhely Egyesület
Budapest, 1993

TARTALOM

A debreceni géniusz

A Kalevaláról

- Üdvözlét az Olvasónak!
- I. A Kalevaláról
- II. Bolyongás a Kalevala birodalmában
- III. Néhány Kalevala-jelenet
- Áttekintés

Homéros 1936-ban

- I. Vers és élmény
- II. Az élő Homéros

A görög dráma jellegvédelme és változásai

- 1. A homérosi alap megnyílik
- 2. Aischylos dionysosi próféta-démona
- 3. Sophoklés, a görög „aranyközépszer” főpapja, avagy: a görög tragédia szertartásmestere
- 4. Euripidés, az antik világszínház igazgatója

Dante kapujában

- I. Dante ünnepélye
- II. A skolasztika útvesztője
- III. Dante-elemek

A Géniusz Debrecenben

Gulyás Pál jegyzetei a Géniusz Debrecenben című tanulmányához

Németh László

Nyugaton át kelet felé

A líra „műhelytitka”

- I. Egység
- II. Vidám verses harc az egységért
- III. Rész és Egész viszonya (Kis kerek virág...)
- IV. Félelmetes élet
- V. Ellenállások (Szó, ritmus, rím, gondolat)
- VI. Absztrakt és konkrét líra (Ady a magyar nép között)
- VII. Az én és a nem-én

Isten békéje a magyar irodalom felett

- A mélységből kiált Debrecen!
- I. Hádesz Csillaga alatt (Levél Illyés Gyulának.)
- II. A Láthatatlan Egyház nyomában

Gulyás Pál krónikája

Jegyzetek

A debreceni géniusz

Gulyás Pál eszmevilága

Gulyás Pál egy új Mohács romjain - az 1920-as évek elején - indult el költői pályáján. Szellemi fejlődését áttekintő - a „személytelenség”, a közösséggel való azonosulás jelképes kifejezéseként egyes szám harmadik személyben fogalmazott - esszéjében így emlékezett ifjúsága sorsformáló élményeire: „a fiatal Gulyás megtanulta hamarosan, a világháborút követő idők változásaiból, hogy egyedül a szellem szövetségei tartósak. Ezek függetlenek a napi eseményektől. Csak a nagy összefüggések vezethetnek ki az idő káoszából. Az integer Magyarország összeomlása, a trianoni szerződés iszonyatos következményei minden gondolkozó és érző magyarban alapvető változást idéztek elő. Mérlegre kellett vetni a magyar múltat, valamint a magyarságnak Európával és a világgal való összefüggését. Csak a nagy összefüggések menthetnek meg - érezte mélyen a fiatal Gulyás is, aki Magyarország összeomlásakor egyetemi pályára lépett.” Ez a vallomás egy nemzet és egy nemzedék tragédiájáról tanúskodik, ugyanakkor fényt vet Gulyás Pál eredendő hajlamára, amely az ideák világában keresett válaszokat a kor súlyos kérdéseire, a történelem „hidrafejű Rém”-ével a szellem erejét és tisztaságát - a kis népek vigaszát és reménységét - szegezte szembe.

A pályakezdő költő a Nyugat-mozgalomhoz fordult irodalmi eszményekért, első két kötetében ezt a tradíciót követte. A *Nyugat*hoz fűzte az 1927-ben megalakult debreceni Ady Társaság is, amelynek egyik életre keltője és vezető tisztségviselője volt. Az évtized fordulóján azonban - az újabb történelmi megrázkódtatások hatására - fokozatosan eltávolodott addigi mestereitől, szembefordult a *Nyugat* által meghonosított - az egyéniség önkifejezésének elvén és a l'art pour l'art mámoros szépségkultuszán alapuló - irodalomfogalommal. Olyan irodalom vágya fogant meg benne, amely nem szakad el a hagyományoktól, a néptől és a természettől. Az író veszély idején nem menekülhet elefántcsonttoronyba, nem elégedhet meg öncélú esztétikai értékek megteremtésével: a megmaradás ügyét, társadalmi és nemzeti hivatást kell szolgálnia. Az Ady Társaság 1931-es drámaivitájában fogalmazta meg először azt a követelményt, hogy a műalkotás a nép kollektív élményeit, a közösség „életigényét” szólaltassa meg. A *Nyugat* individualizmusával a „személytelenség” esztétikai és morális követelményét állította szembe, amely a tisztán emberi kifejezésére törő, a személyes tartalmakat természeti képek mögé rejtő, egyetemes érvényűvé általánosító népköltészetben lelheti meg ihlető-termékenyítő forrását. Szerinte az „igazi individuum” legfőbb jellemzője, hogy „reng a közösség összefüggéseire”, „vállalja a kor felelősségét egyedül a milliók helyett, s visszasugározza beléjük azt, amit őkőlük kapott, amit a milliókból akkumulált”.

A *Nyugat* első nemzedékéből csupán Ady költészetét tartotta időszerűnek, akit bizonyos fokig külön is választott szellemi környezetétől. 1936-ban fordulatot sürgetett az Ady Társaság tevékenységében is, így összegezve a névadó legfontosabb üzenetét: „Ady szava mögött, az Ady-mű mögött... a magyarság életigénye lüktet. Ady költészete: a magyarság vészcsengője. Ady szava nemcsak az esztétikumtól van megkötve, hanem a magyar fajtól is. Ki kell tehát domborítani, az eddiginél teljesebb erővel, Adynak ezt a magyarul is megkötött sorsát...”

Az új irányban tájékozódó költő csakhamar konfliktusba bonyolódott a *Nyugat* írófejedelmével, Babits Mihállyal, akit a *Misztikus ünnepi asztal* egyik versében még Dantéhoz mért. Babits 1934-ben a *Nyugat* hasábjain recenziót közölt Gulyás Pál *Tékozló* című kötetéről, amelyben provincializmussal vádolta a vidéki poétát, szembefordítva vele első számú példaképét, Csokonait, aki magyarságát - Gulyással ellentétben - nem szűkítette debreceniséggé,

hanem ki tudta tágítani európaisággá. Gulyás Pál - elvi síkra terelve a vitát - két év múlva. *Búcsú a Mestertől* című költeményében felelt a bírálatra.

A vers indító sorai a kézírataival „batyuzó” költő félszepségét, szégyenérzetét fejezik ki, majd nevének nevezi azokat a világerőket, amelyek ismét „kopogtatásra” kényszerítették:

*De mit tegyek? Egy hajcsár áll mögöttem
és dörömbölni kell, ha betörik
Szent Péter templomának boltozatja
és fél-Európát rommá lövik.*

Félreérthetetlen utalás ez a fasizmusra, amely a keresztény Európa létét fenyegeti. A totális kihívás totális választ igényel. A vers szemrehányóan elvontnak, élettelennek, öncélúnak ítéli a babitsi klasszicizmust. Jellemzéséhez a *Kalevala* 37. énekéből kölcsönöz motívumot. „Vasverő Ilmarinen” a felesége halála miatt érzett bánatában aranyból és ezüstből készít társat magának, de eldobja az „aranyos kísértet”-et, amelynek „csókja meddő”, mint a Babits-műhelyben megmintázott „antik formák”-é:

*Belestem ajtód résén. Félhomályban
tűzhelyeden szavak lombikja égett
s te mint a Kalevala bús kovácsa
aranyból kalapáltál feleséget.
Elektromos fényben úszott formája,
csak szeme volt kő, ajka nem üzent.
Egy szó hiányzott még, első sóhajtás,
és te nem kérdezted meg Vipunent.*

Saját ars poeticáját is a *Kalevalából* idézett történettel szemlélteti. Az eposz 16. és 17. runóját, Vejnemöjnen egyik hőstettét állítja ellentétbe az Ilmarinen-epizóddal. A „legkülönb költő” a szó erejével közvetlen teremtésre képes: varázsigékkel csónakot épít, munkáját azonban nem tudja befejezni, mert az utolsó három szó nem jut eszébe. A „hatószavak” nyomába ered, de nem talál rájuk sem a föld felszínén, sem az alvilágban. Végül alászáll Vipunen, a „holt-eleven táltos” testébe. A „fővarázsló”, a hajdani vadászember eggyé vált az anyafölddel, egész erdőt táplál sejtjeivel, miközben alatta maga is tovább él. Vejnemöjnen tőle tanulja meg a bűvös szavakat, amelyekkel bevégzi művét.

Ezt a jelképes utazást, a népi emlékezetben való alámerülést, a természetközelséget, a történelem, az emberlét teljesebb átélését kérte számon Gulyás Pál Babbitstól:

*Meg kell rothadni, Mester, földbe
kell magunkat ásni. Lassan süllyedő
testünkben egy új indulat zsigerje
fog zsongani, agyunkban új velő.*

Gulyás Pál így jelölte ki a költemény helyét pályáján: „Ezzel a verssel a magyar irodalomnak egy lezárt fényes korszakától veszek búcsút, egyúttal búcsúztatom benne régebbi útkereséseimet.” Alkotásával eltépett minden szálát, amely a *Nyugathoz* fűzte, s kinyilatkoztatta kétely nélküli vonzódását a népi írók mozgalmához. A Vipunen-jelképbe tömörített hitvallás ennek az 1930-as évek elejétől együtt cselekvő íróközösségnek az esztétikai törekvéseihez igazodott, programját a mindinkább küldetésére eszmélő új írónemzedék hitelesítette és fedezte. A *Nyugat* ízlésén fölnevelkedett költő az ő táborukban találta meg szellemi szövetségeseit, növekvő tudatossággal osztozott az „édes, alulso Magyarország” kulturális és társadalmi fölemeléséért folytatott küzdelmeikben.

Maga is kezdeményező szerepet játszott az írómozgalom megszületésében. Neki és Juhász Gézának köszönhető, hogy Debrecen az írói csoportosulás egyik gyülekezőhelyévé és szellemi központjává vált. 1931 novemberében itt zajlott le nevezetes föllépésük: Erdélyi Józsefet, Illyés Gyulát, Kodolányi Jánost, Németh Lászlót és Szabó Lőrincet az Ady Társaság látta vendégül. A házigazdák az új magyar irodalom zászlóbontásának ünnepi eseményévé avatták a találkozót, a résztvevők ekkor döbrentek rá arra, hogy közös arcvonalat alkotnak, ismerték föl az összehangolt cselekvés szükségességét. Beszélgetéseik során körvonalazódott a *Debreceni Káté* és egy folyóirat megalapításának terve. A *Debreceni Kátét*, a harmadikutas népi ideológia alapvetését Németh László 1933 őszén Gulyás Pál munkahelyén, a városi ipariskola egyik szobájában fogalmazta meg, míg barátja a szomszéd teremben inasokat oktatót. A következő évben Debrecenből indult útjára - Fülep Lajos, Gulyás Pál és Németh László szerkesztésében - a *Válasz* című folyóirat. Gulyás Pál az íróközösség számos tagjával - Erdélyi Józseffel, Illyés Gyulával, Kodolányi Jánossal, Németh Lászlóval, Sárközi Györggyel, Sinka Istvánnal és Veres Péterrel - baráti szövetséget kötött. A népi írók az ideális alkotói magatartást példázták számára: a közösség iránti felelősséget halmozták fel szívükben és agyukban, a népiség, a kollektivitás és a természetélmény hármas elvére épülő irodalommodellt ők képviselik a legtisztábban.

A legrégebb és a legmélyebb barátság Németh Lászlóhoz fűzte. Kapcsolatuk 1928-ban kezdődött, amikor a népi írók nemzedékké szerveződését előkészítő fiatal irodalomkritikus a *Napkelet* költői pályázatának bírálójaként fölfedezte, és - Debrecenbe küldött levelének tanúsága szerint - „őszinte elragadtatással” olvasta el Gulyás Pál verseit. Személyesen az 1931-es debreceni seregszemplén ismerték meg egymást. Gulyás Pál 1932-ben a *Protestáns Szemle* hasábjain az új magyar irodalom vezéregyéniségének nevezte eszmetársát, aki „az Ady-korszak démoni hadjárata és önmagát megsemmisítő elragadtatása után” egy új egyensúly megteremtésére, „az ifjú magyarság új orientációjá”-nak kimunkálására tesz kísérletet. Németh Lászlót ez a tanulmány ösztönözte annak a misszióknak a vállalására, amelyből a *Tanú* megszületett. Az általa képviselt eszméknek, a hitlerizmus és a sztálinizmus egylényegű alternatíváival szemben a magyarság identitását védő harmadikutas koncepcióknak Gulyás Pál volt az egyik legkövetkezetesebb híve és szószólója. „Minden közösségben kell rejtőznie az őt mozgató technikai és társadalmi apparátus alatt egy láthatatlan, de mélyebb valóságnak, egy legvégső célöszöntnek, amely már a vallás és a metafizika birodalmába tartozik, amelynek tényeit aktába nem lehet iktatni, de a szívekbe nem iktatásuk mégis beláthatatlan következményekkel jár: a közösség felbomlásával” - visszhangozta a magyar kultúra időfölkötti lényegén, jellegadó tulajdonságain töprengő Németh László nézeteit. Az irodalomnak ezt a „kollektív célöszönt” kell tudatosítania, „a nagy alkotások megkívánják a zárt teret, még ha a végtelenséget is akarják kifejezni, - megkívánják az etnikai zárt teret, azaz szükséges, hogy egy népi közösség acélgyűrűje szorítsa be a kifejezendő világot. E nélkül a jellegzáró gyűrű nélkül fáradtan ejti le szárnyát a géniusz, - sőt: géniusszá se tud lobbanni.”

A magyar hagyományokba való alámerülés vejnemőjnenni gesztusa azonban Gulyás Pálnál sem társult szemhatárszűkítő provincializmussal, a nemzeti kizárólagosság és öncélúság hirdetésével. Ellenkezőleg: lépcsőfokot teremtett más népek sajátos értékeinek fölfedezéséhez és megbecsüléséhez. „Egy belső, szemforgató és spekuláló, tudákoskodó hazugság csömörétől és sömörétől akarom megóvni a magyarság-gondolatot... utálok... a somfordáló, Krisztuskodó-farizeuskodó »magyarságot«. Inkább ne legyek magyar!... Schillert inkább vállalom magaménak, vagy Goethét, vagy Hölderlint... A magyarság nem öncél. A cél: a *nagy lélek*” - olvashatjuk egy Németh Lászlóhoz intézett levelében. Másutt arról vallott, hogy „az emberiség harmóniájában óhajlja hazája üdvét, - más nemzetek jogtalan rovására és szerencsétlenségére

nem óhajt magyar lenni”. Illyés Gyula szavai nyomán így fedte föl népiségének korszerű, a nemzeti és a nemzetközi dialektikáját magában foglaló tartalmait: „A »fajták jellegzetes ismérvei« engem, az egyént mindig gyanakvással töltenek el. Viszont legtöbbször azt becsülöm, amit csak egy fajta adhat, s mégis minden fajtára érvényes. Ily úton keresem magamban a népit, a népiben a magyart s a magyarban az emberiséget.” Elfogulatlan öntudattal hirdette, hogy minden nemzet: egyéniség, a legkisebbnek is lehet értékes mondanivalója az emberiség számára, ezért a népek viszonya csakis a kölcsönös tiszteleten, az egyenjogúság elvén alapulhat. Szándékaiban a nemzet fogalma erkölcsi tartalmat kapott, a népiség a közösségi feladatok felelősségtudattól áthatott vállalását is jelentette: „Édesanyánkon túlemelkedhetünk *agyban* - ez a dolgok rendje -, de *szívben* soha. Itt van elrejtve a népiség... titka, amely testvére az Egyetemességnek. Egyetemes az, ami tiszta szívből eszmei. Népi: a nép tiszta álmához lehajló egyetemesség.” Elvetette a nemzeti és az internacionális korrelációját sértő, külsőséges jegyekkel hivatkozó, az irodalmat „folklór-múzeum”-má degradáló népiességet. A népi kultúra remekei szerinte nem csupán a nemzetenkénti eredetiség eszméjéről, a „sajátosság méltóságá”-ról beszélnek, hanem a „tiszta lét”-ről, a „népek összefüggései”-ről, közös élményeiről és vágyairól is. A „nép tiszta álmához lehajló egyetemesség” szólal meg Bartók és Kodály zenéjében, erre a szintézisre, magyarság és egyetemesség, saját szavaival: a „népi és a nép fölötti” egyesítésére kell törnie az új magyar irodalomnak is. Németh László *Kisebbségben* című tanulmányából is a „bartóki szintézis” igényét hámozta ki a baráti invenció: „A mély-magyarság gondolata éppen a felületek alá vezet, a dunavölgyi népek ősi, közös, érintkező gyökeréhez. A népek gyökereit Isten szelleme őrzi. Ha a gyökerek találkoznak. Isten szelleme társalog önmagával... A népi kultúra, mint alakulás, Isten műve, éppen azért nem szabad egymás lerombolására, tehát Isten ellen felhasználni.”

Ez a lírai szépségű fejtegetés Gulyás Pál költészetének uralkodó gondolatát is idézi. A létezés egységének és oszthatatlanságának totális élményét fejezte ki, a csonka részek délibábjai mögött az egész összefüggő rendjét, látszatokkal álcázott törvényeit kereste. Az orfikus lírára emlékeztető, az antropomorfizmus mágikus szuggesztivitását, a „primitív” ember démonos észjárását fölelevenítő költői dikciójával, dinamikus fantáziájával nem csupán az élet, hanem az egész létezés titkaiba hatolt, a valóság teljes körét átfogta: modern sámánként a mindenség kapuján kopogtatta ritmusát. Különös köztársaságot szervezett a fogalmak között, birodalmában a valóság legeltérőbb alakzatai egyértékű szavazati joggal rendelkeznek, egyenrangú alkotórészei a létezés „egyetemes hálózat”-ának. Nála a legegyszerűbb, leghétköznapiabb tárgyak is a mindenség üzenetét tolmácsolják, jelképes vetületei egy magasabb egységnek és értelemnek: mint a cseppben a tenger, mint a magban a fa, úgy tömörödnek a legparányibb és legtünékenyebb jelenségben is a végtelenség dimenziói. Az ezerarcú létezés misztikus jelentőségét és lényegességét hirdeti, a kicsit naggyá tágító révület, a végtelenbe futó érvény, a kozmikus fokozott hatás atmoszférája árad verseiből. Az egyetemesség, a tagolatlan végtelenség szféráiba szökkenő panteizmussal, óvó szeretettel öleli magához a teljes valóságot, a létezés valamennyi változatát:

*Szeress mindenkit! Minden: egy!
Mindenkiből egy vér szívárog,
egy ritmus táncára remeg
ország, világ, tenger és város.*

(A Kánon közeleg)

Nemzettudatát is ez a kozmikus szemlélet és egyetemességigény formálta:

*Nincs a népekben külön Isten,
egy Isten trónol a világ
rónáin, ő tesz az időnek
hátára nyerget és igát.
Jaj annak, aki megtagadja
a világ élő szövetét
s külön Istent állít magának,
börtöne lesz a vaksötét
cháosz és a haragos égbolt,
melyben a bosszú holdjai
száguldanak...*

(Ady szobra elé)

Költői reflexeiben is megnyilatkozó teljességvágya, a totális világmagyarázat lázas keresése irányította figyelmét az archaikus mítoszokra. „A Mindenség álma - olvashatjuk egyik tanulmányában - a népek mítoszaiból csap fel; itt válik valósággá a kultúrák legvégső célja: az Isteni megjelenése az Emberin át. S itt lesz egyenlővé kis nép és nagy nép. Ez volt a mindenkori mítoszok üzenete (hacsak nem fajultak olcsó és tetszetős humanista stílusjátékká): Népek, haladjatok a lét tiszta terében egy szellem-szociális világmegvalósulás felé!”

Ez az eszmekör elválaszthatatlan attól a szellemi irányzattól, amelynek Kerényi Károly volt a megteremtője az 1930-as évek elején. Gulyás Pált egyetemessé táguló világképe, a mítoszok iránti érdeklődése az évtized második felében egyre erősebb szálakkal kapcsolta a Szigetmozgalomhoz, közte és a világhírű ókortudós között a harmincas-negyvenes évek fordulóján az eszmék konvergenciájára épülő, a Sziget- és a Tanú-gondolat egyesítését szolgáló barátság és együttműködés jött létre. Eszmetörténeti jelentőségét a két irányzat összebékítésének szándéka önmagában is szemlélteti, helye a kor magyar szellemi életében Kerényi Károly és Németh László ellentétes irányból kiinduló, de egy cél felé hajló nézetrendszerének metszéspontján jelölhető ki.

Kerényi Károly és újhumanista köre az 1930-as évek válságára az antik örökségben keresett megoldást, az európai öntudat reneszánszát a gyökerekhez, a forrásokhoz való visszatéréstől, a görög hagyományok föllevenítésétől és megújításától remélte. Az antik mítoszok teljes és rendezett világképe egy korszerű harmónia megteremtésének mintájává és mércéjévé válhat, az európai szellemiséget eredeti céljára és küldetésére figyelmeztetheti. A Hitler hatalomra jutását követő években, 1934-ben és 1935-ben jelentek meg Kerényi aktualizáló, „vissza-vezető” ókortudományi írásai. Nem a múlt iránti nosztalgia adott tollat a kezébe, az antikvitáshoz nem a menekülés, a kivonulás eszméje vonzotta: az ókortudományt a jelen megértésének kulcsává, megváltoztatásának immanens eszközévé kívánta tenni. Aktuális kérdésekre várt választ az ókori élet paradigmáiban, az „antik érzéki hagyomány”-ban „az emberiségtől egyszer már megvalósított lehetőség” századok múltán is időszerű üzenete érdekelte. Frobeniusi megragadottsággal kutatta az európai kultúra prototípusát, változásaiban potenciálisan mindig jelenlévő, konstans tényezőit, a mítoszokban tetten érhető „görög lényeg”-et.

Gulyás Pált Németh László kötötte Kerényi barátságába, aki 1934 második felében tűnt föl az ókortudós oldalán. Kapcsolatuk a görögök rajongó szeretetén, a kultúrák természetében, szerkezetében rejlő „lényeg” iránti fogékonyságon, a „magyar lényegtudomány”, a hungarológia közös eszméjén alapult. Kerényi Némethben - Lackó Miklós szavaival - „a magyar valóság - közelség támaszát” találta meg, a „magyar lényeg”-re koncentrááló munkásságát saját tudományos törekvései kiegészítéseként fogta föl, melyhez viszont ő európai alapozást és távlatot adott.

Gondolkodásmódjuk között azonban lényegbevágó különbségek is megfigyelhetők. Németh László a modern kultúrkritika szemüvegével nézte Nyugat-Európát, a magyar műveltséget - elismerve a görög „minőség” és zsenialitás „vállalkozó kedvre”, új tettekre serkentő jelentőségét is - a kelet-európai kultúrkörhöz sorolta. Kerényi bizonyos fokig mentes maradt a modern kultúrkritika befolyásától, az antik hagyományt nem a nyugat-európai kultúra értékeit megkérdőjelező szellemben tanulmányozta. A magyar művelődés Nyugathoz tartozását hangsúlyozta, a kelet-európai tájékozódásban hajlamos volt a „bizánciság” elnyeléssel fenyegető veszélyét látni. Németh László magáévá tette Spengler elméletét a nyugati civilizáció alkonyáról. Voltaképpen az antikvitáshoz is a Nyugat-Európából való kiábrándulás vezette, úgy vélte, hogy Nyugat elherdálta „Isten pénzé”-t, a görögöktől örökölt kincset. A magyar kultúra ázsiai eredetét, kelet-európai összefüggéseit és aspirációját hangoztatta. Az öntudatra ébredő, identitásukat elszántan védelmező kelet-európai kis népek övezete - melynek határait „a finn tavaktól a görög szigetekig” terjesztette ki - természetes és inspiráló közegévé válhat a testvérkezet nyújtó magyarságnak, segítségükkel kikerülhetjük azt a csapdát is, amelyet a Nyugat kulturális hanyatlása idézett elő. A *Tanú* tanulmányaiban választóvonalat húzott keleti és nyugati, más szavakkal: barbár és görög poétika közé. Rámutatott, hogy a keleti népköltészet „szimbolikus természetfelfogásával kikívánkozik a hellén kultúra örökösei közül az ázsiai pusztákra”, „örömét leli benne, hogy az ember zavaros, profán életét természeti jelek mögé rejtse.” Egy görögnél „elemibb, barbárabb, de sok tekintetben erőteljesebb és tartózkodóbb” költészettan szabályait vizsgálta, ahol a képet nem az „olcsó” mint kötőszó ékeli a versbe. Ezekkel a megfigyeléseivel a „személytelenség” Gulyás Pál-i irodalommodelljét előlegezte.

Gulyás Pált is elsősorban a magyar kultúra végső kérdései foglalkoztatták. Szemlélete a Németh László által kitaposott nyomokon haladt tovább. Mélyen átélte a tárgyalt időszak Spengler által ösztönzött kultúrpeessimizmusát, az őt körülvevő valóságban a bomlás tüneteit észlelte. Úgy látta, hogy a modern civilizáció „az individualizmus fáraó-rendszerét, az egyén histériáját” zúdította az emberiségre, a kor kaotikus irracionális megsemmisítő, az elidegenedés útvesztőiben botorkáló XX. századi ember elvesztette biztonságát, otthonosságát a világban, alapvető élménye a kiszolgáltatottság, a lényegtelenség, a jelentéktelenség. A mítoszokhoz fordult vigaszért és útmutatásért, harmonikus világképüket szembeségezte kora zűrzavarával. A régi ember lényegessége és megragadottsága, a hajdanvolt egység és teljesség, az elenyészett összhang után vágyakozott. *Országúti esküvő* című versében a rézkürtös banda nótájára fogvacogva, lidércekként táncoló cselédek gyászos gyülekezetét a pohjolai javasház egymás hegyén-hátán nyüzsgő, varázsigéket mormoló, a sors kihívásaira felelni tudó ember-tenyésztéssel állítja ellentétbe, az előtte imbolygó árnyalakok jelentéktelenségét, lefokozottságát, szellemi fegyverletelét a Kalevala-hősök jelentőségével, mágikus erejével, panteista mindenhatóságával. *Politúr* című ars poeticájában így összegzi múlt és jelen, mítosz és valóság szembesítésének kiábrándító tapasztalatait:

*Nincs a szónak égi súlya,
nincs, amibe lelkelem öljem.
Többet ér egy csíz kisujja.
Régen meghalt Vejnemőjnen.*

Gulyás Pál - ezt sugallják idézett versei is - „a könyvek prizmaín át” forgatta a világot, a tapasztalati élményekkel egy sorba helyezte a nyomtatott betű hatását. Szenvedélyesen hitt abban, hogy a nagy művek és eszmék érvénye nem foszlik szét az időben, a múlt igazságai, eredményei szembesíthetők és egyensúlyba állíthatók a mindig új igényeket támasztó jellel. Vejnemőjnenhez hasonlatosan szerette volna felszínre hozni a föld mélyéből, az idő méhéből

az elfelejtett szót, megfejteti az elsüllyedt kultúrák üzenetét, az elődök sírba vitt tudományát, a létezés ősi titkát:

*Nem ezt akartam, óh nem ezt a szót!
A szónak az apját, ükapját!
Hátra akartam futni, messze hátra...
De a szavaknak őse el van ásva...*

(Az utolsó ige)

Az elásott szó, az ősi forrás után kutatva talált rá az ún. „kollektív művekre”, amelyek létrejöttén nemzedékek munkálkodtak, évszázadok emberi és költői tapasztalatait csiszolva legvégső értelmére és tökélyére. Azonosult azzal a herderiánus fikcióval, hogy az emberi és a nemzeti lényeg annál hamisítatlanabb alakot ölt, minél távolabbra tekintünk vissza az időben, egy kultúra integráns elemei megszületésének tiszta, érintetlen állapotában vizsgálhatók a legnyilvánvalóbb eredménnyel. Egyetértéssel idézte Németh László *Magyarság és Európa* című művének egyik központi tételét: „Az életben mindig az első aktus a döntő. A kultúrák sorsát az első jellegeteremtő kor szabja meg.” Figyelme a szóbeliség és az írásbeliség határzónáján keletkezett „alapidokumentumokra”, a műveltség eljövendő sorsát meghatározó „kultúrpillanatokra” összpontosult, azokra az „összefoglaló” és egyben „kultúramező” alkotásokra, amelyek önmagukban egy egész népet jelenthetnek.

Így nyúlt vissza ő is a görög kultúra, mindenekelőtt Homérosz örökségéhez.

Homérosz 1936-ban című tanulmánya azt mutatja, hogy a görög irodalomról alkotott koncepciója Németh Lászlóéval rokon: nosztalgikus elemek szövik át, az újabb európai irodalomban a hanyatlást érzékeli. Szempontrendszerre, terminológiájára Kerényi Károlyt is idézi: „Európai kultúra: ez a szó közelebb fog hozni a homéroszi lényeghez. Közismert dolog, közhely, hogy a görögség Európa őssejtje, protoplazmája. Ha a dolog így áll, akkor viszont Homérosz a görög szellem őssejtje, a görög lényeg protoplazmája.”

Témájához az aktualizálás szándékával közeledik, a homéroszi művet „a mindenkori élet-szemlélet kiapadhatatlan forrásá”-nak látja. Szemüvegéhez Kerényitől kapta a keretet, Németh Lászlótól a lencsét. Látszólag az európai irodalom sorsán töpreng, valójában a magyar irodalmi élet alternatíváit vetíti vissza a múltba, saját útkereséséhez vár eligazítást Homérosznál. Eposzait egyszerre ítéli népinek és műnek, személytelennek és individuálisnak, rusztikusnak és urbánusnak. Az európai irodalom az egyenlet második tagját fejlesztette tovább, elszakadt az ősi forrástól. Erre már a görög tragédiáirók példát nyújtanak, hiszen „a tragikus életérzés mindig feltételez alapul valami meghasonlásra hajlamos túl-individualizmust”. Fejtegetéseit ezzel a megrendült végkövetkeztetéssel zárja: „Az európai irodalom egy széttört homéroszi mű. Rakjuk össze, meneküljünk vissza az ősi Egységhez, mert megfojt az individuumok pusztasága, a réghalottak pusztája...”

A használhatóbb iránytűt, a messzebb világító fényforrást azonban nem Homérosz eposzaiban, hanem a *Kalevalában* találta meg. A finn hősköteménnyel közvetlenül a Homérosz-tanulmány megírása előtt, 1936 tavaszán ismerkedett meg. Bűvöletétől nem tudott szabadulni a „homéroszi képlet” elemzésekor sem, ősi, eredetibb, egyneműbb népiessége közelebb állt ízléséhez: „A Kalevala után... szinte kínos volt felvenni Homéroszt. Mesterkéltnak éreztem a Kalevala nagy sámáni egyszerűsége mellett. A hexameter-sorok túlságosan terjengtek a kinyújtásukban - a runók után - volt valami erőltetett... Egy mechanizmus hidegsége csapott rám, mintha nagy gépházba tévedtem volna. A Kalevala játékos, szerény, szinte együgyűen és bohókásan alázatos kezdete után szertartásos, főpapi vonalvezetés fogadott.”

Homéroszt és a *Kalevalát* - Németh László kultúrpolitológiai tételét illusztrálandó - az európai kultúra két pólusának tekintette. Magáévá tette a magyar művelődés ázsiai gyökereiről, kelet-európai orientációjáról szóló tanítást, s a „barbár poétika” reprezentatív alkotását fedezte föl a *Kalevalában*.

A *Búcsú a Mestertől* szólaltatta meg először a katartikus élményt, majd a *Válasz* 1937. áprilisi számában közreadott *Út a Kalevalához* című tanulmány foglalta össze a Kalevala-reveláció tanulságait. Ebben végigtekint az utolsó száz év magyar irodalmán, elmarasztalja azt egyoldalú nyugat-európai kötődéséért, individualizmusáért. Nagyjainknak - Balassi óta - „túlságosan az egyéni látomások színbontására volt kristálya”. Ez az oka a népnemzeti klasszicizmus felemáságának is: a „személyiség elve” nem tudott a népköltészet személytelenségéhez lényegülni. A folyamat a Nyugat-mozgalomban jutott el lehetőségeinek végső határához. A „jellegzavar” megszüntetésére, az „objektívebb fordulat” végrehajtására Vikár Béla *Kalevaláját* - a magyar folklór „első nagy összegezését”-t, „nyelvi arzenálját”-t - ajánlotta mintaként: a belőle áradó erő ellensúlyozhatja „a Nyugat-korszak kóros eredményeit”, „személytelen nagyságával s természetlátásának mindent feloldó nyugalomával hivatva van kiegyenlíteni az egyéni színbontások anarchiáját”. Elias Lönnrot „a személytelenségért volt személy”: a *Kalevala* összeállításával - az egyéni hírnév vágya nélkül - a nép létérdekét szolgálta. Művében „bemutat egy pentatonikus lényegre redukált s abból újrafelvezetett, újrahátványozott népiséget, amely folklór-jellegének fölibe nőtt s átütötte a folklór-öncélúság meddő korlátait”. Erőtéljes hangsúllyal dicséri azt az ötletet, amely „az eposz történelmi személyeit, a személyek »csupasza« történelmi (nemzeti) jellegét megtoldotta »sámáni« csodákkal és bűvészekkel”. Ennek köszönhető, hogy a *Kalevala* sorai „a nagy filozófiák legmélyebb hangulatait idézik fel”, „szinte laboratóriumi eszközökkel kell kihozni belőle a »nemzetiségi elvet«”. Ékesszólóan beszél a finn hősköltemény a nemzetinek és az egyetemesnek a kölcsönösségéről, arról, hogy „egy zárt térben egész világ rendszere foroghat, mégis az egész Univerzumot boldogítóan. Ilyen önmagába zárt és a Mindenséget boldogító dallam van elrejtve a *Kalevalában*”.

Ez a dallam nem csupán a finn nép kizárólagos tulajdona. Gulyás Pál a *Kalevalában* - „a közös eredet dalá”-ban - a magyar irodalom legősibb és legeredetibb vonásaira, „a magyarság mély, eltemetett, prehisztorikus erőire”, „halhatatlan gyökerére” döbönt. A fölismerés mámorában új jelszóval cserélte ki a Kerényi-iskola programját: „Voltak, akik azt kiáltották: új görögséget! Én ezt kiáltom: új finnséget! De hiszen a kettő nem zárja ki egymást, sőt feltételezi. Homéros példája, a homérosi lehetőség a finn *Kalevalában* vált újra eleven erővé.”

Ez a konklúzió tanulmányírói munkásságának vezérlő gondolata, axiómája maradt. Megszületése elképzelhetetlen a Sziget-mozgalom ösztönző hatása nélkül, ugyanakkor az ott érvényesülő koncepció továbbképzését - helyettesítését és pótlását - jelenti. Úgy érezte, a *Kalevalában* a magyar szellem föld alatti folyosójának, atlantiszi sírjának a bejáratához találta meg a kulcsot. Az eposz általános érdeklődést keltett benne Suomi földje és népe iránt. A finn társadalomban a nemzeti karakter megőrzésének és a frázisok nélküli, az emberi kapcsolatok valamennyi szféráját átható demokrácia megvalósításának ideális összhangját fedezte föl. A „finn példa” a magyarság tennivalóinak, életlehetőségeinek számbavételére ösztönözte, azt a hitét táplálta, hogy nincs minőségi különbség a kis és a nagy nemzetek között, a kis népek kultúrájuk révén egyenrangúvá válhatnak a nagyokkal, fennmaradásuknak ez az egyetlen alternatívája. Így fogalmazta meg ezt a gondolatot a második világháború kataklizmájában: „*a Kalevala varázsa és titka: a kicsinek a nagysága...* Minden kicsi lehet nagy, ha el van rejtve szívében a Végtelenség, mint a kis finn nép szívében, amely... egy kis kacsa tojásában megteremtette a világot... A kis világot védi a Kalevala tiszta dallama. *A Kalevala: a kis népek apológiája*. Most időszerű csak! Mert bizony még sohasem álltunk ily közel a - semmihez.”

Az idézett mondatok már átvezetnek a „debreceni Vejnemőjnen” pályájának utolsó, 1938-cal kezdődő szakaszába. A révbe érkezés, a kiteljesedés, a szintézisteremtés ideje ez életében. Egyre inkább „a kiegyenlítődések villámmentességét” szolgálta tevékenységével. Ehhez a krisztusi tanok újrafelfedezése adta a fő ösztönzést. Megismerkedett a katolikus vallás dogmarendszerével is, a protestáns-katolikus viszony újrafogalmazásáról, „a katolicizmus kultúrlehetőségeinek” felvázolásáról szőtt terveket: nincs ennél „nagyobb, hajlékonyabb totalitás”, mert „foglalatja észnek, misztériumnak, művészetnek, erkölcsnek”. Egyik levelében a *Kisebbségben* szerzőjét - akit a nyilvánosság előtt mindig megvédett az őt ért támadásokkal szemben - evangéliumi alázatra intette: a magyarság sorsa miatt érzett szorongása ott lelheti meg a végső feloldódást és megnyugvást, Németh László akkori világát elsüllyedt bűvár-hajóhoz hasonlította: ki kell nyitni a magyar nép „bűvár acélját”, „hadd tóduljon bele a Végtelenség”, az Örök Szeretet mindent feloldó és magához ölelő kegyelme és békessége. Korábbi sérelmeit és aggályait feledve, meghajolt a halott Babits emléke előtt is. Elmélyülő Krisztus-élménye ébresztette föl benne „a szunnyadó Dantét”, s vezette el az *Isten békéje a magyar irodalom felett* „Láthatatlan Egyház”-ának gyönyörű, költői víziójáig, amely a jelképes országút végén várja az apostolok nyomán járókat. Legszebb vágyairól így vallott az új pályaszakasz küszöbén, 1938 nagyszombatján *Út* című versében:

*Nekem a magyarság nem Isten,
nekem a magyarság csak út,
melyen Krisztus vezet a léten
túlra, hol a Nap ködbe fül...
Ott testvérré ölel bennünket,
magyart, germánt, zsidót, orosz...*

*Jaj annak, aki megreked az úton,
jaj annak, aki megátalkodott!*

Eszméi valóra váltását segítette, hogy 1938 áprilisában az Ady Társaság ügyvezető elnökévé választották. Funkcióját egy széles körű szellemi egységfront megteremtésére kívánta fölhasználni, egy körlevél tervét is fontolgatta, melyben fölszólítja „házánk egymásra haragvó szellemei”-t, hogy „béküljenek ki a káosz bömbölése előtt”. Műhelyszervező tevékenységéhez mindenekelőtt Kerényi Károly és Németh László támogatását kérte. Egy új „debreceni szintézis” kimunkálását, a Sziget- és a Tanú-elv egységbe foglalását tűzte ki céljául. „A debreceni Ady Társaság szellemi közösséget vállalt a Sziget-gondolattal, amelynek képviselője *Kerényi Károly* és a Tanú-gondolattal, amelynek képviselője *Németh László*” - jegyezte a *Költők sorsa Debrecenben* borítójára. Elképzeléseivel szülővárosa hagyományait akarta föltámasztani és aktualizálni, „Sziget-Debrecen” régóta érlelődő eszméjét korszerű tartalommal megtölteni. Meghirdette a nemzeti művelődés decentralizálásának, a vidék fölszabadításának programját: a magyar kultúra felvirágzása „a tájak géniuszaik át”, a helyi tradíciók ápolásától és kölcsönhatásától remélhető. Nem a részekre szakadás, nem a provincializmus szószólója volt! Az „ősdebreceni Géniusz” legvonzóbb és legidőszerűbb tulajdonsága az ő értelmezése szerint, hogy „egyszerre zárja-védi önmagát s ugyanakkor befogad. Ragaszkodik önnön talajához, önnön udvarához, - de a népek felé barátságos kezet nyújt saját udvara tisztaságában és oltalmában”. Szeme előtt a debreceni kálvinizmus és felvilágosodás - elsősorban Melius Juhász Péter és Csokonai - példája lebegett, amely magától értetődő természetességgel, az evidencia fokán avatta magyarrá és ötvözte a város „földközeli” kultúrájával, „célösztoné”-vel Európa szellemi áramlatait. „*Mindenség nélkül nincs magyarság*” - olvashatjuk lírai pátoszú, mégis egy kézenfekvő igazságot tovább már nem fokozható egyszerűséggel és tömörséggel kifejező szavait kötetünk Debrecen-tanulmányában. Sziget-Debrecennek - írta - „Egyetemesség a jelszava”. Nem azért sziget, hogy „meddő módon elzárkózzék, hanem azért, hogy *eszményét* a közösség számára kiérlelje”.

Hasonló „szigetet” épített Kerényi Károly és Németh László is, okkal adtak igenlő választ Gulyás Pál hívó szavára. „Legyünk mi *együtt* Debrecenen át amaz általad rég óhajtott »harmadik oldal«. Legyünk ellenőrző pontja a magyar szellemi életnek, protestáns és katolikus egységek egyszerre, a *mítoszok határán*” - szabta meg együttműködésük elvi irányvonalát Gulyás Pál abban a levelében, amelyben tudósította Németh Lászlót, hogy őt és Kerényi Károlyt 1939. november 12-én az Ady Társaság a rendes tagok sorába iktatta. A végleg egymásra találó szellemi triász eszmevilága a kölcsönösség jegyében formálódott. A köztük feszülő ellentéteket feloldotta és közös - a klasszikus humanizmus értékei által kijelölt - irányba terelte a „Minden Egész eltörött” korélménye, amelynek intenzitása a II. világháború éveiben egyre tragikusabb méreteket öltött. Kultúr-morfológiai kutatásaival - különösen Kalevala-propagandájával és román népballada-fordításaival - Gulyás Pál is ihlető-termékenyítő hatást gyakorolt barátaira: új tájakat rajzolt Németh László Kelet-Európa-térképére és hozzájárult Kerényi mitológiai érdeklődésének kiszélesedéséhez. Az utak kereszteződését dokumentálja Németh Lászlónak egy Gulyás Pálhoz intézett levele, amelyben arról vall, hogy újból föltámadt benne, „nagyobb erővel, mint valaha”, a szeretet és az aggodalom „a létükben fenyegetett” kelet-európai kis népek iránt: „Nagyon jókor jött ebben az állapotomban a te Kalevala-tanulmányod s Kerényi újabb, általánosabb »mitologizmusa«. A te tanulmányod legértékesebb fölfedezésének azt tartom, hogy a finn forrásokat mint sajátunkét ihatjuk. Román fordításaid után bizonyára érezned kell, hogy ez a »közöskútúság« nem a vér vagy a nyelv, hanem a sors- és lelki testvériség következménye... Kerényi görög arisztokratizmusa is épp a legjobb időben tört meg e szláv, finnugor s mimás »népi mitológiákkal szemben«. Mind a ketten olyasmit igazoltatok, amit én a Tanú első idejében is vallottam már, de ilyen mélyen még sosem éreztem.” Növeli e gondolatok súlyát és értékét, hogy akkor születtek meg, amikor a fasizmus egymás ellen fordította Közép- és Kelet-Európa népeit. Gulyás Pál megőrizte józanságát az „országgyarapítás” mámora idején is, elbizakodott nemzetét - *Kassa kapui előtt és Erdély sorsdöntő óráiban* című versei tanúsítják - a világszabadság, a „tejttestvériség” megvalósításra váró álmaira emlékeztette.

Ez a tény sokatmondóan illusztrálja, hogy milyen tiszta szándékok vezérelték a debreceni műhelyben az eszmeterepítés folyamatát.

Gulyás Pál többször megfogalmazta azt a gondolatot, hogy a nagy egyéniség legfőbb hivatása az „Ideák oldása”, a legnemesebb eszmék egységes, egyszerű - a népi hagyományokban gyökerező - jelrendszerbe foglalása és közkinccsé tétele. A József Attila által is kárhoztatott „ős patkány”, a „meg nem gondolt gondolat” pusztító hatalmát ostromozta, amikor a kor „oldatlanságai”, „rossz oldásai” ellen tiltakozott.

A kötetünkben összegyűjtött esszék az ideákat oldó „alföldi Szókratész” legjelentősebb eredményeivel ismertetik meg az olvasót, kiegészítve és árnyalva azt a képet, amit ez az előszó rajzolhatott róla. Azzal a reménnyel bocsátjuk útjára, hogy a bennük megformált - az egyszerűség, az eredetiség varázsával is megragadó - eszmék és igazságok érvénye nem foszlott szét a múltó időben. Abban pedig bizonyosak vagyunk, hogy a megalkotójuk által képviselt - magas fokú felelősségtudattal és a humánus értékek iránti már-már félszeg alázattal átítatott - erkölcsi magatartás ma is példázatos. Egy „Ideá-ember” portréja teljeseedik ki előttünk a könyv lapozgatása közben, aki a legnagyobb szellemekkel társalgott, a legegységesebb összefüggéseket kereste debreceni magányában, megadóan hordozva vállain „a magyar nyelv és a magyar nép végzetes igáját”.

Lisztóczy László

A Kalevaláról

Üdvözet az Olvasónak!

Azok, akiknek nincs türelmük ehhez a Kalevala-magyarázathoz, olvassák nyomban magát a finn költeményt. Nem baj, ha nem „értenek” azonnal mindent. A költészet több és más, mint megértés. A Kalevala különben is: egy nagy viruló-borongó-villámló táj. A tájat sem kell „érteni”. Érezni kell.

A türelmesebb olvasóknak elég magyarázatunk I. része. A még türelmesebbeknek figyelmükbe ajánljuk a II. részt is. A legtürelmesebbeknek mind a hármát.

Most pedig tekintsünk szét indulásunk hegycsúcsáról, mielőtt leszállnánk a Kalevala-tájakra. Ehhez a „népi” alkotáshoz valóban le kell ereszkedni klasszikus műveltségünk katedra-magasságáról. S egyszer csak azt vesszük észre, hogy a Kalevala visszaemel a magasságba. Egy *más* magasságba emel fel.

Akiknek a műveltsége pedig nem „klasszikus”, tehát földművesek és iparosok és vándorlegények, - azok igazán benyithatnak bátran a Kalevala kerti s műhelyajtáján. A Kalevala elsősorban nekik „készült”. Vejnemöjnen, a nagy földműves és Ilmarinen, a nagy kovács itt a legény a csárdában s Lemminkejnen, a nagy vándorkujon.

A Kalevala mindenkire szól tehát. Csak azokhoz nem, akik nem szeretik a földművelést, ipart és a természetet. S azokhoz nem, akiknek nincs - szívük. Ezek forduljanak vissza most nyomban a Kalevala barlangkapujától.

I.

A Kalevaláról

1. Vízcsepp és tenger

Néhány éve figyelemreméltó írás jelent meg egyik napilapunkban. Egy lelkes, intelligens fiatal újságíró ilyen címmel számolt be a finnek akkor induló, világraszóló küzdelméről: „*Kalevala és külpolitika.*” - Szembeállítja a maroknyi, alig három és fél milliónyi kis finniséget a negyvenszeres túlerővel, a vízcseppet a tengerrel. S így kiált fel: „Honnan merít a finn nép ekkora bátorságot? Földön, házon és kenyeren túl, mit véd ilyen higgadt elszántsággal?” Azután visszagondol finnországi tanulmányújtára, az ott eltöltött felejthetetlen napokra, s így folytatja:

„A finn sajtószolgálaton tegnap egy megrendítő képeskönyvet kaptam. Hiába élek gondolatban már hetek óta Finnországban, némán simogatva nyári vendéglátó asszonyaim kezét, hiába kérdezem magamtól, hogy vajon melyik erdei nyaralóba menekítették szüleik az ismerős finn kisgyerekeket, Mailát, Eevát és Erkkít? Hiába lesem a híreket velük együtt, a fényképek valósága mégis megrázóbb volt minden elképzelésnél. Éppen a képek egyszerűsége és komolysága ütött szíven. Kallio Kyösti derűs gazdaszemét még sohasem láttam ilyen mélységesen komolynak, s a 16 éves önkéntesek, a Szőke Lották gömbölyded arcán éppúgy ott ült a halállal számoló nyugalom, mint az izmos katonakén. Talán nem ezeket a fiúkat láttam az erdei

tornászfőiskolában kecskebukázni, talán nem éppen ezek a Lották főzték tábori konyhájukon az ebédet egy sugárzó karjalai népünnepélyen, - de nem a személy a fontos. Az egyéni kiválóságot szívből tisztelő finnek csodálatosan személytelenek tudnak lenni, ha közös becsületük kívánja. S itt érek vissza a Kalevalához, ehhez a rejtelmes nemzeti kincshez...”

2. *Hakkapeliták...*

Külpolitikával, háborúval kezdtük, s Kalevalával végeztük. A Kalevala nem holmi könyv a többi könyv között. Könyvnek is terjedelmes ugyan, de ha valaki csak úgy gépiesen veszi kezébe, mennyi mindent nem emel még a föld fölé! Mennyi mindent nem idéz meg! Hiszen a könyv az *idézés* egyik fő eszköze. A könyveken át *idézni* lehet: eseményeket, sorsokat, csatákat, szerelmeket...

S a Kalevalán át?

De mit jelent Kalevala? Sajnos ez a néhány oldal kevés ahhoz, hogy előjáróban elbeszéljük Finnország történelmét a pogány kortól egészen Napóleon koráig, a 6-700 esztendő svéd uralmat s azután az oroszok fennhatóságát. A finn nép voltaképpen csak a világháború után lett szabad, addig inkább bujkált idegen fennhatóságok kalitkájában. Említsem-e, hogy azért nem volt amolyan kuckóján vacorgó szolgálóféle a finn a svédek alatt sem. Mint őseink az osztrák hadseregben, ők is derekasan kivették részüket a svéd királyok hadseregében. Gusztáv Adolf - így említi a történetírás - harci dicsőségét legalább felerészben a finneknek köszönhette. Híres hadvezére, Horn Evert is finn származású volt. Ekkor nevezték el a finneket *hakkapeliták*-nak, csatakiáltásukról (hakka, pälle = üsd, vágd!). A katolikus egyházakban új sort iktattak be a litániába: „A horribili Haccapaelitarum agmine libera nos Domine!” - „Szabadíts meg bennünket, Uram, a hakkapeliták borzalmas seregétől!”

De inkább szomorú volt a svédek alatt a finnek élete. A sok háború a svédek miatt őket is belesodorta a bajba, nyomorba, pusztulásba. Az 1600-as évek utolsó évtizedében valósággal János apostol Jelenéseinek iszonyata csapott végig a szerencsétlen finneken: XI. Károly svéd király uralkodott ekkor, s a borzalmas ínségben „az utcán halva rogytak össze az emberek; az élők a holtakat felfalták, s a szülők megették gyermekeik holttestét...”

Azután megindultak az orosz tömegek Finnország meghódítására. Sokáig húzódott a svéd-orosz viszály Finnország birtokáért. Végre 1809-ben Finnország orosz tartomány lett.

3. *Agricolától Lönnrotig* („*Äinemöinen*”: 1551!)

Az átmenet, a finn nagyfejedelemség kezdete, viszonylag tűrhető volt a finnekre nézve. S hogy a finnek nem lettek oroszokká, mint ahogy korábban nem lettek svédekké, - ennek most már talán nem is kell bővebben kifejtenem az okát. Egy kincs fénye sugárzott át az egész Finnországon, bár a kincs még aludt, lappangott messze kelet felé... A karjalai erdőségekben... Ott, ahol most az oroszok támadják a finneket...

Ennek a kincsnek mágikus hatalma tartotta ébren a finn lelkeket. Pedig eleinte csak kevesen tudtak a kincsről: néha-néha hoztak hírt róla a nyugati finn tartományokba bevetődő finn vándorok, parasztok, vásárosok. De azért a XVIII. század vége felé mindjobban erősödött a tudat, hogy lenni kell egy elásott finn mondai kincsnek. Mint egy titokzatos erő, lassankint húzta-húzta a finnek legjobbrait keletre, Karjala felé... Már a mohácsi vész táján, helyesebben

az utána következő évtizedekben (1551) megemlíti a finnek kiváló püspöke, Agricola, hogy van egy Äinemöinen nevű isten, aki „*Wirdhet tacoi*” = *dalokat kovácsolt...* Ez a turkui (abói) protestáns püspök, egy szegény halászszerber fia, a finn irodalmat szinte egymaga alapítja meg. ABC-s könyvet írt, lefordította az Újszövetséget, s a zsoltárokhoz írt bevezető versében felsorolja a *pogány finn isteneket...*

Íme, már 1551-ben felvillan az idegen nyelvű szövegek homályából a Kalevala első sugara!

Azóta sok mindenféle törekvés történt Finnországban, a svéd műveltség alatt görnyedőben. A finn nyelv hamupipőke volt egészen az 1830-as évekig. Ekkor azonban megtört a gonosz varázs. Agricola Mihálynak egy késői utóda, nem püspök, nem papi pályán mozgó ember, de szintén mélyen vallásos lelkű, egyszerű, paraszt származású férfiú: Lönnrot Illés, ez a fiatal orvos, Helsinkiből 1828-tól kezdve több ízben útnak indult közel a lapp határig. Észak-Karjalába, az ismeretlen tájak felé, csak azért, hogy az ismeretlen, titokzatos, ősi finn dal-kincsnek közelébe férközhessen.

Képzeljék el, kedves olvasóink, milyenek lehettek akkor a közlekedési viszonyok: erdők, mocsarak, tavak... Hiszen Finnország területe jóval nagyobb a régi Nagy-Magyarországnál. S most egy kezdő orvos nem a partvidéki elsvédesített városok valamelyikébe igyekszik bejutni - mint ahogy ezt általában az akkori orvosok és tisztviselők tették -, hanem egy szegény, egészségtelen, elhagyott, éhínségben nyomorgó vidékre iparkodik, hogy végre szemtől szembe kerüljön a pogány, ősi finn istennel, akiről Agricola Mihály 1551-ben már jelzést adott le.

Ki tudná itt felsorolni, micsoda nélkülözéseken ment keresztül Lönnrot Illés, ez a svéd nevű, de finn szívű nagy ember, míg végre elérte célját? Sokan tettek neki szemrehányást, miért nem foglalkozik inkább orvosi hivatásával, elhanyagolja a „karrierjét”, a „prakszisát”... Bizony ezek nem is sejtették azt, hogy ennek a lelkes, hallgatag, szerény fiatalembernek a szívében egy új Finnország, egy új Suomi jövendője alszik s vár feltámadásra!

4. 1835-ben történt... (Személy a személytelenségért)

1835-ben történt Helsinkiben, egy zimankós februári napon. Egy görnyedt hátú, szerény arcú, fiatal férfi lépett a Finn Irodalmi Társaság zöldposztos asztala elé - így írják a krónikák -, s letett az asztalra egy hatalmas kéziratcsomót. Elfogódva hordozta körül a tekintetét - szeme szürkés-kék volt, mint a finn tavak tükre -, s megindultságtól reszkető hangon jelentette, hogy vándorlásai, küzdelmei, kutatásai nagy eredményét a finn nép szellemi kincsét, a Kalevalát befejezte és átadja nemzetének.

De hát ő írta a Kalevalát? Úgy tudjuk, hogy csak - *összeírta*.

Kitől ered voltaképpen a Kalevala? A nagy „világtitkok” közül íme egy. A Kalevalát évszázadokon át „írták” a Keleti Tengertől a Jeges Tengerig. Íróik nevét azonban, akik inkább álmodni tudtak, mint írni, eltemette a hó és a lehulló berkenye. Lönnrot, a Kalevala megtalálója és összeállítója a legnagyobb finn „író” - aki költő volt, tudós volt, egyetemi tanár volt, népénekes volt, próféta volt egy személyben - a személytelenségért volt személy.

A Finn Irodalmi Társaság felállva tapsol Lönnrot korszakalkotó bejelentésének. S ő mintha nem hallaná a tapsot: távolba mereng. Már nem is ő az a diadalmas ifjú felfedező ott, csak egy öreg ember bámul előttünk, a levegőbe, görnyedten bámul a semmibe. Szemei le vannak ragadva, mankóját jobbával arcához emeli, mintha tisztelegne... Ki ez? Finnországban megdobbannak ennek az arcnak a láttára minden nemes, valamire való szív: Latvajärvitől Helsinkiiig,

a lapp határtól az elnöki palotáig. Pedig csak egy öreg ember bámul előttünk, egy gyűrött zubbonyú öreg muzsik, mint amilyen milliósámra ténfergett a cári Oroszországban. Homloka csupa ránc, és az arc mégis milyen nemes, milyen nyugodt! Az álom nyugalma ez. Euripidésre gondolunk hirtelen, a nagy hajú, nagy szakállú antik vénre, úgy, ahogy ott mereng kőbe faragva a nápolyi Nemzeti Múzeumban... Vagy az antik kórusok véneire... Vagy magára Homérosra, akinek márvány arca még ezeknél is megtörtebb és csapzottabb: úgy néz reánk, mint egy őshellén rabbi, mint a megállított Görög Idő...

Itt dalolnak most mind az Ideálok, a karjalai erdőségekben, a cári határon, muzsiknak öltözve, Suomi ezüst hangszerén.

Ilyen médiumokon át súgta a múlt század első évtizedeiben a fiatal Lönnrot fülébe a vándorló Világzsellem új és mindig ó üzeneteit.

„Ez itt Homéros, a költők királya!” - szeretnénk kiáltani Dantéval.

Pedig csak egy öreg ember bámul előttünk, a ruhája muzsik, de a szíve és a nyelve... Kimondom hát a híres szót: *Arhippa Pertunnen*, a nagy karjalai dalmondó! Lönnrot 1834 tavaszán talál rá Latvajärviben, magyarul - Isten háta megett.

A szeme örökre be van hunyva és mégis lát, sokat lát, nagyon sokat lát...

5. Kezdődik a Kalevala

*Mostan kedvem kerekedik,
Elmém azon töprenkedik,
Hogy im dalra kéne kelni,
Ideje volna énekelni,
Nemek nótáit dudolni,
Fajok énekeit fűjni;
Szavaim szétolvadnak számban,
Beszédim buzognak bátran,
Nyelvemre sűrűn sietnek,
Fogaimra folyton folynak...*

Karjalában vagyunk, csupa fenyves körös-körül, s tavak, tavak... Két viharvert, jámborképű, muszkaforma, bőbeszédű öreg fickó kiabál, *bűvigéket* emlegetve, szánkója tetején. Szánkóval érkeztek egy faházikóhoz, s most az ablak felé kiabálnak különös, szokatlan, elnyújtott dallamú szavakat. Karjalában vagyunk, Helsinkitől északkeletre sok-sok száz kilométerre, de nem finn Karjalában, a Ladoga-tó szomszédságában, hanem feljebb, egészen az archangelszki tartományban, muszka földön, közelebb a Jeges-tengerhez. A két öreg fickó csak kiabál be a házba bohókás s mégis ünnepies hangon elnyújtva, mint a betlehemesek:

*Varázsszó vagyon még más is,
Több tanultam bűvmondás is,
Téptem őket útmentiben,
Szakítottam hangáshelyen,
Tördeltem a törpe fákról,
Gyűjtöttem a gyöngye ágról,
Fűszálakról leszemeltem,
Falunk útján fölemeltem.*

*Dalt nékem a fagy is mondott,
Éneket az eső ontott,
Más dalaim szél terelé,
Tenger habja hozta elé,
A madár is szókat szerzett,
Fák teteje varázsverset.*

*Göngyölítém egy gumóba,
Csavarítám egy csomóba,
Gumót szán mögibe dobtam,
A csomót kasomba csuktam,
Szánkón hazaszállítottam,
A pajta elé kasomban;
El is tettem csűrhéjába.
Rejtettem a rézvékába...*

Íme, így indul a híres Kalevala! Mily különös, mily idegen s mégis - ha sokáig elhallgatjuk - milyen rokon! Az ősi magyar dalgyűjtések tesznek ránk ehhez hasonló hatást. A Kodály- és Bartók-felfedezte évezredek ősmagyar dallamokban érezhető ily sajátos Kalevala-szerű házi-szöttek hangulat, mind a szövegben, mind a dalban. A cigányzene után egészen szokatlan ez a szinte együgyűn-szegényes, dísztelen fahangmelódia. De hallgassuk csak sokáig! Egyszerre csak úgy érezzük, ez a *pentaton-skála* maga a meghittség és igazság. *A fundamentum igazságát* hozza, talajforgatás történt itt, revízió alá vettük kultúránk alapárkait.

Igaz, hogy ezek az archangelszki fickók a magyarnál alaposabban, több fantáziával kanyarítják ki a mondanivalót; de éppen az a feltűnő, hogy a Bartók-Kodály-elemek pentatónikus egyszerűsége a ki- és visszakanyarodásokban nem vész el. - Mint ahogy kikanyarítják *a székely mesék*, amelyeket szintén bele kell illeszteni a „*Kalevala-lánc*”-ba. Vikár Béla, Bartók és Kodály úttörő elődje, ez az országjáró, gyorsíró és fonográfus népdalgyűjtő, találón jegyzi meg Kalevala-magyarázataiban: „Finnországban nagyon elterjedt a fűrő faragó népművészet, mint nálunk, kivált Székelyföldön. A székelyek különben is legjobban hasonlítanak a finnnek-hez.”

S Toldi? A hang valóban klasszikusabb: körvonalazottabb, szimmetrikusabb, magasabb klasszisú, mint a Bartók-féle dalszövegek; a metaforái olyan példásak, lekeféltek, mint a Deák Ferenc kabátja. Hol van ez a törvénybíró-szöveg a dalládikós, Tamási Áron-os, ősi ízes szavakat fűrő-faragó Kalevala-ficánkolástól?

*Dalaim rég a fagyon állnak,
Hű lakói hűs homálynak:
Hagyjam-e hidegben nótám,
Kihúzzam-e fagyról kótám;
Hozzam-e a házba végre,
Ládikámat lócavégre,
Híres ház fedele alá,
Tisztos lak teteje alá,
Föltárjam-e dalos táskám,
Kinyissam-e verses ládám,
Fölfejtsem-e gumóm bokrát,
Megoldjam-e csomóm csokrát?*

De ha figyelmesen tovább olvassuk a Toldit és tovább olvassuk a Kalevalát, észre fogunk venni még valamit. A Toldinak több a „klasszicitása” és kevesebb - bocsánat a műszóért - a metafizikai ingere. A Toldiban minden világos, egyértelmű, mint egy fehérre meszelt, alföldi parasztszobában.

Ha összehasonlítjuk a Kalevala-indulást a Toldiéval, mily meglepő különbség!

*„Mintha pásztortűz ég őszi éjszakákon,
Messziről lobogva tenger pusztaságon...”*

A magyar nemzeti eposz indító hangja úgy zeng fel, mint az orgona: alexandrinok méltósága és melankóliája széles hullámban söpri végig a lelkünket. Az elmúlt időket idézi, csupa bajvívást, csupa hadi erőt: Toldi Miklós természetes növést, pusztító szálfá öklelését, dübörgő égzengés-hangját, súlyos buzogányát, parittyaköveit, öklelő kopjáját, rettentő kardját, óriás sarkantyúját...

A finn nemzeti eposz indulása nem ilyen orgona-terhesen komoly, sőt ehhez képest egyenesen komolytalan: az alexandrinok alföldi méltóságát kurtafarkú runók - így hívják a Kalevala verssorait - mókusbukfencezése váltja fel.

Mókusbukfencezése?

A *párhuzamosságnak* az a sajátos tünete, hogy mindent szinte kétszer mond, de mindig új változatban, a következő változatot ismét új változatra ingerelve: *ez a híres finn parallelizmus a tercínát juttatja eszünkbe*, ahol a középső sor magához rántja a folytatódó versszak két szélső sorát, visszacseng a két szélső sor, s már megszületett közepén az új rímcseggő is, hogy hívja, csalogassa a folytatást.

A Kalevalában ugyan nincsen rím, dantei, vagy akár Arany János-i értelemben. A runók lejtve-lejtő ösnyolcas-forma sorait a kezdőrím, másképpen betűrím (alliteráció) hősi hangszere hangolja össze. Itt *hátról* nem rímelenek a sorok. Csupán tenyerüket csapják össze. Vikár Béla magyar remekelésében azonban, ha nem győzik tenyérrel, vígan összecsapják a bokájukat.

De vigyázzunk, mert a Kalevala titka ez:

*A madár is szókat szerzett,
Fák teteje varázs-verset.
Göngyölitém egy gumóba,
Csavarítám egy csomóba...*

Igen, ilyen sorokban bujkál a Kalevala titka. A *Minden Titkok* - Adyra gondolok - a Kalevalában sokkal természetesebben jelennek meg. A látomásokban van valami mélyen megnyugtató, fenyőillatot árasztó: ezeket a látomásokat a mély erdők sugallták. Csak ennyit súgnak a fülünkbe: *egy-két levélbe van becsavarva a Természet. Csak ki kell bontani, föl kell fejteni...*

A múlt áll előttünk, a két bohókás öreg karjalai énekes fickó képében, a rengeteg múlt... Mint ahogy a mesékben az óceán partján az öreg halász - maga az öreg Idő - talán maga az Isten...

6. Semmiből világok

S alig fejezik be a köszöntőjüket, alig csavarnak-csavarintanak egyet szerényen, szinte bocsánatot kérve, a ládikójukból előszedett varázslevelen - máris zúgni kezd a tenger - a tenger végtelensége önt el mindent, a piciből megszületik a nagy, a mikrokozmoszból a makrokozmosz, zuhog, árad, hömpölyög a végtelen víz... S íme, egy tündér száll le az égből, mert

már unja az égbolt végtelenségét. Letelepszik a tenger habjára. De hirtelen szélvész támad, s a szélfúvás az „ég leányát” teherbe ejti...

Ha így tartalmi kivonatban összegezzük: milyen groteszk, milyen gyerekes! De olvassuk csak a runókat! A bohókás sorok hogy komolyodnak, tüzek villognak, robbanás fenyeget:

*Vala im egy szűz, ég leánya,
Kave szép teremtő tündér,
Nagy szentségben élt az égben,
Mind szüntelen szűzességben,
Égi szérüs udvarokon,
Egyarányos avarokon.*

*Idejét már únja igen,
Egész élte oly idegen,
Olyan egyedüli árva,
Örök szűzességre szánva
Égi szérüs udvarokon,
Pusztá széles parlagokon.*

*Immár alább ereszkedik,
A habokra helyezkedik,
Le a tenger tág terére,
Végzetlen víz ölére;
Ihol szélvész támad elő,
Keletről kegyetlen idő,
Az a tengert fölkeveri,
Nagy habokkal hányja teli...*

A játékos kezdetből, a runók kecses futkározásából világteremtő feszültség támad, ez a kozmikus feszültség robban át hirtelen a hajadonba. Ettől a kozmikus erőből esik teherbe, s ettől forog hétszáz álló esztendeig Vízanyaként a világ négy tája között, teste kemény kínjával. (Hogy vállalja egyszerre a fantasztikumot és realitást!) De a magzat még létlen, nem akar a magzat megszületni. Imádkozni kezd Ukkóhoz, aki az egész eget tartja. S íme:

*Telt az idő egy darabig,
Egy picinyke pillanatig,
Kacsa jött, kecses madárka,
Kóvályogva, karingálva,
Földet néz, hol fészkelhetne,
Helyet, hol lakása lenne.*

Ez az idillikus kép megint robbanással fog végződni. A *Kalevala egy szál gyufával babrál a Természet lőportornya közelében*. A kis kacsa rátelepszik a Vízasszonya térdire. Mert az ég leánya jószívű, felemeli a tengerből a térdit. Milyen kacagtató a rátelepedés pillanata s milyen meglepetés lesz a vége!

*A kecses kacsamadárka
Ott repesve, szálldogálva,
Észreveszi kék víz tükrén
Vízasszonya térdit tüstént,
Véli: pástos emelkedő,
Gyepesedő kis dombtető.*

*Csak repesget, csak szálldogál,
A térdőre lassan leszáll,
Fészkit rajta meg is rakja,
Aranytojást tojik abba,
Aranytojást hat darabot,
Hetediket vasbul valót.*

*Kotlik, ül tojásit költve,
Azt a térdőt melengetve,
Ül egész nap, másnap is ül,
Harmadnap is azonfölül;
Már akkor a Vizasszonya,
Vizasszonya, ég leánya,
Érzi, hőség jön reája,
Parázs minden porcikája,
Véli, térde lángra lobban,
Minden íze olvadóban.*

*Itt a térdén egyet rándít,
Minden tagján egyet rázint;
Tojás mind a vízbe szédiül
Tenger habjai közé dül,
Cserepekre hull csörögve,
Száz darabra zúzik össze.*

*Ám iszapban helyük nincsen,
Nem vesznek a csorbák vízben;
Mutatnak a morzsák szépet,
A cserepek csinos képet:
Tört tojásnak alsó fele
Válik alsó földfenékké,
Tört tojásnak felső fele
A felettünk való éggé,
Sárgájának felső fele
Fényes nappá fenn az égen,
Fehérjének felső fele
A halovány holddá léssen;
Tojáson mi tarka rész volt,
Égen csillag lesz belőle,
Tojáson mi feketés volt,
Lesz belőle ég felhője.*

De hiszen itt a semmiségből születnek világok! Már az iskolában tanultuk gyermekfővel:

*Tebenned úgy csap a poéta széljel,
Mint a sebes villám sötétes éjjel,
Midőn teremt új dolgokat
S a semmiből világokat!*

Kihez intézte Csokonai ezeket az elektromos igéket? A „Magánossághoz”. S hol robban ki egy kis kacska tojásából, azaz a Semmiségből a csillagok világa? A tenger magánosságán.

Igen, ez a Kalevala varázsa és titka: a kicsinek a nagysága. A Kalevala mintha egy régi szent atyának a mondását igazolná: Deus est magnus in maximis et maximus in minimis, azaz: Isten nagy a legnagyobbakban és legnagyobb a legkisebbekben... Minden kicsi lehet nagy, ha el van rejtve szívében a Végtelenség, mint a kis finn nép szívében, amely, íme, most ott küzd a világtörténelem porondján, mert egy kis kacsa tojásában megteremtette a világot...

A kis világot védi a Kalevala tiszta dallama. *A Kalevala: a kis népek apológiája.* Most időszerről csak! Mert bizony sohasem álltunk még ily közel a - semmihez... A Kalevala éppen most jön segítségünkre. Ide kevés már Ady tragikus pátusza, a Nagy Tivornya göze felett: „Véres bor koponya-pohárban, Hajtsd föl, Világ, idd ki fenéig...” Kevés ide már az aischylosi méltóság lázongása és keveset érnek János apokaliptikus víziói... Kevés ide már az Edda: a „Ginunga gap” tátongó ürege... Nem a germán Ázok kakasa kell már ide végítéleti riadónak, az aranytollú óriási Gullinkambe... Hanem egy kis kecses kacsamadárka: ez még bátran szembenéz a Semmivel.

7. A tájból jönnek elénk...

Hétszáz évig zuhog-kavarog a tenger, himbálva az ég leányát, Vízasszonyát. Harminc tél és harminc nyár kell még ezenfelül, hogy a hullámokat megpillanthassa Vízasszonya fia, *Vejnemöjnen*, a Kalevala hőse, aki egyidős a világgal. Ő az ember első fantomja. A hullámokból bukkan fel, de ott bukdácsol még születése után öt-hat-hét-nyolc esztendeig az elemek között. *A tájból lép elénk, mint ahogy a többi Kalevala-hősök is mind a tájból jelennek meg a világ színpadán.* Nosza, már vetik is a mezőn a termőmagvakat, már egekig nő a világtölgy, már beárnyékolja a Napot és a Holdat, temetői sötétség támad, még a halaknak is sötét lent a víz... De jön már az emberhüvelyknyi rézbaltás emberke, ismét a tengerből, úgy mint egykor *Vejnemöjnen*... A rézbaltás emberke nekirugaszkodik az óriási fának, belevág a fába, a tölgyből tűz tör elő... Már zuhan a nagy fa, már nyílik a Nap fénye...

Azután jönnek a többi alakok, a többi fantomok: a lapp *Joukahajnen*, aki irigyli *Vejnemöjnen* mágikus énekét. Mert *itt a szó egyúttal dallam és a dallam egyúttal tett!*... Megjelenik az erdőn a kis *Ajnó* is, *Joukahajnen* húga, akit a *világgal egyidős* *Vejnemöjnen* úgy szeretne feleségül venni, kicsi csibének befogadni öreg házába, de hiába. *Ajnó* a tiszta ártatlan pillanat: menekül a végtelen idő elől.

S az Örökkévalóság nem tudja utolérni a - pillanatot...

Ugyanígy születik meg az elemekből *Ilmarinen* kovács is, a mindenható *Szampó*, a finn csodamalom építője.

S ugyanígy toppan be a XI. énekbe *Lemminkejnen*, a szépséges *Messzikedvű*, a finn falurossza, a finn Don Juan, aki kalandot kalandra halmoz. Őneki is tetszik Északon, *Pohjola* tündérszép leánya: mert *Pohjola*, Északon, a Kalevala események mágnese. *A bűvölő északi táj vonzza a bűvölő déli tájakat.* *Pohjola* vonzza Kalevala-hont, azaz Kalevalát, a finnek országát, *Pohjolában* lakik a szépséges tündérleány félelmetes anyja, *Louhi*, *Pohjola* „gyérfogú banyája”, - aki mindenkit lebűvöl gonosz igéjével, aki a hős finneket állandó életveszedelemmel fenyegeti, aki végül meg akarja semmisíteni a világot...

8. Kalevala-terv

A 22.795 sorból, ötven énekből álló Kalevalának, íme, megadtuk a lényegét: *harc a bűvölő Észak és a finn Dél között*. Vigyázni kell, el ne vesszünk a részletekben; a fától látnunk kell az erdőt. Aki majd olvassa a Kalevalát, mindig terítse ki maga elé, a részletek fölé a *Kalevala-tervet*.

Homérosznál is fel-felrémlik a Természet „magánvalója” (Ding an sich-je), de csak egy-egy pillanatra. A görög konkrétság, a görög kultúrbázis elfordul a ilyentől, s Achilleus riadtan csapja össze tenyerét éjfél idején a visszatérő halott Patroklos üres térfogata, az üres „eidolon” láttára (Ilias, XXIII: 99. stb.) Hádes „lengő fűzei és nyárfaligetei”: a homéroszi lehetőségek végső határa, amelyet Odysseus hajója csak érint, azután iszonyattal siklik tova az Okeanoson. A Kalevala *azonban innen, a Természet Hádeséből nő ki*, ez a Kalevala keletkezési pontja, ez a lengő Semmi.

A Kalevala-terv jelképe: Hísz szarvasa. Ez a szarvas nem valódi, hanem az erdő démonai, a Híszek (Hiisi) tákolják össze hirtelenül, Lemminkejnen megtévesztésére. Mert - mint említettük már - Lemminkejnen, a finn falurossza, ez a szépséges finn Don Juan, a Messzivágyó, - Északra megy új és új kalandok után. Így kerül el Louhi udvarába, a veszedelmes északi Varázsló-asszony házába. Csak úgy ígérik hozzá a tündérlányt - magát az Északi Fényt, - ha előbb legyőzi a - Lehetetlent. Csodákat kell véghezvinnie. Így többek közt el kell fognia Hísz szarvasát. Ez a szarvas azonban *káprázat*: szellemek káprázata. Az erdő démonai tákolják össze hirtelen: fejét redves fából, szarvát kecskefűz-villából, lábát parti suhogókból, hátát font sövényből, inát száraz fűnyalákból, szemeit nimfa tányérjából, füleit nimfa leveléből, bőrét fenyőkéregből... (13. ének 105. stb.)

Van valami hátborzongató abban, amint megindul, fut, szökdécsel ez a hirtelen összetákolt erdei vegetáció, ez az állati Délibáb Lemminkejnen íja elől. Egy rajzot üldöz Lemminkejnen, saját lelkének, vágyának messzire futó rajzát. Az élet üldözi a nem-életet, a hús és vér az „eidolont”, az alakot.

Nos, a Kalevala hőseinek van egy ilyen erdei tenyészetből hevenyészett. *Hísz szarvasához hasonló* alkotmányuk. *A Kalevala annak a titokzatos és kritikus pillanatnak határmezsgyéjén imbolyog, amely a tárgyak életét az életteleniségtől elválasztja*. Azt a pillanatot ragadja meg - „gyermeki naivitással” -, amidőn a természeti jelenségekből, az elemekből, egy ismeretlen kéz életet formál. Ezért olyan hevenyészett, „szerkeztelen” a Kalevala szerkezete: néhány *mellérendelt*, egymásra aggatott képcsoporttal dolgozik. Ahogy a zizegő szalmát a földre hintik le... (Mennyire ellentétje az indogermán Odysseia és Ilias!) S ha valóságos is lehetett - mint ahogy a finn Kalevala-tudósok állítani igyekeznek - a történeti alap: - ezeket a szubsztanciákat, ezeket a kalevalai testeket - Vejnemöjntent, Ilmarinent, Lemminkejntent - már rég átverte az északi erdők tenyészete. Még kardot rántanak egymásra, szemük még fenyegetve villog, de már idegük a növényeké.

S épp ez a növényi: ez oly végtelenül megnyugtató a Kalevalában. Ha itt borzongani kezdünk, nemsokáig tart. Még a legborzalmasabb jeleneteket is feloldja és kiegyenlíti a Kalevala természetlátásának mély egészsége.

9. Lemminkejnen halála és feltámadása
(Mágikus pillanat)

Pedig szegény Lemminkejnen alaposan megjárja! Sikerül ugyan elfognia, megkötnie Hisz szarvasát - nem egészen az ő érdeme! - az utolsó nagy próbába belebukik: utoljára az *Alvilág*, *Tuonela*, fekete hattyúját kellett volna elfognia... Vállalkozott rá a híres csalfa Messzikedvű... Még a feleségére se gondolt most ő, akit otthagytott messze Suomiban... Csak az *égbolt tetején szivárványként lebegő pohjolai tündérleány* járt az eszében. Istenem, mily csodálatos ő ott az égbolton: fent tündököl, és szövű szövőszékén a szép színeket... De alig hajol le Lemminkejnen Tuoni fekete tavába, a Halál fekete örvényébe, - Tuoni gonosz fia tüstént lerántja a vízbe és kardjával szétdarabolja...

Egy kép van előttünk. A finnek nemrég elhunyt nagyszerű fejtője, Axeli Gallén-Kallela alkotása, a világhírű Kalevala-képsorozatból.

Háttér: végtelenbe nyúló fekete tó. A tavon egy távolodó fehér hattyú. A partot idomtalan, vastag, varangyos békához hasonló kavicsok szegélyezik, délnyugatról északkelet felé átlóra bontva a festményt. A kavics-átlón innen, az előtérben, a titokzatos tó partján, hosszan elnyúlt férfitetem. Egy öreg asszony támaszkodik a tetemre, révült tekintetét a magasba irányozva. Az öreg asszony lábainál európai szem számára értelmetlen tárgyak: négylevelű lóhere-motívumokból készült gyertyatartócskák, ide-oda szórva, felborult és merőleges helyzetben: félig lángok, félig virágok, köztük csontdarabok, koponyamaradványok... Varázs-szerek...

„Lemminkejnen anyja”: ez van alányomtatva az illusztrációnak.

A tetem tündöklően fehér, a fehérsége szinte ijesztő. Aki olvasta a Kalevalát - különösen a Lemminkejnen-runókat, amikről az imént beszéltünk, - meglepetve ismer rá a szövegre, amely itt képpé változott. Képpé lett, de mégsem pusztán „illusztrációvá”. Önálló lett, szuverén, mint maga a mű.

Mit csinál Lemminkejnen anyja a fehér tetemmel? Hogy került ide a tetem? Homloka fehér lepelbe van rejtve, csak kígyószerű bajsa és szakállja s hosszú haja gyűrűzik ki a lepel alól, - bal karja ökölbe szorítva a levegőbe mered...

Maga Lemminkejnen ez... Így ért véget a sok híres kaland, Tuoni fekete tavában... De hogy került ide, hiszen, - mint mondtuk - a Halál fia kardjával szétdarabolta. Ez a tetem pedig *egész*...

Igen, szétdarabolták Lemminkejnt. De az anyai szeretet hatalma határtalan. Mérföldekről megérezte a nagy veszélyt s rohant szeretett fia megmentésére:

*Fölfogja ruhája szélit,
Kézzel köntöse szegélyit,
Megyen futva messzi útra,
Mindig futva, messzebb jutva.
Mentin a dombok megdöndülnek,
Síkok kelnek, ormok dülnek,
Fölső földek lelapulnak,
Alsó földek domborulnak.*

(XV. 48.)

Az anya földöntúli gereblyét szerez, lenyúl vele az Alvilágba, s a Halál feneketlen vizében összekotorja a véres húscafátokat.

Már egészségre forrt a tetem, de még hiányzik a szív indító lökete. Az élet dobbanásai még nem érkeztek meg.

Lemminkejnen anyja bal tenyerét fia széles mellkasára illeszti, jobb tenyerével pedig a túlvilági strand apró kavicsflaszterére támaszkodik - itt minden: kavics és víz -, s szemét magasba függesztve várja a sorsdöntő pillanatot.

10. A bujdosó „Vasacska” eredete (A Kalevala alkimiája)

Többféle sorsdöntő pillanata van a Kalevalának. Ez volt *a nagy mágikus pillanat*. A Kalevalának van egy szervezetbe hatoló sejtelve, jól sejti az állati és emberi szervezetek titkát, olykor szinte anatómiai módon lát és gondolkodik. Az elemek felbontásának és átalakításának lehetősége már felvillan a Kalevalában, az a középkori alkímista kultúrlehetőség, amelyet a későbbi európai civilizáció tudománya, részben, valósággá változtat.

Mily fantasztikus és lényegében mily igaz *a Vas, a „Vasacska” születésének története*. Miért van erre szükség?

Vejnemöjnen, akit szintén Észak felé hajt a Szerelem - a pohjolai Tündérleányt akarja ő is feleségül venni, versenyezve Ilmarinen kováccsal, ezzel a finn Vulkánusszal, - Vejnemöjnen, mondom, csónakkészítés közben fejszével belevág a lábába... Folyik, folyik a temérdek vér... Nem akar sehogy sem elállni. A jóskok kimondják a nagy szentenciát:

„A vas okozta a sebet!”

Tehát - így okoskodik a Kalevala - meg kell találni a vas eredetét. Rá kell olvasnod az eredetet a dolgokra - s meghódítottad a dolgokat.

A dolgok lényege azonban - erre tanít bennünket a Kalevala: *az Ige. Az Ige a legnagyobb valóság*. Találd meg a tárgyak eredet-igéit, olvasd rá a tárgyakra, s meghódítottad az - egész világot.

Így múlik csak el Vejnemöjnen vérzése. Mily fantasztikus a Vas, a „Vasacska” születése! (A Kalevala gyöngéden így becézi a Vasat is.) Tündérek tejéből származik a Vas... Piros és fekete tej fröccsen ki a világra... S a Vas bujdosik, bujdosik hegyeken át, földeken át...

11. Kiált a kakukk a tölgyfán! (Természeti pillanat)

A Kalevalának mágikus pillanatával szorosan összefügg *a természeti pillanat*. Itt kiegyenlítődik, megszelídül a mágia borzongása.

Mert *mi a Kalevala lényege?*

A természet nehéz közegéből fakadó egyszerű tömör szépség. A Kalevala hősei egytől-egyig izmos karú, nehéz kezű emberek - s mégse tartoznak a tömeghez.

A Kalevala legfőbb hőse, az ember első fantomja, aki egyidős a világgal, a komoly, öreg Vejnemöjnen, - parlagot tör, földet művel, hajót épít, erdőt irt, de egyúttal a zenét is műveli, a zenének is ő az ősatya. A föld és a tenger és a zene nála egy. Ő találja fel a hárfát, az első kantelét.

Honnan találja fel? A tengerből! Egy csuda-csuka csontjából készíti el. Ez a hárfa a Kalevala küzdelmeiben elpusztul, - a tenger visszanyeli. Új hárfára van szükség, mert a világ nem élhet zene nélkül. Honnan veszi Vejnemöjnen a másik hárfát? A fákból!

De nem erőszakkal veszi el, - a Kalevalában a fák önként ajánlkoznak fel a zenére. A finn embernek a természethez való viszonyát ez a jelenet, a költemény negyvennegyedik éneke, meghatóan tükrözi. A nyírfa és a tölgyfa szembekerül az ezeréves „komoly, öreg” dalnokkal, a fa lelke az ember lelkével.

Már kész a nyírfából a hárfa hasa, az „örök öröm öble”, - most a hárfa húrfogóira, a szegekre volna szüksége Vejnemöjnennek. De honnan vegye?

*Nőtt egy tölgy a falkatéren,
Szép egy szál a sűrűszélen,
Tölgyfának telepe ága,
Minden ágon almácskája,
Almáján arany karika,
Karikán arany kakukja.
Kezd kiáltani kakukja.
Öt-hatféle nyelven fújja,
Szájából arany özönlik,
Ezüstnek folyója ömlik
Aranyos halom hegyibe,
Ezüst dombnak tetejibe;
Ott a hárfa húrfogói.
Fodorhabnak fordítói.*

(44:183 stb.)

Milyen csodálatos természeti harmónia! Aki nem képes a kakukk szájából kiömlő aranyat és ezüstöt saját lelke kincsévé tenni, - az olyan számára a *Kalevala erdei ajtaja* örökre zárva marad. Inkább ne is kopogtasson rajta.

12. Szampó, a csodálatos malom (A Nap és a Hold egy jegenyén)

Mennyi mindent szeretnénk még a Kalevalából bemutatni. De már így is túlmentünk a köteles mértéken. Pedig ott vár bennünket a *csodálatos Malom, a Szampó*, amely pénzt, búzát, életet ont azokra a boldogokra, akik őt birtokolják. Ki csinálja a Szampót? Ilmari kovács. Ő is a pohjolai hajadonért kél versenyre. S neki lesz szerencséje, ő kapja meg a leányt. De nem sokáig gyönyörködik benne. Hiába csinálja meg a Csodamalmot a leányért váltságul, hiába hagyja ott Pohjolában Suomi lényegét, a Malmot, - nemsokára meghal a pohjolai menyecske. Tragikus véget ér: széttépik a vadállatok, - a Kalevala egyik szerencsétlen, lázadó alakja, Kullervo bosszújaként.

S most csak futólag említjük már meg, hogy miután megszakad a kapcsolat - a pohjolai szép-asszony halálával - Pohjola és Suomi között, ismét megindul a régi küzdelem. A fegyverszünetnek vége!

Nosza, kiadják a jelszót: Vissza kell szerezni a Csodamalmot, a Szampót, a „tarkatetöst”!

Mennyi új küzdelem indul meg... S „Észak gyérfogú banyája” mennyi új leleményt eszel ki, hogy Suomit, Kalevahont, Kalevalát elárassza gonoszságával! Éhséget, kórt, medvét, farkast bocsát Kalev földjére... De Vejnemöjnenek minden csapást visszavernek.

Louhi, a pohjolai „gyérfogú banya”, utoljára a Napot és Holdat is ellopja. Egy jegenyefa csúcsán sütkérezik mindkettő.

Hogyan? - kérdi valaki meglepődve. - A Nap és Hold hogyan tud megtelepedni egy jegenyén?

Ez a - Kalevala!

A Kaleva-honra rátörő medvét megölik. Vejnemöjnen a jól sikerült medvetor után éppen hegedül, s a zenét meghallják az égitestek is. Itt a távolságok oly testvéri-közel vannak egymáshoz...

*Hatol hangja hold lakáig,
Kedve a napnak ablakáig,
Házából a hold kiszálla,
Hág egy nyírfa hajlatára,*

*Várából a nap elékel,
Egy jegenyecsúcsra lépdél,
Hárfahangot hallania,
Víg örömet vallania...*

(47:5-12.)

Íme, ilyen a Kalevala Napja és Holdja, ilyen miniatűr kis napocska és holdacska. De vigyázzunk, mert már megismerhettük a kalevalai varázslatot! A napocskának egyetlen égből kipattanó szikrája, a bölcsőben ringó csecsemő-Napnak még a csírája is, a „sziporka” - ne kutassuk, miért! - lent a földön szörnyű bajt okozhat.

Az égi szikrát, a sziporkát, a Nap tóba zuhanó csíráját, amelytől a tó csaknem meggyullad, csaknem fenéig forr, - elnyeli egy kék szemling, a szemlinget egy halvány lazac, a lazacot egy szürke csuka. De a csukát égeti bent a szikra, s kínjában össze-vissza úszik a tágas tengerben. A csukát végre Vejnemöjnen fogja ki, aki már régóta vadászik a szikrára. A csuka felvágása, egyik halnak a másik halból való kifejtése s végül rábukkanás a sziporkára: valósággal „lényeg-hierarchia”, mint maga az egész Kalevala. (Hasonlót olvastam más népmesékben is, de nem volt a jelentésnek ilyen távolra mutató, végső kizengése.)

*Sima szemling szétszeltivel
Ím a kékszín pamacsra lel
Szemling béle szurdokában,
A harmadik hajlatában.*

*Kifejti a kék pamacsot,
A kékszín pamacsból ottan
A piros pamacs kipottyán;
Bontja fel piros pamacsát,
A piros pamacsban ottan
A tűzsziporkára bukkan,
Amely jött volt az egekből,
Aláhullt a fellegekből,
A nyolcadik menny mögéből,
Kilencedik ég színéből...*

(48:225. stb.)

A Kalevala-küzdelmeknek tetőfokát a nagynak és kicsinek ez a cserélgetése teszi felejtetlenné, ez a gyermeki, mély perspektíva váltás, ez a mikro- és makrokozmosz arány-játék.

*13. Marjatta eszik az áfonyából...
(Evangéliumi pillanat)*

Az utolsó énekben az arányjáték még egyszer megismétlődik. A Nap és a Hold azonban előbb visszakerül börtönéből a menny boltjára. Louhi gonosz varázsa megtörik. Gyöz Vejnöhön Pohjola felett.

A világ megy a maga kiszabott útján, s egyszer csak kizökken a kerékvágásból. Rendkívüli esemény támad...

Ragadjunk ki még a Kalevalából egy harmadik pillanatot is, mely az előző két pillanatot betetőzi.

Két óriási könyv indul útnak az idők homályában. Az egyik a sarki északról, a másik az indiai délről. Hajtja őket az évszázadok árama, áttörnek hegyeken, és úsznak tengereken. Két végzetes könyv, az emberiségnek két ellentétes látomása. Az egyikben hősök tombolnak, óriások dübörögnek, sárkányok okádják mérges gőzüket. A szerelem nyomában itt véres halál nyargal, s a csók leheletét sír harmatja váltja fel. A vérnek és fagynak, az engesztelhetetlen vak bosszúnak könyve ez, a világtalan Sors kódexe, az ősgermánok komor Bibliája, az Edda, amelyben az Istennek is el kell buknia.

A másik könyv a Genezáreti-tó partjáról indul, az Olajfák Hegyének árnyékából, a hellén szigetekről. Hozza magával a rejtelmes Keletet. Hozza a *Hegyi Beszédet*.

Az Ezer-tó országában a karjalai erdőségek végtelen csöndjében a két könyv találkozik. Alámerülnek mindketten az avarba, átüt rajtuk a fű, a fák beléjük eresztik gyökereiket, a két könyv megbékül egymással, az első hozzászelidül a másodikhoz, az Edda az Evangéliumhoz, a két könyv egy lesz, s íme, már hívogatnak is mint két egy-testvér a tájon át... *Marjatta lépdel ott*, csillogó szoknyájában, a szépséges finn Boldog Margit, akinek klastroma az égerfás irtás, kápolnacsengője pedig az ezüst kakukkszó... Ott őrzí a dombon báránykát, tiszta szívvel, a bűnnek még az árnyékától is távol. S egyszercsak egy piros áfonyát szakít le, de ebben az áfonyácskában a Szent Lélek lakik...

Mária szeplőtlen fogantatása játszódik most le előttünk, a finn táj szuverenitásába foglalva. A Mária-misztérium egészséges, teljes égi-földi látványa.

Marjattát mindenki megtagadja gyermeke születésekor: apja, anyja, ismerősei... Csak egy jámbor kis csikó („csitkó”) lehel rá meleget, kint az irtásföldön, egy lóhidasban, a fenyveserdőn. S Marjatta áfonyából termett gyermeke lesz Vejnemöjnen helyett Karjala királya. Ő lesz az új hit fejedelme.

Ez a Kalevala harmadik nagy pillanata, az evangéliumi pillanat. Megérdemelné, hogy az Evangélium mellett olvassák. Kiegészíti, fenyőillattal, paraszti erővel és északi jó ízekkel árasztja el a déli Evangéliumot.

*14. Búcsúzik a Kalevala
(Vejnemöjnen távozása)*

S a Kalevala végső pillanata?

Mily szép Vejnemöjnen távozása! S hogy tud búcsúzni a Kalevala! A „kicsi” és „nagy” játékos távlat-cseréinek vége. A világ - a tenger, az erdő, a Nap és a csillagos ég - ismét egy kicsi pontba zsugorodott össze. A karjalai dalnokok összecsomagolják dalládikójukat, gombolyagba kötik kótájukat, s visszadugják a „csűr héjába”, - a „csontkamara mögé” - le a *szervezetbe*.

Mert mindössze csak ennyi volt a híres mutatvány, se több, se kevesebb: egy falevélbe volt belecsavarva az egész Természet, az egész kalevalai história. (Ez a „falevél”, ez a „kicsi” pont azonban a finn - *minőség*, s továbbra is igényt tart a benne alvó világra. Így lesz a Kalevala, holott nem is ez volt a szándéka, de éppen azért, mert nem erőltette a szándékát - a sors jutalmából, s annak, aki tud olvasni belőle -: a „kis” Suomi nagy magyarázata.)

*Ne bánjátok, jámbor népek,
Rossz néven ne is vegyétek,
Gyermekül a dalt ha gyengén,
Kicsinyül ha fúvom ferdén!
Nem tanultam én ezt mástól,
Nem jártam tudósok telkén...*

*Ámde mégis, mindhiába,
Csapát törtem új danákra,
Csapát törtem, gallyat szeltem...*

*Innen megy az út ezentúl,
Az új ösvény innen indul
Dicsőbb dalok szerzőinek,
Különb ének költőinek
A törekvő zsenge népben,
A növekvő nemzedékben.*

Ezzel a különös, bohókás és mélabús szerénységgel, ezzel a *nemzedékhajtó* alázattal: ezzel indult a Kalevala. S ezzel is búcsúzik, ezzel a bocsánatkérő tilinkós alázattal: szinte bocsánatot kér, hogy él... S azért nyer meg mindent, mert vállalja a Semmit.

15. A Kalevala csúcs-pillanata (Az Igée az utolsó szó)

„*A Kalevala és a magyar ifjúság*”: ez volt elmélkedésünk rejtett célja. Van-e a két fogalom közt összefüggés? Van! A Kalevala a népek ifjúságának éposza. *A végtelen, agg időn át* - elsősorban az ifjúsághoz szól. A magyar ifjúságnak magáévá kell hát tennie a Kalevala sorsdöntő pillanatait.

A Kalevala csúcs-pillanata, amelyről az egész Kalevalát át lehet tekinteni: a világ válságaiban az Igée az utolsó szó. Nem szabad itt holmi petyhüdt „pacifizmusra” gondolni! A Kalevala hősei elszántan harcolnak fegyverrel is, - ha kell. De a szó sámáni, máguszi hatalma dönt el végül mindent, ez győz a vak fegyverek felett. Az emberiség ifjúságának, az Édenkertnek egy északra tévedt sugára. Valódi kultúr-gondolat.

A magyar ifjúságnak erről a kalevalai csúcs-pillanatról kell állandóan figyelnie. A Kalevala pillanata a kultúra pillanata, szemben a civilizáció pillanatával. Végzetes lenne, ha ezt a két pillanatot a magyar ifjúság összecserélné. A kultúra az *osztatlan* emberi szellemnek, az észnek és a jósnak, ősforrása, mely szüntelen megújulásra készlet. A civilizáció a kultúra gépezete, melyet csak a kultúra igazol. Önmagában merev, kegyetlen, mint a gép. Géppé teszi magát az embert is, kettészakítja az észet és a szívet, mindkettőt külön rabszolgaként működteti, - végül összerombolja önmagát, mint az elszabadult gép.

A Kalevalát a karjalai erdőkben jegyezték fel, írni és olvasni nem tudó emberek ajkáról. A kultúrák déloszi kincsét, „Isten pénzét”, néha a legegyszerűbb kunyhóba rejti a Gondviselés.

Ebből a magyar ifjúságra egy nagy szociális feladat háramlik: legyen a százesztendőös finn példa rájuk nézve a Kalevalán át ösztönző. Ennek a szociális feladatnak a felelősségével olvassák a Kalevalát. Vissza kell adni a tömegeknek azt, amit az Isten valamikor nekik ajándékozott, de a Történelem eddai hatalmai, Louhi rontó igéi elvettek tőlük: vissza kell adni a tömegeknek a kalevalai minőséget.

II.

Bolyongás a Kalevala birodalmában

1. A Kalevala magyar kapuja (A csodaszarvas nyomában)

Idáig Karjala felől közelítettük meg a Kalevalát. De van-e magyar bejárata? Egy élményt adok elő magyar olvasóimnak. Hátha így is eljutnak - Pohjolába?

Kis gimnázista éveimre gondolok vissza, amikor a Déri Múzeum jövődő talpai helyén Arany Jánoshoz jártam önképzőkörbe: a fűvészkertben sétálva egy verset szavalgattam, a csodaszarvasról szóló regét. Lecke gyanánt ismerkedtem meg ezzel a verssel, idestova lesz már harminc esztendeje is annak. S ma is örömmel szavalom, pedig fiatal magyar tanáromat azóta már rég felőrölte a hősök temetőjében az örök homok.

Olvasókönyvünkben kép is mutatta a Hunor és Magyar leventéi elől menekülő szarvasgímet. Finom, művészi tusrajz, csupa benső, meghitt részlet... S mégis, valahogy nem elégített ki a Csodaszarvas ábrázolása. Éreztem - s most már harminc év távolságából világosan látom -, hogy szakadék tátong a művész rajza és Arany János látomása között.

Ezt a látomást valahol egy másik, másfajta illusztrációban utol kellene érni, hogy ne csak egy csinos, szabályos szarvas körvonalat szemléljünk, hanem azt is, hogy ez a szarvas valóban csoda, - látni kellene a csoda keletkezését... Ezt éreztem, ilyesféle nyugtalanságot.

Elővettem hát Arany János forrását, a Magyar Krónikát:

„Történt pedig egy alkalommal, hogy vadászni mentek. A pusztában egy gímszarvas bukkant fel előttük s a mint menekült, a maotisi ingoványba üzték. Ott azután végképen eltűnt előttük, úgyhogy hosszabb keresés után sem bírtak ráakadni. Végre is, mikor az ingoványt keresztül-kasul barangolták, úgy találták, hogy alkalmas nyájak táplálására...”

(Császár Mihály ford. Magyar Könyvtár, 610. sz.)

Így ecseteli a régi dolgokat a Győzhetetlen és Hatalmas III. László úrnak, Magyarország Legdicsőségesebb Királyának hű papja, Kézai Simon mester.

Ez valóban krónika. Kézai nem tud mit kezdeni a csodával. Annyira a csodára épít - képzeletében például a híres bábeli tornyot egészen a Hold köréig emelve -, hogy sokszor már hét-köznapivá válik számára egy másik csoda. Így a gímszarvas nála csak egyszerű szarvas, amely fut és elmenekül. Közben rávezeti őseinket akaratlanul, csak úgy véletlenül egy idegen vidékre. Itt a csoda racionalizálva van.

Arany János helyreállítja az árpádkori krónika csoda-következetességét, egy határozott lendülettel meghosszabbítja, végigrántja a középkori transzcendens vonalat. Ónala már a gímszarvas egy csodálatos új távlatában és varázslatában fut. A nagyszalontai Mester az alföldi tájak borongását, hajnalfényét és alkonytüzeit vetíti rá a Kézai-féle csodaadaléokra:

*Már a nap is lemenőben
Tüzet rakott a felhőben;
Ők a szarvast egyre űzik, -
Alkonyatkor im eltűnik.*

De hová tűnik el Arany János csodaszarvasa?

*Vadont s a Dont ők felverik
A Meóti kis tengerig:
Süppedékes mély tavaknak
Szigetére ők behatnak.*

*Ott a szarvas, mint a pára,
- Köd előtte, köd utána -
Míg az ember széjjelnézne:
Szemök elől elenyésze.*

Milyen szemléletes Arany Jánosnál a hun-magyar daliák futkosása a köddé vált szarvas körül, a köd körül, az állati testtől üres levegő örvénye körül!

*Minden zugot megüldöznek,
Minden bokrot átaldöfnek;
Gyík ha rezzen, fajd ha rebben,
De a gímvad nincs ezekben...*

De hová tűnt el hát Arany János csodaszarvasa?

Visszafutott oda, ahonnan jött az északi finn-ugor mitológiába, a karjalai erdők közt bujdosó és az Északi tenger partjain ácsorgó Kalevalába. Hunor és Magyar vitézei hiába üldözték tovább a csodaszarvast, mert elnyelte azt az ismeretlen Kalevala...

De akadhat még más bejárat is Magyarországon a Kalevalához. Íme.

2. Kalevala-kapu Hajdúhadház határában (Beszélgetés egy szőlőmunkással a dűlőn)

Egy májusvégi nap szőlőkertünkben bandukoltam. Az idő gyönyörű volt, mint amilyenről a költők már Homéros óta énekelnek. Hadház felé vezetett az út, ott jártam valahol Debrecen és Hajdúhadház között. S a lábnyomokra gondoltam, az eltűnt nyomokra: Csokonai elveszett lábnyomaira. Igen, ő is erre járhatott valamikor, köhécselve, százharmincnyolc évvel ezelőtt, a boldogtalan, beteg dr. Földi János hadházi lakához. Egy szőlőmunkást pillantottam meg a dűlőn. Éppen akkor tette le permetezőjét. Szóba elegyedtem vele. Feltűnt az egyszerű nap-számos nyugalma. Szeme szlávosan kék volt, haja szökés barna, barázdás homlokán gyöngyözött a verejték, de lényéből csak úgy áradt a nyugalom.

A magyar alkotások sorsán tűnődtem, a „magyar Messiások” „sós könnyei” ejtettek gondolkozóba, a doktor Földi Jánosok és Csokonai Vitéz Mihályok kettétört pályái, Debrecen és Hajdúhadház között. Egy spengleri hangulattal küzdöttem magamban, a kultúrák és civilizációk hiábavalóságának dilemmájával, amelyből oly nehéz menekülni. De annak az egyszerű

napszámosnak a látványa hirtelen kiegyenlítette kultúremlékeimet, a civilizációs terhelésnek mélabúját. Pedig szegény volt az istenadta, ágról szakadt, szegényebb, mint a templom egere... Csak rá kellett nézni...

A gyümölcsfák közt egyszer csak megszólalt a kakukk. A hang közeledett-távolodott. A személytelen természet mintha hirtelen személyessé változott volna át. Mi volt ez? A természeti hang varázslata? Vagy a hozzá fűződő emberi képzelet?

- Mikor szólal meg itt először a kakukk? - így kezdtem faggatni a földművest. A nehézkes, civilizálatlan test egyszerre csak költői képeket, poétai vallomásokat vetített ki magából. Pedig kiderült utólag, hogy alig tud írni-olvasni. De tudtam én! Gyorsírással kaptam le a beszédet, én, a civilizáció gyermeke. Íme szóról szóra:

- A kakukk az árpáról issza a harmatot. Akkor szólal meg: májusban... Csak az árpáról issza a harmatot. Addig nem szólal meg, amíg az árpáról harmatot nem iszik... Ki hallotta volna még a kakukkmadár szavát, amíg az árpa ki nem nőtt?

Csodálkozva hallgattam ezt az ízes vallomást. Mennyi gyöngédség a megfigyelésben! Egész nap fát vág, permetezőt pumpál, kapál, kaszál, vizet hord, keze reszketős, vastag, kérges... És mégis milyen gyöngéd! Most, ahogy a kakukkról beszél, munkáját néhány percre félbeszakítva, a munkás arc, a gondterhelt tekintet, a kiszolgált tűzharcos mögött megjelenik az örök ifjúság, a kíváncsi gyermek... Most van az élete céljánál...

Meghatott engemet a kakukkszónak a májusi harmatos árpával való összehangolása. Éppen az volt a szép, hogy ő nem akart abban a pillanatban költő lenni és mégis költő volt.

- Hát hogy lehetne annyi sok harmat az árpán, hogy elég legyen egy harmatos kalász a kakukknak? Nagy madár az! - így faggattam tovább.

- Olyan ez kérem, mintha egy seprút sűrűn meglocsolnánk, belemártanánk a vízbe... Hát az a madárféle arrul iszik mind... Vastagon van hajnalonta az árpán a harmat... Azok a vadmadarak mind a harmatrul isznak azok...

Íme egy kalevalai villanás az Alföld kellős közepén! Megnyílt előttünk a Kalevala. Aki így tud gyönyörködni a természetben, így tudja a természetet szemlélni, mint az az egyszerű hadházi földműves, az olyan számára megnyílt az út a Kalevala felé.

3. *A Kalevala erdei labirintusa* (*Kártyalapok*)

A Kalevalába Magyarország felől is be lehet jutni. De mit csinálunk bent ebben a rejtelmes birodalomban? Hogy tájékozódunk az egymásra torlódott levelek közt, az ősi avarban?

Minden alkotást ki lehet csapni az asztalra, mint egy pakli kártyát. Az esztétikai ítélethez a „normák gyémántrendszer” kell, hirdeti a magas esztétika. „E nélkül a kritika kuruzslás...” Igen ám, de a „normák” nem lebegnek a felhők fölött, a normák szét vannak szórva a füvekben, a földben, a madarakban és az emberi agyakban. Az ítélet igenis kuruzslás! A művet ki kell csapni az asztalra, mint egy pakli kártyát, és szét kell teregetni ütőlapjait, hogy megláthassuk a *keverését*.

A Kalevala egymásra torlódott ősi leveleit, erdei „kártyalapjait” nagyjában a következő erők keverték össze: egy népvándorlás előtti finn-ugor sámán-erő, egy népvándorlás alatti finn-germán viking-erő, egy középkori római katolikus mágikus erő, az északi tájak „Knut Hamsun-i” formáló ereje, a finn falvak hétköznapi és lakodalmas élete, s Lönnroton át egy pietista evangélikus, herderiánus folklór-erő.

Ezek az erők, mint látjuk, különböző forrásokból - különböző időkből, tájakból és történeti személyekből - táplálkoznak. Húzzunk Észtországtól - a kiváló finn folklórtudós, Kaarle Krohn nyomán - Ingermanlandon át, a Ladoga-tó partjai mellett elhaladva, Finn-Karjalán, azután oloneci és archangelszki Karjalán keresztül szinte fel egész a Jeges-tengerig egy lendülő vonalat: ez az irány a kalevalai runók folyammedre, itt hömpölyögtek századokon át a Kalevala-dalok, északnak fel, délnek le. S ami a legmeglepőbb: vonalak vezetnek Archangelszktól nyugatnak. Nyugat- és Délnyugat-Finnország, az óshaza felé, mint ahol a karjalai runók keletkeztek, (Ez a kérdés külön tanulmányt igényelne, szinte száz éve foglalkoztatja már a finn tudományt.)

A Kalevala lönnroti formájában ezek a különböző forrású elemek torlódnak és tündökölnek, sokszor egymás fényét fokozva, sokszor azonban lerontva.

Olvassuk csak a XI. runót:

*Ahtiról is illik szólunk,
A dévaj firől dalolnunk.
Szárbeli fi, Ahti gyerek,
Léha fia Lemmikkinek
Nevelődött neves házban,
Édesanyja oltalmában,
Széles öböl legvégében...*

Mintha Arany János ritmusát hallanók:

*Száll a madár ágról-ágra,
Száll az ének szájrul-szájra...*

Idáig nincs baj. De olvassuk csak tovább a finn szöveget:

*Hal módjára Kauko zsendült,
Sügérmódra Ahti serdült,
Ember lett a legjavábul...*

Mi ez? Kauko és Ahti... - Hát kik szerepelnek itt voltaképp? A személyek mibenléte megzavar, túl a csengés idegenszerűségén. A vers eleje Ahtit említi, Lemmikki léha fiát. A kilencedik sor pedig Kaukoról szól, s utána a tizedik ismét Ahtiról, de olyan furcsa az Ahti-sor rácsapása, mintha egy távozó pajtás után a másik cimborá tréfásan kihajítaná az ablakon a sapkáját... A Kauko-szó egy népszerűsítő kiadásban csillagozva van, a lap alján a jegyzet: „Ahti és Kauko régi finn férfinevek.” Ez a jegyzet még jobban megzavar. Tehát itt most két férfiszemély szerepel... Ahti az egyik, de Kauko - mintha az égből pottyanna...

Olvassuk tovább, hátha kiderül a végén Ahti és Kauko egymásba gubancolódása:

*Hal módjára Kauko zsendült,
Sügérmódra Ahti serdült,
Ember lett a legjavábul,
Olyan piros, majd kicsattan,
Tekintetes a személye,
Mindenkép nyomós a latban;
Csak egy kis baj történt véle.
Erkölcének egy bibéje:
Asszonyokkal mulat váltig.
Minden éjjel éjszakázik...*

Milyen különös, szinte vicces, mókás, hetyke ugrálású és villogású sorocskák! Azután valami leánykáról lesz szó, *Külliről*: világhíres szépség, akinek a kezét megkéri a fia számára a Nap, a Hold, a Csillag. De a lányka mindegyiknek kosarat ad. Azután Észtországból jön vőlegény, azután Ingriából, de ezeknek is kosár jut. Milyen érdekes, majdnem különözű neveik:

*Küllli, szárbeli leányka,
Szári lányka. Szár virága,
Nevelődött neves házban,
Fejledezett nagy pompában.
Ülve atyja szállásain,
Felsőpadka hajlásain.
Szépen felnő, elhíresül,
Kérők jönnek nagymesszirül
A leány híres lakába,
Világ szépe udvarába...*

Küllli minden kérőnek kosarat ad. Erre így megy tovább az ének:

*Az a léha Lemminkejnen,
A szépséges Messzikedvű
Mefogadta: maga mégyen
És megkéri Szár virágát,
Ezt a ritka-szép menyasszonyt,
A világszép fürtösfejűt...*

De hová lett Ahti és Kauko? A lapalji jegyzet mered ránk: „Ahti és Kauko régi finn férfi-nevek.” S Lemminkejnen? Lemminkejnen szintén az égből pottyant le a XI. runóba? S miért „szépséges Messzikedvű”? Van valami népmeseörvény ezekben a tipp-topp táncú, rím és rímtelenség közt lebegő versikékben: a felsorolások refrénszerűsége, a vissza-visszakanyargások ívei, pl. a megkéréseknél:

*Fiának a Nap megkérte,
Biz ő nem megy Napföldjére,
Hogy a nappal sütve járjon
Munkájára minden nyáron.*

*Fiának a Hold is kérte,
Biz ő nem megy Holdföldjére,
Hogy a holddal fényeskedjen,
Ég tájékin ténferegjen.*

*Fiának a Csillag kérte,
Biz ő nem megy Csillag-rétre,
Hogy éjente pislákoljon
Télidőtt az égi bolton.*

De Lemminkejnen bekukkantását bajos így a szövegből, Toldi Miklós-észjárással megmagyarázni. *Ahti-Kauko-Lemminkejnen*. Kik ezek? Mik ezek? Hát melyik kéri meg voltaképp a „szárbeli” leánykát? Ahti Kauko apja? Vagy fordítva? Vagy Lemminkejnen Ahtinak rokona, bátyja, barátja? Vagy mind a hárman együttesen kéri meg a „világszép fürtösfejű” kezét?

A Kalevala-kutatás nemzedék-munkája útbaigazít.

Ahti-Kauko-Lemminkejnen: ez a névhármasság a Kalevala folklór-pecsétje. Ami eleinte zavart okoz, később a legnagyobb gyönyörűség forrása. A finn nyelvészek, élükön Julius és

Kaarle Krohn (apa és fia) kimutatják, hogy Ahti és Kauko és Lemminkejnen három különböző személy, csak a karjalai dalnokok kombinálódva, az örök alakítóosztón, keverte őket össze egy elbeszélő ciklus irányában. Sőt még egy negyedik személy is belesodródott és beleolvadt Lemminkejnen három névvel bélelt donjuáni alakjába: *Vetrikka*, ez a kötekedő finn falurossza. Szinte humora a runo-alkimiának, mint békülnek meg egy névben az eredetileg ellenséges elemek: pl. *Vetrikka* (*Vedrik*, *Veitikka*, *Veträ*, *Vierikkä*, *Viitikka* stb.) összevész Kalervo lakomáján Kaukamoinennel (=Kauko), s Kaukamoinen megöli a cimborát. De úgy látszik, a nevé is megölte *Vetrikkának*, mert a karjalaiak még emlegetik, de Lönnrot végleg beolvasztja Ahti-Kaukoba, s ezt a kettőt Lemminkejnenbe.

A Kalevalának ez a runo-variáns-lengése egyik legfeltűnőbb sajátága: ereje és - mint már fentebb említettük - sokszor gyöngéje. Lönnrot, - aki ifjúságától fogva magában hordozott egy homérosi álmod, de a finn valóságon át, talajizekkel, lényegpreparátum nélkül, - a lehető legnagyobb teljességre törekedett a karjalai változatok összeállításánál. Ez a teljességre törekvés okozza azonban a Kalevala kétségtelen terjengősségét. A magyar irodalomnak szép feladata lehetne - a lírai individuumok sokszor meddő guerilla-harcai helyett és ellensúlyozására - a Kalevalának olyan kiadása, amelyben a variánsok a legősibb mozgásuk irányában helyezkednének el, de amellet megmaradnának Lönnrot legszerencsésebb esztétikai megoldásai. Lönnrot szempontja ugyanis a teljességin kívül egy kora és saját harmonikus, pietista egyénisége által határolt esztétikai szempont volt, - s aki nem is ismeri krohni beavatottsággal a könyvtárnyi Kalevala-változatokat, lehetetlen, hogy észre ne vegye a mű jelenlegi alakjában is a különböző runo-rétegek zajlását.

A Kalevala hősei nem egészen istenek, nem egészen emberek, viszont nem is ún. félistenek. A finn folklór-tudomány (K. Krohn) szerint ezek a hősök a történelem talajából nőttek ki, s a nyomozás még azokat az elsüllyedt hely- és családneveket is felszínre hozta, amelyek egyeznek az eposz hőseinek neveivel. (Pld. *Masku*-ban, tulajdonképpen Finnországban, ilyen 1439-ből származó családi név bukkant elő: *Vaeinolaynen*. - Nyugat-Finnország számos helyneve viseli előtagjában a *Kalevan*-elnevezést: *Kalevan-kivikko* stb.)

Van valami meghatározó abban, hogy a finn tudósok bizonyítani igyekeznek a Kalevala valóság-alapját, a hősök történelmi jellegét. Bizonygatják - s minden tiszteletet megérdemel a bizonyítás korrektsége, európai emelkedettsége -, hogy az eposz hősei a vikingidők skandináv királyaival és főnökeivel állíthatók egy sorba. E szerint Väinämöinen, Ahti, Kullervo mind ilyen északi „király” volt. *Pohjola* mitikus fogalmát is kibontják a régék mágikus kódéból s visszahelyezik *Vuojolá*-ba: *Pohjola*=*Vuojola*, azaz *Gotland*, svéd keleti-tengeri sziget, 58 É 19 K, 3160 négyzetkilométer, 56.000 lakos (a XX. sz.-i statisztika szerint). - A költeményben egyhelyütt Északon urasszonya, Louhi, 100 és 1000 emberrel személyesen veszi üldözőbe Väinämöinent és társait. „Egy 100 evezőszeges hadihajót lapp viszonyok között nem lehetne elképzelni.” *Pohjola* „gyérfogú banyája” tehát a skandináv *storrada*, s mivel máshelyt „vastagorrúnak” mondja a költemény, ez ellenkezik a lapp asszonyok pisze orrával. Csak harcias skandináv nő lehetett...

A finn hősök karaktere tehát a kereszténység előtti időkbe utal vissza: *Ahti* esküt tesz hitestársának, hogy nem megy többé háborúba csillogó aranyért, de nem találja otthon helyét. Még a tenger vizét is szívesebben issza a kátrányos evező lapjáról („kátrányos lapát hegyéről”), mint az otthon főzött sört, s a víz partján egyszerűen feljajdul hadi csónakja a pacifista tétlenség miatt.

Azt is bizonyítják, hogyha a többi hősökben esetleg puhább vonások találhatók, azok részben Lönnrot kombinációi és betoldásai által keletkeztek, részben pedig a karjalai népének későbbi pótlásai következtében. (FFC, No. 53, 127-129.)

Hasonló módon ellensúlyozzák a tudomány tiszta fényében a Kalevala „sámáninak bélyegzett” szellemét. „Az a sok varázsmondás, amelyet a hősök mondanak, mind későbbi népekesektől való, vagy pedig még nagyobb tömegben maga az összeállító (Lönnrot) illesztette be (=adta a hősök ajkára). A hősi dalok eredeti fogalmazásaiban alkalomszerűen előforduló bűvészetek és csodák egyáltalában nem olyan természetűek, hogy feljogosíthatnának a finn hősi típus abnormitásának (=mértékfölöttiségének) feltevésére.”

A Kalevala, amely a finn tudomány görcsöve alatt szinte elveszíti mítikus jellegét (K. Krohn kétségbevonja egész Északra nézve az ún. természeti mítosz létezését, nem számítva egyszerűbb megszemélyesítő természetmegelevenítésből keletkezett képzeteket és kifejezéseket), mérhetetlenül sokat nyert a változat-kutatások által. Megfosztották a mitikusság „ponyva-álmától”, attól az isten-mechanizmustól, amely már a homérosi eposzokban is úgy zörög. A folklór által megtisztított Kalevalában az a szép, hogy nincs ilyen mítosz-gépezete, hanem inkább - mítosz-lehetősége. A lönnroti formából, nem-folklorista előtt is, rögtön kicsapódik a ráerőszakolt antik- vagy Edda-példa: kinyomják, kitűrják maguk közül - ha figyelmesen olvassuk - a hamis megoldást az ősi és igazabb változatok kártyalapjai.

A finn folklór-tudomány, hangsúlyozom, nem akarja olyan módon „nemzetivé” felmagasztosítani a Kalevalát, ahogy az a „nemzeti” művek körül némely európai és balkáni államban szokás. *Kaarle Krohn* műve, különösen a bevezető I. kötet, tele van nyelvészeti és történet-földrajzi apparátussal. Valami egészen szokatlan egyetemi szigor árad belőle: szabatosság, hűvösség, puritánság, - s mégis úgy cseng ki a végeredmény, mint egy szép költemény. Íme, egy kultúra, amely szereti önmagát, önmaga jellegét s ez a szeretet nem szorul kendőzésre. Nincs mit rejtegetnie, „szellemtörténeti” vásznakba csavarnia, hanem nyíltan kiállhat a világ pódiumára: leleplezi hibáit, nem akarja a művet mindenáron ezer évvel megvédeni, sőt inkább ifjítja, mert bízik a mű halhatatlanságában. „Mielőtt nem akadnak egyetlen kereszténységelőtti eredet-runóra, hiányzik a reális alap, hogy az elbeszélő runo-költészetet az elbeszélő mágikusból származtassák... Az elbeszélő mágikus dalok motívumai legnagyobbbrészt más európai népek legendáihoz és legendaszerű elképzeléseikhez csatlakoznak, és magyarázatot nyernek a bibliai alapon burjánzó középkori fantáziából...” (FFC, No. 76, 105-111: *Schlusswort*.) De azért K. Krohn is megengedi, hogy „természetesen nem szabad a történelmi dal (ének) fogalmát úgy felfogni, mintha nem lenne ott elegendő játéktere a képzeletnek, s csak úgy alkalomszerűen iktatták volna be oda a hitképzetek egyes vonásait, amelyek nem lehetnek egy nép magánbirtoka. *A történelmi népköltészet is mindenekelőtt költészet.*” - Ez még jobban megerősíti bennem a meggyőződést, hogy a Kalevala kártyakeverő erői közt ott bujkál - bár egyelőre fogalmilag meg nem ragadhatóan, folklór-okirat nélkül - egy népvándorlás előtti finnugor sámánerő. Egy nép ritmusa messzemaradt korok „üzeneteit” közvetítheti... S ilyen ritmusok fel-feldobbannak a Kalevalából.

A kalevalai hősök „történelmi jellegét” tehát nem egy megújuló finnországi politikum, a finn nemzeti újjászületés sugallja, hanem tisztán tudományos belátás. (Ha azután az utóbbi eredménye megfelel az előbbinek, annál örvedetesebb, s ennek maga K. Krohn is örvend. FFC, No. 53, 139: „Akkor is költői értéke lenne a Kalevalának, ha mítikus, sámáni vagy tisztán elképzelt népi hagyományokból lenne összeállítva. Sokkal nagyobb nemzeti s egyúttal általános-emberi jelentőséget nyer azáltal, hogy főleg történelmi énekeket tartalmaz, amelyek a finnek heroikus korszakát tükrözik vissza. Lönnrot gondolata a finn hősköltészet »történelmi igazságáról« a nemzeti öntudatnak egyik első megnyilvánulása volt...”)

Egészítsük ki *Kaarle Krohn* nék történelmi jelleg-kutatásait. A Kalevala azért igazán nemzeti, mert nem akar mindenáron nemzeti lenni, hanem szinte laboratóriumi eszközökkel kell ki-

hozni belőle a „nemzetiségi elvet”. Fajszeretete nem tolakodó: a természetén át, az elemek mágiáján keresztül, a vas, tűz, víz alagútjaiban bandukolva, tér vissza önmagához.

Lönnotnak az a cselekedete, hogy az eposz történelmi személyeit, a személyek „csupas” történelmi (nemzeti) jellegét megtoldotta „sámáni” csodákkal és bűvészetekkel, - ez a szintézis, a normáltípusnak ez az abnormissá kitágítása és felhatványozása: *rendkívüli kifejezési lehetőséget* kölcsönöz a Kalevalának, s Lönnot alakját messze magasra fölroppenti az egyszerű „összeállítói” rangsorból. Az eposznak különösen második felében sokhelyütt kétségkívül fárasztók és sztereotípek már ezek a „varázslatok”, de az elsődleges részekben a nagy filozófiák legmélyebb hangulatait idézik fel játszi könnyedséggel. A megoldásoknak ez a játékos-sága, a nagy gondolatoknak ez a labdaverősdíje: olvasmányaim egyik sorsdöntő állomása.

4. A runók aránya a Kalevala-tervhez

E tanulmány célja elsősorban az, hogy rámutasson a *Kalevalának mint egésznek a szépségére*: egy Dantéhez méltó, sőt sokszor őt az apparátustalan nagyságban és a természet primer fényében felülmúló, teremtésábrázoló dinamikára, mely a részletszépségeket mozgatja és felhatványozza.

Dante egy sok tekintetben már rafinált, retorikára és pátoszra meglehetősen hajlamos *latin* - tehát már a görögön átpréselt - kultúrbázisból nő ki, s ezt a kultúrbázist újabb kultúráttelekkel a végsőig fokozza. A Kalevala természetesebb, elsődlegesebb, éppen nem kihasznált bázisába beleesik a délnyugati misztikának és skolasztikának egy északra tévedt késő sugara. A szűz talaj megtermékenyül, a csíra megdagad, óriás lesz a mű, de azért követi eredeti, természetes áramainak mozgásirányát. Kisebnek lesznek áttételei, nagyobbak - lehetőségei.

A nálunk közkeletű Kalevala-ismertetések jobbára így végződnek (így mentegetőznek): „...Mindebből az tűnik ki, hogy a Kalevala csak látszólag egységes s részei nem szervesen, hanem *mozaikszerűen* függenek össze, egymásután következnek, de nem egészítik ki egymást. Szépsége is inkább részleteiben van, mint a költemény egészében.” - „Nem egy mozgalmas életet élő nép szellemi terméke ez az eposz, hanem egy elzárt, magába mélyedő, álmokon merengő kis népnek lelki virága. S ez a virág olyan, mint a jégvirág, mely csodás színeivel, ezüstös ragyogásával...” - „Nem is mondákból lett ez a költemény, hanem mesékből és bűbajos regékből, melyek magukkal ragadnak bennünket, mint a gyermekkor álmai, egy csodás, költői országba, hol a lyra és az epika runóknak nevezett dallamok zsongó hullámaiba ömlik egybe...” (Bán A.: Egyetemes Irodalomtörténet, IV. k., 80., 82. old.)

A Kalevalának nincs szüksége ilyen jóakarató „csodás” regei „álomvirág”-narkózisra, ez egyenesen veszte volna. Szerencsére Vikár Béla reális nehezékű fordítása kezd végre közel negyven év után (1909-ben jelent meg először) bennünket ebből a narkózisból felébreszteni. A magyar irodalmi közvélemény azonban még ma is inkább ilyen „csodásan” nemes regei „runó-zsongás” étheri általánosságában látja és tiszteli a finn irodalmat - Kalevalástul.

A Kalevaláról még Kosztolányi is ezt írja szép, harmonikus elrendezésű, jelentős bevezető tanulmányában: „Ágbogas, összeszótt-font mellékcselekmények, lírai betoldások gazdag halmaza ez, tele gyermektegg ellentmondással, lángeszű szeszéllyel, egymásra hányt kincsek tékozló keleti bősége.” (Magyarázatok a Kalevalához, Budapest, 1935. La Fontaine T.)

A Kalevala nem szorul rá ilyen kétesértékű dicséretre. Ez a dicséret inkább visszariasztja a kezdő olvasót a műtől. A Kalevala szinte maga kínálja az arányait, önként nyílik szét alkotó részeire, bősége legtöbbször felemel, kevesebbyszer elcsüggeszt, de „keleti”, ágbogas dzsungelnek nyoma sincs. Erre a „keleti bőségre” mindig reális, földönjáró folklóranyag nehezéke

van ráakasztva, s Vikár Béla teljesítményét éppen ezen a földi-földöntúli egyensúlyozáson kell lemérni. Arany Jánosnak legszerencésebb, legősibb távlatú Rege a csodaszarvasról-kifejezései („epikus csapái”) vannak a Vikár-féle Kalevalában koncentrálna a magyar s különösen a székely népdalkincs eredményeivel. Ha kifogást lehetne emelni a Vikár munkája, mint nyelvi teljesítmény, ellen: a sűrítés archaisztikus és folklorisztikus modorossága, s egy grammnyi népi klasszikus stilizáltság címén emelhetnénk vádat. (A legutolsóira vonatkozólag: elvégre mégis csak az Arany-korszak hívta létre - ha közvetve is - a magyar Kalevala-fordításokat.) De az egész annyira természetes, és a mögötte rejlő életigény oly egészséges, hogy az eljövendő fordítók Vikár Kalevalájától kitűnő ideg- és nyelvi egyensúly-leckét vehetnek. (Ezt az irreális-reális egyensúlyi helyzetet nélkülözzük sokszor - bármennyi érdem díszítse egyébként - Babits Dantéjában.)

A Kalevala szerkezete szorosán illeszkedik a Kalevala alaphangulatához: egy középkori keresztény kultúrközösségen keresztül cikáznak a pogány sámán és finn-germán viking-idők villámai, de a természetnek és szellemnek valami Szent Ferenc-ötözete végre mindent kibékítő egyensúlyba hoz. (A Kalevala-arc az Edda-arcnak - holott a két arc közt van rejtett összefüggés - épp az ellentétje.)

A Kalevala keretei nincsenek ráerőszakolva az eseményekre, épp ez a megnyugtató a Kalevala-olvasásnál: szinte fölötté lebegnek és hűsége árnyként követik az eseményeket. Már az előbb párhuzamul iderántottuk Dantét, mély filozófiai hangulatok játszi idézésére gondolva. Dante a skolasztika aristotelési - Szent Tamás-i rendszerébe préseli bele üde csodálkozásait: a Divina Commedia a végső elvek „panoptikuma”. A Hold foltjai, kiderül - Dante egy éneket szentel erre: Paradicsom, II. - nem fizikai sűrűlések és ritkulások, hanem az isteni „Formáló Elvek” (Principii Formali) égi látványai. *Mindent látványig vezetni*, látványozni a végső adottságokat, a Titkok tizenharmadik ajtaját szemmel kopogtatni: ez az a törekvés, amelyik - az óriási földrajzi és kifejezési távolságok ellenére - Dantét a Kalevalával összeköti. Ezt a paradox-rokonságot azonban feloldja egy mindkettővel közös alap, amelyből mindketten táplálkoztak: *a mágikus középkor*. (L. az előbbi fejezetet!)

A könyv azért könyv, hogy végre ne legyen - könyv. Dante inkább „könyv”, mint a Kalevala. Ez is a „Formáló Elvek” látványosságát hozza, de tervéhez képest módosítva: lazán, mellérendelt üde képekben, mindig a Természet lélegzetét követve, vigyázva (ha ugyan ez nála nevezhető „vigyázatnak”), s hogy egy fűszárlól se dörzsölje le *irodalmi áttételekkel* a harmatot.

A Kalevala szemlélete - ezzel fejezi be Kosztolányi - művészetközponti, irodalomközponti. Igaza van s mégis: a Kalevalában az a megnyugtató, hogy alig van benne „irodalom”. Éppen azért nem tudott idáig irodalmunkban méltóan érvényesülni, mert itt a szemlélet „irodalomközponti” (Adynak is ilyennel volt túlterhelve a szemlélete, hiába leplezte az Élettel). Ezt az „irodalomközponti” szemléletet előbb le kell és át kell építeni, ki kell dobni a hamis centrumokat, - akkor a Kalevala nálunk is „központba” kerül.

Lássuk ezek után, mint valósul meg a Kalevala-terv a runók ezreiben: mint fut végig Hísz szarvasa 22.795 soron. Lássuk a runók arányát, a tartalomra csak úgy oldalt pillantva.

a) Áramlás Észak felé (1-19. ének)

Vejnemöjnen, a dolgok lényegének, a vizesés szelídülő, csillapodó hangjának, a Zenének atyja megszületik egyidőben a világgal, a teremtés kozmikus feszültségéből, a tengeren (1. ének). Mily találó, zenét sejtető és szinte az elemek személytelenségével játszó a 18. ének e három

sora (108-110.): „Merre mégy el, Vejnemöjnen, - Vágysz, *oh völgyelet völegénye*,¹ - Készülsz, oh világnak fénye?” Ez a Zene földet művel, parlagot tör, fákat irt, beveti termő maggal az egész földkerekséget (2. ének). Dalainak messze tartományokig híre fut. De csakhamar ellensége támad: *Joukahajnen*, a lapp kontár. Vejnemöjnen fölényesen legyőzi: fokozatosan süllyeszti a mocsárba szavainak mágikus, sámáni diktálása szerint. Ez a jelenet (3. ének) egyúttal előre vetíti a pohjolai (pohja=északi) tájat, a Kalevala-mágnes negatív sarkát.

Vejnemöjnen: az örök Művészet, de nem az övé az élet egyszeri, elszálló pillanata: Joukahajnen hűgát, a szép kis Ajnót, nem tudja meghódítani (4. ének). Vejnemöjnen nem nyugszik bele fényes, időfölköti elszigeteltségébe. Élteni akar az elszálló időben. Ajnó meghal, s Vejnemöjnen útnak indul. Viszi anyja tanácsa és egy végzetes, elkésett szerelmi sóvárgás (hiszen már szinte ezeréves!). Így vág neki az északi útnak: „Fogja szalma paripáját, Babszár testű pácikáját, Táltosa száját fölzablázza... Rugaszkodva lóra pattan... Hajt Vejnöle irtásain, Kalevala tisztásain... Hajt immár a tengerhátra, Véghetetlen vízhatárra...” (6. ének)

A battéria fel van töltve, s megindul az áramlás Kaleva országa és Pohjola, az ismeretlen, bővülő északi táj között. (Kaleva országa = Kalevala, itt laknak a finn ős Kaleva, vagy észtmódon írva: Kalev fiai - persze nincs e változat-ringásban geneológiai következetesség! -: Vejnemöjnen és Ilmarinen. A költeményben azonban inkább így: Vejnöle, Suomi.)

Ez az áramlás magával rántja a többi finn hőst is: először Ilmarinent (10. ének), aztán Lemminkejnt, akinek több-változatú neve az imént megakasztott (11-15. ének), s az áram mindaddig nem szűnik, amíg csak Ilmarinen feleségül nem kapja - Vejnemöjnen ismételt északi útjának (18. ének) leánykérő kudarcra után - a csodálatos Szampó elkészítése és sok más csodálatos tett véghezvitele fejében a pohjolai tündérszép leányt (16-19. ének).

*b) Összhang Észak és Dél között,
vagyis a pohjolai lakodalom
(20-25. ének)*

A menyegzői készülődések meglehetősen elnyújtják a költeményt, - ez az első olvasás látszata, hiszen hat ének van a lakodalomra szánva. De ha többszöri olvasással, jobban szemügyre vesszük ezt a Kalevala-részletet, be kell látnunk, hogy a folklóralap itt táruul fel igazán. Itt a Kalevala folklór-gyökérzete, amelynek *fölibe* tudott nőni az alkotás. Már az előző csoportot is egy, pallón heverő kéthetes poronty élénkíti és fejezi be: „Lovat rejtegetni könnyűd, Óvni a selyemsörényűt, Bajos a lánynak titkolása, Hosszú hajúnak dugdosása...” (19:485. stb.) A pohjolai lakodalom runóiban még több szerep jut a pallón heverő kéthetes porontynak. A finn nemzedékek vitáznak itt egymással: a kéthetes poronty az ezeréves Vejnemöjnnel, a sutban ülő vén anyóka a siránkozó menyasszonnyal, a gócon ülő vén koldus az ifjú férjjel. *A pohjolai lakodalom: finn nemzedék-dialektika*. Ez a dialektikus, sok helyt drámai elrendezés emeli fölé e szakaszában is a Kalevalát a szokásos ún. folklórnak. S itt is érvényesülnek az „elembontás”-nak varázsigéi.

¹ „Ez a film szó (*väinä*) a vízesésnek azt a részét jelenti, ahol a zuhatag már völgyet képez; innen a „*völgyelet*”, s a „*völgyelet völegénye*” kifejezés (Vikár, Magyarázatok, 27. oldal.) - „*Völgyelet*”, vagy csillapodó: az a része a zúgónak, ahol a víz már csendes folyású lesz. A finnben szólásmód az ilyen helyről: „*Itt járt Vejnemöjnen*”. (U.ott, 53. old.)

A Vikár fordítást hasonlítsuk össze e helyen a *Barna Ferdinándéval* (1871): „Väinö hova indulsz vala. - Hova vizet lakó hósló, - Föld éke vagy készülődő?”

A hajdani finn élet ünnep- és hétköznapjairól ezek az énekek pontos, plasztikus felvételeket adnak, de amellet feltárják a népi gondolkodásmód mélyebb rétegeit is. Nem népművészeti múzeum a pohjolai lakodalom, nem színpadon rendezett „gyöngyösbokréta”. Igazabb és több minden múzeumnál és minden bokrétánál. Épp az a szép és nagy benne, hogy nem a világ számára van rendezve (bár Lönnrot szedte össze a világnak): a finn élet tükrözi benne saját magát, minden félrekacsintás nélkül.

c) Diszharmóniák jelentkeznek
(26-36. ének)

Az első nagy diszharmóniát *Lemminkejnen* váratlan megjelenése okozza (27. ének). Lemminkejnen betoppanása a Kalevala legerősebb hangulatai közé tartozik, a költemény viking-sámán variánskeveréke. Ez a jelenet nem öncélú „legénykedés”, hanem megvan a maga metafizikai árnyalása (a sámán-elem folytán, - ha nem is bizonyítható a „sámán”-vonatkozás a szó tudományos, K. Krohn-i értelmében). Itt már egy helyen (27. ének, 205-256. sor) a finn varázsrúnó szintje ironizálja önmagát (mint ahogy máshol is a *Kanteletar*-ban, ebben a Lönnrot által összeállított, sok Kalevala-változatot tartalmazó népdalgyűjteményben).

Még nagyobb diszharmóniát okoz Kullervo, a „finn Hamlet” berobbanása a Kalevala eseményeibe. A mű első kiadásában (1835) ez a runo-csoport (31-36) még csak töredékesen szerepelt (csak egy énekben, mint XIX. ének), később fedezte fel a többi Kullervo-runót a karjalai dalsávban, az oroszországiaknál, főleg *Europaeus*, a „legnagyobb finn runógyűjtő” (K. Krohn, FFC Nr. 52: kb. 2800 dalfeljegyzésével *Europaeus* felülmúlta az összes többi Kalevalagyűjtőt, Lönnrotot is beleszámítva).

Kullervo, a „finn Hamlet”? Ne adjuk át most magunkat a világirodalmi párhuzam sugalmának. A Kalevala autonóm. Nézzük meg mi magunk, kicsoda voltaképp Kullervo. Nagyon jól megmondja ő sajátmagáról (s ez a vallomás a Kalevala-terv lényegébe vág):

*Nem eredtem nagyobb nemből,
Sem nagyobból, sem kisebből,
Vagyok csak középső fajta,
Kalervonak satnya sarja,
Tökfejű fia szegényke,
Félnótás silány legényke...*

(35:199 stb.)

Kullervo, ez az elhagyott északi árva gyermek, ez a diabolikus Rontó Pál, ez a folyton rászédett Örök Nép: minden munkájából tótágast csinál, mert minden munkája eleve reménytelen.

Az önmagába belebotló, önmagával mit kezdeni nem tudó elhanyagolt, félszeg erő tragikus jelképe Kullervo. Igazi kalevalai fantom: kezdeti lény, félig ember, félig kő. A brit költő Hamletjéhez az a körülmény nem viszi közelebb, hogy ő is megbosszulja nagybátyján az atyja halálát (ill. sérelmét, mint ahogy kiderül később). Ez csak külsőleges, irodalmi leltározásra esetleg hálás sorshasonlóság. Shakespeare Hamletje maga a túlterhelt, már-már felbomlással fenyegető kultúra: tétovázó mimózaremegés és kifent halálos kard. Kullervo igazán nincs túlterhelve kultúrától, s mégis van benne hajlam egy „hamleti” kedélyhasadásra. A romboló és bosszuló homályos ösztön s az elérzékenyülő, itt-ott már moralizáló gyöngédség *kullervo*i meghasonlása Ilmarinen feleségének életébe kerül (33. ének).

d) *Harc Észak ellen*
(37-49. ének)

A Kullervo-ciklus beillesztése szintén szerencsés cselekedet volt Lönnrot részéről, mert az Észak és Dél közt keletkezett összhangot végleg felrobbantja. Kullervo: a Kalevala pisztoly-lövése. Váratlanul felrobogó friss tartalék. Hangulati dobogó, amelyről a cselekmény bátran ugrik előre az ismeretlenbe. Ilmarinen feleségének halála után most már természetes, hogy Vejnemöjnen vissza akarja szerezni Ilmarinennel a Szampót: nincs többé kapcsolatuk Pohjolával.

*„Óh vasverő Ilmarinen,
Menjünk Pohjolába innen,
A szép szampót vegyük szerbe,
A tarka tetőset szemre!”*

(39:3-6.)

Akadnak, akik az eposz fel nem oldható, „lényeges” következetlenségének tudták be, hogy a „szampót Ilmarinen kovácsolja s később mégis hadba indul a visszavételére, holott csinálhatna helyette másikat”. (Bán Aladár: Egyetemes Irodalomtörténet, Budapest 1911. IV. k. 79. old.) Én ezt a „lényeges” ellentmondást is a Kalevala javára írom. A hárfát ugyan szerencsére kétszer készíti el Vejnemöjnen (40., 44. ének), mégis vannak alkotások, éppen a leglényegesebbek, amelyeket csak egyszer lehet létrehozni. A Szampó a Kalevalának leglényegesebb alkotása (jelképileg). Éppen az a Kalevala művészi érzékenysége, hogy nem lehet Ilmarinen művét tudományosan meghatározni, bár az eposz tele van szórva realitással. De a Szampó - beburkolózott a szépség szájszi fátylába.

A runók kiterjedésének irányvonala meg van adva. Ezt az irányvonalat most már könnyű a befejezésig meghosszabbítani. Az események „kozmosz” magasságig emelkednek, amennyiben a kalevalai Nap és Hold kozmosznak nevezhető. Ezt a kettőt rabolja el utolsó bosszúja gyanánt Louhi.

e) *A Kalevala-kör bezárul*
(50. ének)

S ami ezután történik? Már láttuk a „nyírfá hajlatára hágó” holdacskát és a „jegenyecsúcson lépdelő” napocskát... Azt is láttuk, mint rabolja el őket a gonosz Louhi, mint zárja „északhoni kőhalomba”, undok kígyók, békák közé... Láttuk, mint szabadul meg mindkettő a földalatti világtalanságból az égbolt világosságára... Marjattát is megismertük már a titokzatos áfonyával és a jószágos meleget lehelő „csitkóval”... Vejnemöjnent is elkísértük utolsó útjára részcsolnának...

Visszaérkeztünk oda, ahonnan Kalevala-bolyongásunk elindult. A „Kalevala-kör” bezárult.

III. Néhány Kalevala-jelenet

A Kalevala nagy összefüggéséből ragadjunk ki néhány jelenetet. Bármelyik pontját érintjük meg a Kalevalának, az egész Kalevala-háló belerezdül. Most ilyen „rezgési próbát” mutatunk itt be. Azoknak ajánljuk figyelmébe elsősorban, akik már jól elolvasták ezt az északi testvérművet, s most ráérnek tünődni a runókon.

1. A pohjolai vén anyóka így írja le hísz-szarvasa-forma rossz férjét

Emlékeznek még olvasóink Hísz szarvasára? Erre a redves fa-kecskefűz-villa-parti suhogó-forma erdei káprázatra, akit Lemminkejnen üldöz Tuoni-tava árnyékában? (13. ének.)

Egyéb helyt is előjön a Kalevalában ilyen „erdei tenyészetből hevenyészett” alkotmány. Üssük csak fel a 23. éneket. A pohjolai tündérszép menyecskét oktatják-siratják-búcsúztatják itt, mielőtt boldog nászútra kelne Ilmarinennel, a vasverővel. Vén, rokkant dajkája elmeséli neki „biztatásul” szomorú házassága történetét. Elmondja, milyen rettenetes volt hajdan az ő ura. A napa egész nap munkára hajszolta és éhezettette, a férje is hamarosan ráunt, s cudarabb lett a farkasnál. Végül világgá kergette... Ilyen cudar volt az ő ura:

*Kaptam volna én ilyetént
Egy toppra egy domb tetején,
Úton főként szurkóst véve,
A ligetben égartuskót,
Orrát fűből összetéve,
Dib-dáb zuzmóból szakállát,
Fejét sárból, száját kőből.
Szemét szénparászból, hóból,
Fülét nyírfa-gyömbörűből,
Lábát kecskefűz-vesszőből...*

2. „Grandguignol” a Kalevalában (Lemminkejnen első útja Pohjolába. - Antero Vipunen)

Van a Kalevalának egy borzongást keltő, alvilági, „grandguignol” arca, amely azonban mégsem Hoffmann, vagy Poe. Lemminkejnen első útja Pohjolába (12. ének), a pohjolai gazdátlan udvarra való megérkezés pillanata minden Kalevala-szemelvényben helyet foglalhatna:

*Az udvarba hogy becsörtet,
Ostorral veri a földet,
Köd kel ostora nyomában...*

De még ezt is tudja fokozni az ismeretlen, bereteszelt pohjolai javasház nyomasztó atmoszférájával: a falrések mohain révült, cincogó lapp hangok szűrődnek ki... Bekukucskál, s Uram-Teremtőm: táltosokkal van tele a homályos szoba! Embertől nyüzsög a gócmellék, a fölsőpad és az ajtószáda! Megteltség, emberzsúfoltság, ember-tele-találat elemi ereje!

S mindez - a Hísz szarvasánál már bizonyítottuk - mégsem kelt borzalmat. A Kalevala természetlátásának mély egészsége minden borzalmat kiegyenlít és felold.

*

Ugyanilyen kiegyenlített és feloldott borzalom van a *Vipunen-történetben* (17. ének). Antero (Andreas) Vipunen, ez a föld alatt fekvő „jeles javas”, őrzi Vejnemöjnen készülő csónakának titkát. Három szó hiányzik még a csónakhoz. Ezért a három szóért Vejnemöjnen lemegy az Alvilágba, Tuonelába (16. ének). Az Alvilág korántsem homérosi Hádes-reminiszcencia: ettől már megóvná táj-szuverenitása. Ugyanezzel a szuverenitással feszíti fel Vejnemöjnen a halott Vipunen iszonyú, óriási száját.

De súlyosabb Vipunen látványánál: a szájba döfött vasrúdnál, a csikorgó állkapcánál, a feltáruló zsigereknel, a zsigerekből kitóduló hönél - *a Vipunenhez-közeledés fokozata*.

Először csak a nevét mondja ki valahol az Alvilág táján egy gulyás... S mikor végre elérkezünk a megjelölt végzetes helyhez, csupán egy ligetet látunk, egész erdő borít - *valamit*.

Vejnemöjnen legott irtani kezdi fölötte a fákat. S ott fekszik a messzire elnyúlt táltos: él és mégsem él, mozdul és mégis mozdulatlan, lebeg lét és nemlét közt, mint - Hísz szarvasa. *Vipunen az anyaföld* - mondja a magyarázat. *A Kalevala nem mondja ki, nem is céloz rá*, de a jelzés félreérthetetlen. Vipunen láttára borzongani kezdünk, de azután mégsem érzünk borzalmat. Megnyugszunk, sőt kezd a kedélyünk is visszatérni. Legfeljebb akkor hülünk el, amikor Vipunen, ez a „nagyhatalmú jeles javas”, ez a „holt-eleven főtáltos” megereszti ráolvasási mondókáját, az „eltávolító” igéket, hogy megszabaduljon a benne mozgó idegen elemtől, Vejnemöjnentől. Ennyi patakzó, itt-ott már túlterhelt asszociációt - s ahogy általában a Kalevala ért a gondolatkapcsoláshoz - megirigyelhetne Párizsban Paul Valéry vagy Budapesten a - a Prae.

De Vipunen nem „részlétszépesség”. Van az *egész* Kalevalának, mint a vipuneni anyaföldnek, egy ilyen borzalom-felszívó és elenyésztő, titkokat megsugó jósága és hatalma...

3. Hány János, állj elő! (A nagy finnus bika)

A papi szertartást, úgy látszik, kifelejtették Ilmarinen esküvőjéből az öreg karjalai dalnokok. Annál inkább gondolnak a gyomrukra. Egy fantasztikus méretű nagy „finnus bikát” vágnak le a lakodalomra. Most álljon elő a magyar Hány János, főzze le a finn Hánykat! Mert ez a pohjolai bika temérdek nagy ám:

*Egy ökör nőtt fel Karjalában,
Bika hízott finn hazában,
Nem volt sem nagy, sem kicsike,
Borjúnak bizonynal bevált:
Farka míg Hemében lógott,
Feje a Kémfolyónál himbált,
Szarvai néki száz öl hosszúak,
Orra másfél olyan vastag.
Egy menyétnek kell egy jó hét,
Míg befutja nyugje helyét,
Egész nap repült a fecske
Szarva közt a rét ökörnek,
Így is üggyel-bajjal győzte,
Seholsem pihenve közbe,
A mókusnak egnapi út,
Míg marjától farkáig fut,
Legvégéig el sem is jut,
Még a másik óra is jut...*

(20. ének)

Ebből azután van pecsenye! A tömérdek pecsenyére sör is kell. Észak úrasszonya azonban zavarban van, mert nem tudja a sör „eredetigéit”. Egy vén a „góc mögül” kiségti: elmondja az eredetigéket. Ez a keletkezési történet - mint egyesül a tűz erejében a komló, az árpa és a víz - ráadás a Háry-jelenetre. De már több, mint Háry János. Több és más.

4. A pohjolai tündérlány változásai

A nagy finnus bika megsült röttön-röttre. A sörítal is kész. Mindenkit meghívnak a lakodalomra, csak a „fürtösfejű” Lemminkejnen nem. Ahti urat nem hívják meg, mert ő már egyszer levitézlett Pohjolában (12-15. ének): csak édesanyja hozta vissza, azaz: halászta ki százöles vasgereblyével véres, földarabolt tetemét Tuoni (a Halál) fekete örvényéből... Pohjolában nem akarják Ahti urat másodszor látni. De Lemminkejnen nem azért „Messzikedvű”, hogy messzire ne nyúljon a kedve. Elmegy ő a lagziba - édesanyja hiába tartaná vissza - hívatlan is. Annyira csábító a pohjolai tündérlány. S annyira kergeti a legényvirtus. A lakodalomnak tulajdonképpen csak az utórészére, a lagzit követő nagy dínomdánomra, az ún. *hérészre* toppan be, amikor már Ilmarinen hazaröpítette Pohjolából Suomiba (vagy Vejnölébe!) háromnapos tengerparti szánkózás után szépséges hitvesét.

Figyeljük csak a Kalevala „kártyalapjait!” A pohjolai tündérszép leányzó portréját több minőségű eltérésben szemlélhetjük: egyszer az égbolt szivárványán lebeg, ott sző, mint egy démon. Aztán másutt már csak síró asszonyka... A „kártyák” változnak.

(Vö.: 8. és 24. éneket!)

5. Bűvölő verseny a pohjolai pallón

Ismét egy Háry János-jelenet. Itt kacagja ki önmagát a finn „varázsrúnó”. Itt néz görbetükörbe. A hívatlan Ahti-Kauko-Lemminkejnen (ugyanaz a személy!) inni akar a hérészen mindenáron:

*Hát ne legyenek Lemminkejnen,
Ne jónevű vendég itten,
Ha nem hoznak sört izibe,
Tűzre nem tesznek fazekat,
Főlni a fazék levibe
Disznó húsát nagy darabot,
Ennem, innom az elégig,
Hogy megtettem utam végig!*

(27. ének)

Ahti úr megkapja a sörítalt, de nincs köszönet benne: kígyó-béka nyüzsög a kupában... Dühbe gurul Lemminkejnen, de erőt vesz haragján: szép szóval újra kéri a sört. A pohjolai gazda a pallóra pocsolyát dalol, hogy abból igyék a Messzikedvű. Megindul a „varázsverseny”. Erre Ahti egy bikát bűvöl a pallóra (a „palló” nagy szerepet játszik a pohjolai varázs-lakban!), a bika felissza a pocsolyát. Erre a pohjolai gazda - a „nyurga fickó” - farkast szalajt a szájából, amelyik a bikát megöli. Erre Lemminkejnen fehér nyulat varázsol a farkas fogára. Erre a pohjolai fickó ebet bűvöl a nyulacska ellen. Erre Ahti úr rúdru evetet bájol az eb ellen. Erre Lemminkejnen barna rókát bűvöl, erre a pohjolai szájából tyúkot varázsol, erre Ahti sólymot, mely a tyúkkal végez (27. ének, 205-256. sor).

6. Ahti és Tiera a semmi Hortobágyán

A varázsversenynek rossz vége lesz. Lemminkejnenből, a sámánból kiugrik a - viking. Kardot rántanak, összecsapnak és a pohjolai fickónak „udvarra gurul” a koponyája... A Messzikedvű menekül, mert temérdek „fölfegyverzett hős sereget” dalol ellene Észak vén banyája. Hiába rejti el az anyja a „fürtösfejű”: nincs maradása otthon. Pedig nagy esküvéssel fogadja édesanyjának, hogy nyugton marad. Hiába, hiszen még a fadereglye is kalandra biztatja: így kesereg tétlenül a „vashorgú” ott a hajórévben:

*Mi végre is alkottak hát,
Mire képeztek mihasznát:
Nem evez Ahti háborúba
Hat nyár hosszat, tíz év múlva,
Sem ezüstre sóhajtozva,
Sem aranyra áhítózva...*

(30. ének)

Megindul Ahti-Lemminkejnen viking-szíve a csónak panaszára. Anyja marasztaló szava köd és pára immár neki. Nekivág a nagyobbik - ködnek.

Tierát felkeresi előbb. Ez az ő szívyszerinti barátja. Otthágy tüstént csapot-papot, fiatal feleséget - megy Ahtival... Hová megy? Hová mennek?

Északnak! Északnak!

Észak úrasszonya rettenetes fagyot indít:

*A Fagy fűzfákon született,
Mord idő egy nyíres megett,
Pohjolai putri szélén,
Homálylaki viskó végén
Régi romboló atyától,
Semmirevaló anyától...*

Ahti elbánik a Faggyal. De aztán jön a „rég-halottak pusztája”... Nem így mondja a Kalevala, ezt Vipunen-Ady, mormogta a kávéházi füstbe. A Kalevala így mormog:

*Siklik át a síma jégen,
A csuszamón szánkáz szépen;
Mén egész nap, másnap újra,
Hát bizony csak harmadnapra
Éhség félszigetje látszik,
Egy hitvány falucska bámlik...*

Itt a Semmi vára fogadja Ahtit és Tierát. Ezzel elérkezett a finn Don Juan kalandjai legvégéhez. A 30. ének a második Lemminkejnen-ciklus (26-30.) záróverse, Dantéhez mérhető *távlataiban*: viking-vadság és humor, a Fagy misztériuma, végtelen magány, - nagyság és egyszerűség.

S micsoda lelemény Lemminkejnen menekülése a Semmiből:

*Ott a léha Lemminkejnen,
Maga a szép Messzikedvű
Gondjaiból lovat ácsol,
Barna mént búbanatából,*

*Fékét fájdalmas napokból,
Nyergit elrejtett haragból;
Legott pattan jó lovára,
Helyes Hóka oldalára...*

A Semmiből csak a - Semmi szabadít ki.

7. A pohjolai menyecske tej-igéi

Pohjola tündérszép leánya szivárvány-szemű, de fekete lelkű. Vagy talán a föld feketítette el? A föld közelsége? Akkor vesztette el jó szívét, amikor leszállt az égboltról, szövőszéke mellől, s Ilmarinen felesége lett? A „vasverő” mellett vassá vált a szíve? Kullervónak, ennek a herkulesi rabszolga gyereknek, követ süt a cipójába - annyira fősvény...

No, de most ne törődjünk a Kullervo-históriával, amely a szép menyecske életébe kerül. Gyönyörködjünk a szép asszonykában, amíg él. Lessük meg a csorda kihajtásának pillanatában, amikor rábízta a teheneket Kullervóra. A pohjolai menyecske ráolvas a tehenekre, könyörögve *Mielikkihez*, *Tapio leányához*, a zelnice-szűzhöz, az erdei menyecskéhez, az erdő gazdasszonyához, a fenyőszűzhöz, a borókaszűzhöz, a szép kisasszonyhoz, az icipici berkenyeszűzhöz...

Ugye, milyen jól tudja tarkázni Pohjola tündérszép leánya az esdő szavakat! Hát még mikor elmondja szép ajkával a tej-igéket! Az igék gondolat- és kép-bősége, az állati szervezet látomásának szinte anatómiai bevilágítása - ez a Kalevala:

*Aranyos kútacskát készíts
Kétfelől a falka földjén,
Hadd igyék a falka vizet,
Szürcsölje az édes izet
Dagadozó tőgyeibe,
Duzzadozó emleibe,
Hogy erei járdaljanak,
Tejfolyók megáradjanak,
Tejforrások forrongjanak,
Tejzuhogók zajongjanak,
A tejcsovek csobogjanak,
Tejcsatornák csorduljanak...*

*Adj tejet Virágocskámnak,
Új levet én Almácskámnak
Finom fűszálak fejéből,
Szép nádtippan tetejéből,
Édes ízű rét fűvéből,
Méz ízű hoporcs gyepéről...*

*Kis kacsóiddal igazítsd,
Ügyes ujjaddal utasítsd,
Keféld mint hiúz-szőr olyra,
Fésüld halszárnyú finomra,
Mint tengeri állat szőre,
Erdőbeli juh pihéje;
Estét érve, éjre térve,
Sötétség sűrűsödtevel*

*A kondát haza kísérd el
A jó gazdasszony elébe,
Hátán hintázó patakcsa,
Keresztcsontján tejtavacska...*

(32. ének)

8. Az aranyfeleség

Hiába tündérszép Lemminkejnen felesége; hiába foháskodik Mielikkihez, Tapio leányához, az erdő szellemeihez: élete tavasza télbe torpan. Kullervo hazahozza a csordát, a szép menyecske fejni kezdi a tehenet... Hát uramfia!

*Leguggol, hogy fejni fogjon,
Húzza, hogy a tej csorogjon,
Húzza egyszer, húzza újfönn,
Harmadszor is húzná rögtön;
Hát a farkas rája robban,
Mackó markolássza nyomban,
Farkas falja két orcáját,
Medve tépi térde táját...*

(33. ének)

Kullervo bosszúja betelt. Ilmarinen özvegy maradt.

A szép pohjolai menyecske elsiratására, s az ún. Aranyfeleség-jelenetre érdemes volna külön nagy fejezetet szentelni. Ez talán a Kalevala legtökéletesebb éneke (37.) *Az arányok itt klasszikusak.*

Ilmarinen a mágiához folyamodik feleség utáni sóvárgásában. Az új feleség formáját a mágia adja. Klasszikus az arány és a költemény mégis népi zamatú. (Hol van ettől Horatius?) Hogy támadt ez a runó? A néppel és a nép felett!

Ennek az éneknek a változat-receptje:

Pietista, ugor lágyságú siránkozás, amely egyszercsak átcsap középkori mágiába. A formák paracelsusi titkát a kohóban fújtatják a rabszolgák: itt hirtelen megvillan, Dante szomszédságában, a finn-germán viking. Tovább folyik a mágia, a runók refrénszerűen vissza-visszakanyarodnak:

*Nem jól fújtatják a szolgák,
Rablegények nem jól nyomják;
Ilmari kovács rühellé,
Maga áll a fűvó mellé...*

Végre kész az emberi forma. A most várható fantom-borzalmat enyhíti, vidámítja, mint clair-obscur, a szaunában lubickoló kovács becéző epithetona: Ilmarinen úgy fürdik, mint egy pinty, mint egy sármány... A szaunával idemosolyog a valóságos, praktikus finn élet, aztán jön a „tragikum”: a Vasverő hiábavaló násza a fémfantommal...

De a tragikum az utolsó zuhanó pillanatban elmarad: Ilmarinen még didereg, de már viszi az „aranyos képet” Vejnemöjnenhez, ő mindig ilyen szép kisasszonyra vágyakozott, süthet majd neki mézes pitét, ez nem járhatja majd a száját...

S Vejnemöjnen, ez a sztoikus északi Mikulás, bölcsen bölint:

*„Óh vasverő, édes vérem!
Taszítsad leányod tűzbe,
Kalapálgj belőle bármit,
Avagy vidd el muszka földre...*

*Nem való az én hadamnak,
Nem való nekem magamnak
Arany asszonyt nőül vennem,
Ezüst lánnyal enyelegnem...”*

Így enyeleg a Kalevala, a Természettel mély összhangban, a Semmivel. Az erőknek micsoda egyensúlya ez a befejezés!

9. Louhi bosszúja (Tuoni vak, rút, gonosz leánya. - Otszó, a medve)

Észak és Dél küzdelme végre Dél javára dől el: sikerül a Szampót visszaszerezni, noha csak -töredékeit (43. ének). Vejnemöjnen örömében új hárfát szerkeszt (44.), de még egyszer feltámad Louhi bosszúja: először betegségeket, gyilkos kórokat bocsát Vejnölére (45.), aztán egy nagy medvét (46.). Mindkettőt hasztalan. Ahogy Tuoni (a Halál) vak, rút, gonosz leánya, ez a „cudar cemde” megszüli Louhi fondorlatára iszonyatos vajúdás és óbégatás közt egyszerre kilenc torz kölykét: a kilenc kórt és ragályt: ez a festés a legrégebb, de egyúttal a legbrutálisabban, Zolát megszégyenítően reális.

*

A Medvetor, Otszó-medvécske elejtése és fellakomázása ismét külön tanulmányt érdemelne, összevetést a jóval később felfedezett vogul-osztják medvéénekekkel. Ebből az epizódból is látható, hogy mennyi összefüggés van a finnugor hagyományokban, milyen messzire nyúlik a Kalevala kollektív alapja, s mennyire nem „lönroti fikció”... S mily figyelemreméltó esztétikailag is ez az ének: hogy keveri és hangolja a letipró, brutális, állatmegsemmisítő elemet a gyermeken becézgetővel!

Vejnemöjnen elejti a medvét, aztán becézgeti az elesettet:

*Én aranyos édes Otszóm,
Mézesmarkú szép kis mackóm!
Ne vedd rossz néven a véged,
Nem én vágtalak le téged,
Magad estél görbe fáról,
Buktál le a tős sudárról,
Gallygatyád így elszakajtád,
Tüleveles kacabajkád;
Őszidött csúszós a pálya,
Nagy a felhős nap homálya.*

*Erdő kedves szép kakukja,
Te bozontos drága bunda!
Hagyd el immár hült helyedet,
Szállásodat mint rideget,
Nyírfaágas csepp szobádat,
Kosárvesszőnyi tanyádat;*

*Indulj innen, híresneves,
Erdő dísze, ellépegess,
Költözködjél, könnyű csizmás,
Tipegj tova, kékharisnyás,
E picinyke házhelyekről,
E szorongós szűk terekről
Hősök népes táborába,
Férfiak sűrű sorába!
Nem sért ám ott senki téged.
Nem bánnak bitangul véled,
Ott virágízen lakoznak,
Ott friss mézet falatoznak
Az új vendég örömére,
Érkező utas díszére...*

Így hívja-csalja a komoly öreg Vejnemöjnen a medvetorral Otszót, aki már nem él. S mégis él. Úgy él, mint Hísz szarvasa és Vipunen. A Kalevalában nincs külön élet és nincs külön halál.

10. Kicsi korong a napocska, de...

Louhi elrabolta a napot és a holdat. Akármilyen kicsi aranytányér a holdacska, mégsem sikerül Ilmarinen kovácsnak hasonlóan *világítót* tiszta színaranyból, sem napot új ezüsből kalapálnia (l. Aranyfeleség!). Pedig hogy cipeli szegény, hogy izzad, hogy hull a verítéke!

*Így a holdat fölemeli,
A napocskát elhelyezi,
Holdat a szömörkecsúcsra,
Napot a jegenyedúcra;
De csak nem világít holdja,
Bizony nem süt a napocska...*

(49:69 stb.)

11. A sziporka is kicsi, mégis...

*Dühös a tűz tudakolásra,
Világosság vallatásra;
Tett is már a tűz egyetmást,
Rendelt a világló rontást:
Lám a szikra hogy lelobbant,
A piros pamacs lepottyant
Istennek tevő teréről,
Ég üke ütő helyéről,
Át a mennyei lapályon,
A kiterjedt égi tájon,
Füstfogója rongyos útján,
Kiszáradt földélgerendán
Túrnak új lakó teréig,
Palvonen tetétlenéig...*

(47:173 stb.)

Így válaszol a Néva vizén a sziporkát halászó Vejnemöjnenéneknek Égleány, a legrégebbi levegő-tündér.

12. Még egyszer Marjatta és Vejnemöjnen

Marjatta, ez a szépséges finn Boldog Margit, akinek az égerfás irtás a klastroma, ezüst kakukkszó a kápolnacsengője, selyem a kendője, fényes a szoknyája, - szeplőteleniségében még a tojásevéstől is visszaborzad, mert a kakasra emlékeztet; nem él bárányhússal, mert „ott volt a ürünél”: nem fej tehenet, mert „ökrökkel ökredezett”...

*Ménfogatba küldi apja,
Nem ül szánba, ménfogatba;
Öccse kancát állít elé,
A kisasszony fölfelelé:
„Nem ülök lovas fogatba,
Ménekek között volt a kanca,
Hogyha nem visznek csikóval,
Egyhónapos picit lóval...”*

Drasztikummal enyelgő boldog ártatlanság!

Ez a Marjatta ott a domboldalon, amint legelteti bárányait, teherbe esik egy picit epertől, egy piros áfonyácskától... Következik a Kalevala-reflex: az arány második, robbanó fele, amely azonban mégsem klisé. A Kalevala-lendület új ihlete a kész formát új erővel és új színnel tölti be. A közeledő vajúdás borzasztó fokozatainak rajza - szegény Marjattát, ezt a *drasztikusan szűzi* hajadont, apja-anyja „rossz ringyónak” becsmérli és félrerúgja - Touni szörnyű, vaksi, gonosz lányára, a manalai bestia helyzetére emlékeztet. Szinte csak egy hajsza von a két lény helyzete közt határt...

De mi lesz Vejnemöjnenel? Hogy illeszkedik bele további sorsa a Kalevala tervébe? Rézcsónakán távozik. Marjatta fia lesz helyette a király, ő lesz az új hit fejedelme, ez a „bogyóból termett gyermek”, akire születésekor egy „jámbor kis ló” lehelt meleget, egy „húzó csitkó” lehelete volt anyjának a fürdője kint az irtásföldön, egy lóhidasban, a fenyveserdőn...

A Marjatta-jelenetben nincs kiélezve a keresztyénség dogmatikai józansággal. A keresztyénségnek inkább csak a párája száll felénk. Csak egy szó jelez tétován: „*keresztel*”. Ki keresztel? *Virokännász*. Ki ez? Valami vén ember. Talán egy pásztor. Egyébként azt se tudjuk *fogalmilag*, keresztyén-e egyáltalán a Kalevala. Sőt elmenőben Vejnemöjnen, távolodva a tengeren, megjósolja, hogy majd még egyszer szükség lesz rá, majd még egyszer visszatér...

Visszajöhet nyugodtan. „Pogány”-voltával a keresztyén emberségre tanít. Bárcsak így lenne keresztyén a „krisztusi” emberiség!

Áttekintés

I.

A Kalevaláról

1. *Vízcepp és tenger*. A kis finn nép, a vízceppnyi minőség, szemben áll az Óceán-világgal. S van hozzá bátorsága, mert van - Kalevalája. 2. *Hakkapeliták*, - így nevezték valaha a finneket, mikor a svédek parancsoltak nekik. Akkor még nem ismerték a Kalevalát, de keményen forgatták a - csatabárdot. 3. *Agricola* turkui (abói) püspök látta meg először „Äinemöinen”-t, a Kalevala világvarázslóját. Még ekkor, 1551-ben, hiányzott neve elől a V betű... 4. *1835-ben*

történt, hogy Lönnrot, a finn orvos, Helsinkiben fölébresztette álmából a „Kalevalát”. Odáig aludt a karjalai erdőkben. Aludt, ez volt a szerencséje. Álma mély volt. Nem háborgatták. 5. *Kezdődik a Kalevala*: két muszkaforma, bőbeszédű, öreg fickó kezdi Karjalában, Isten erdős háta mögött. 6. *A Semmiből támadnak itt világok*: ez a Kalevala summája. Egy kis kacsamadár száll le a Semmi tengerére, tojást rak Vízasszonya térdire, a tojás a tengerbe zuhan, széttörik és - kész a világ. 7. *A tájból jönnek eléink a Kalevala alakjai*. A táj küzd itt a táj ellen. Észak harcol Déllel, Suomi (Vejnöhön, Vejnöle) - Pohjola ellen, ahol gonosz varázslók laknak: Louhi, Észak „gyérfogú banyája”. 8. *A Kalevala-terv* csak ennyi: szarvas támad néhány fűszálból, parti suhogóból, kecskefűzvillából, redves fából. Íme, kész *Hisz szarvasa*. S fut is már a finn csodaszarvas, fut a Kalevalán végig: 22.795 során át, a mű 50 runóján, azaz: 50 énekén. Üldözi Lemminkejnen, Hunor és Magyar északi testvére, *Tuoni* tava árnyékában, ott, ahol a Halál lakik, - a Túlnan országában. 9. *Lemminkejnen meghal és feltámad*, mert a Kalevalában nincs örökös enyészet. Lemminkejnen számára különösen nincs, mert van édesanyja, az anyai szeretet *mágiája* pedig legyőzi a halált. 10. *A „Vasacska”* sem holmi hideg fém a Kalevalában: paracelsusi utakon bolyong hegyen át, völgyön át. Tündérleányok tejéből támad. A mennyből csurog a földre. S akin sebet ejt a Vas, - a seb egykettőre begyógyul, csak meg kell találni a Vas - eredetét... 11. *Kiált a kakukk a tölgyfán!* - itt a természet is él! A Természet sugárzó pillanatából születik meg Vejnemöjnen új hárfája, a híres „kantele”, egy „tölgyfa telepe ágán”. 12. *Szampó, a csodálatos Malom*: ez a Kalevala legfőbb csodája, ezért folyik majd annyi harc. Ilmari kovács (a Vasverő) készíti el a természet rejtekén. Pohjola tündérleánya kezéért adja oda Louhinak, Észak úrasszonyának, aki a tündérszép leány anyja. Harmónia támad a vitázó tájak fölött... De a Béke nem tart sokáig. A szép menyecske meghal. S a Csodamaloméért megindul a harc. Dél vissza akarja venni, mert ez a Malom az élet javainak öntője. Még a Holdat és a Napot is elrabolja dühében a gonosz Louhi. Ott lépkednek egy nyírfá és egy jegenyefa tetején. Ilyen kicsi a holdacska és a napocska a Kalevalában! Itt minden kicsi, mint a vízcsepp és nagy, mint a tenger. 13. *Marjatta is előjön a tájból*, a finn Boldog Margit. Egy áfonyácskát eszik szegényke, s úgy jár, mint a Szent Lélekkel Mária. Csak neki még mostohább a sorsa. Mindenki megtagadja áfonyasúgta gyermekéért. Kidobják a hidegbe. Egy jámbor kis „csitkó” lehel rá meleget. 14. Minden jóra fordul azonban. Marjatta fia lesz az új király. S ezzel *búcsúzik is a Kalevala*: Vejnemöjnen nekivág a tengernek rézcsónakán. 15. *A Kalevala csúcspillanata*: az Igéé az utolsó szó. Kis finnség, kis magyarság és ti többi kis népek: legyetek lélekben, *belül* nagyok! S győzzétek le a Louhi rontó téteményeit!

II.

Bolyongás a Kalevala birodalmában

1. *A Kalevala magyar kapuja* nyitva áll mindenkinek, aki előveszi Kézai Mester krónikáját, s Hunor és Magyar csapatával együtt kergeti a Csodaszarvast. 2. De akár *Hajdúhadház határában* is bejuthatsz a Kalevalába, áhítatos olvasó! 3. *A Kalevala erdei labirintusában* az avarra sok tarka üzenet van felírva. S hogy keveri-kavarja az Idő a leveleket! 4. *A runók aránya a Kalevala-tervhez*: itt a Kalevala-olvasás legnagyobb próbája. A Kalevala nem Csáky szalmája. Rendje viszont nem oskolamesteri vaskalap.

III.
Néhány Kalevala-jelenet

1. *A pohjolai vén anyóka így írja le rossz férjét...* Olyan ez a cudar ember, mint egy dib-dáb Híz szarvasa! 2. *„Grandguignol” a Kalevalában.* (Lemminkejnen első útja Pohjolába. - Antero Vipunen.) 3. *Háry János, állj elő,* avagy: a nagy finnus bika. 4. A pohjolai tündérleány változásai. 5. Bűvölő verseny a pohjolai pallón. 6. Ahti és Tiera a Semmi Hortobágyán. 7. A pohjolai menyecske tej-igéi. 8. Az aranyfeleség. 9. Louhi bosszúja (Tuoni vak, rút, gonosz leánya. - Otszó, a medve.) 10. Kicsi korong a napocska, de... 11. A sziporka is kicsi, mégis... 12. Még egyszer Marjatta és Vejnemöjnen. S Virokánász, a keresztelő ember.

(1943)

Homéros 1936-ban

I. Vers és élmény

Nemrég történt velem. Vidám társaság állta utamat egy folyosón. Valami viccel akartak felriasztani, mert az álmodozás, mások álmodozása, mindig tréfára ingerel. Én pedig - romantikusan, Dantéval szólva - „akkortájt olyan álmodozva jártam...”

Hónom alatt egy kopott könyvet szorongattam - még gimnáziumi éveimből -, most ismét elővettem, hogy végre szemtől-szembe lássam a több ezer éves szöveget. Szememet egy-egy lépésnél pillanatokra behunytam, s pilláimmal szinte érintettem a thébai királyi palotát.

Hajnal ereszkedett rám. Szürkés-lilás káprázatok futottak át a felgördülő egen. Távrolról lándzsák csörömpölése érkezett: eleinte halkán, azután fokozatosan erősödve, dobpergés között. Aztán egy véres hoplita bukott végig az utcaköveken. Valami eget-földet rázó kiáltott, a kiáltás ujjongó-vad volt, félelmetes, s a lecsorgó vér bíbora összelobbant a támadó Nappal...

De ki áll ily korán ott a palota előtt, beburkolózva fekete peploszába? Mily szép messze-merengő, klasszikus arc! S olyan komor és mozdulatlan, mint egy szobor! Lehetetlen rá nem ismerni! Az egész világ ismeri! *Antigoné* ez, Oidipus híres, szomorú leánya... Most egy másik alak libben ki a palotából, a korinthosi oszlopok árnyán... Szakasztott mása az előbbinek, s mégis szakasztott ellentétje. Mosolya fényt csal ki a hideg kőkockákból, szomorúsága is mosoly, s lejtése zenére lágyít... S akkor is lejt, hogyha egy helyben áll...

A merengő szobor most megrázkódik és szólni kezd:

Ὁ κοινὸν αὐτάδελφον ἱερμῆης κάρκ...

Mily nemes, mily egyensúlyozott minden szó! S a fájdalom hogy átszellemül minden mozdulatban!

Így ballagtam nemrég egy zajos, embertől kavargó folyosón, látomásaimmal s két és félezer év magányával. S egy vidám társaság utamat állta. Mit tehet ilyenkor az ember? Géppé válik, társadalmi szerkezté s mosolyog. Az előírt mosolyt lemosolyogtam. A vicc rettenetes rossz volt, szellemtelen, aristophanési trágárság, Aristophanés égi dallama nélkül.

S mikor a vicc már egészen elpukkant, a nevetések elsüllyedtek, szórakozottan kinyitottam a könyvet - mintha mi se történt volna -, s elkezdtem deklamálni a vidám társaság előtt az antik szöveget:

Ἰερμῆν ἐπὶ ψυχροῖσι καρδίαν ἔχεις...

A deklamáció hatása leírhatatlan volt. Menekült mindenki a szélrózsa minden irányába. A pestis elől nem futnak úgy a népek! A repeszbombák elől nem rohan úgy a lakosság! - Persze kissé mókás, tettetett volt ez a menekülés, - de egészben véve mégis csak komoly és *jelképes*. Csupa felsőiskolát végzett ember... S mégis menekült... *Két és félezer esztendő nyomása elől menekültek azon a nevezetes folyosói találkozáson... Két és félezer év...*

S én arra gondoltam, hogy van-e egyáltalán értelme annak, hogy *magyar* nyelven *művészileg* kifejezzük magunkat... Mi lesz ebből a nyelvből két és félezer év múlva? Lesznek-é a mi kultúránknak Nagy Sándorai és Ptolemaeusai, akik majd széthordják a magas szellemet a világ minden tájára?

Θερμὴν ἐπὶ ψυχροῖσι καρδίαν ἔχεις...

De mit jelent ez a társaság-riasztó görög trimeter? Az egész világ ismeri, - s lám mégis mennyire ismeretlen!

Isméné, a nővér, vakmerőségnek és esztelenségnek tartja Antigoné szándékát. Hogy mer egy törékeny fiatal leány, akinek nemrég pusztult el apja-anyja, szörnyű sorscsapás alatt, - s akinek két bátyja most éjszaka ölte meg egymást testvéri párviadalban... Hogy mer egy ilyen magára maradt árva teremtés dacolni a hatalmas új uralkodóval, a győztes Kreóonnal? S az állam érc-törvényével, melynek minden paragrafusa: *halál*? Menekül már messze valahol a hegyek közt az argoszi sereg... Győzött a hétkapus Thébé... De hogy akarna, hogy merészelne egy gyöngye lány eltemetni egy halottat, akit *nem* szabad senkinek eltemetni? Még ha az a halott a saját bátyja is? Hiszen hazája ellen támadt, Théba ellen hozott ellenséges hadakat! Sohase fogadja magába a föld! Legyen prédája a vadaknak és az ég madarainak!

Isméné, a jól nevelt és engedelmes, félénk kis árva lányka értetlenül és aggódva áll Antigoné emberfeletti akaratával szemben... S egyszerre csak ezt kiáltja oda „makacs” nővérenek, aki saját finom, hárfára hajló ujjaival bomló halottat akar érinteni, hideg tetemet fölemelni szerelemre temett puha kezével:

Θερμὴν ἐπὶ ψυχροῖσι καρδίαν ἔχεις...

Mit jelent ez az antik hieroglif?

Szóról-szóra, ahogy pl. Csengeri magyarázza: „*Meleg (szenvedélyes) szíved van hideg (vérfagyasztó) dolgokra.*”

A műfordító *Kemenes-Kempf* már kezdi bemelegíteni az eredeti sugalmat, kezdi megközeleltíteni az eredeti zenét:

„*Szíved hevül, holott dermedni kellene...*”

Tegyük lombikba mi is a sophoklési trimetert, fejlesszük ki legvégső formáját, s vágjuk ki vakmerőn, a XX. század nyelvén, mégis visszahajolva híven az eltűnt évezredekhez:

Az Alvilág fagyá fölött hevül szíved!

Isménének ez a kiáltása, *így fölerősítve*, továbbítható a világ összes költői számára... Mert mit csinál a költő, ha antigonéi értelemben odadobja magát egy célnak?

Az Alvilág fölé hajol s annak fagyát engeszteli égő szívével... Míg egyszer csak a szív elhamvad... Elszáll belőle a hő...

Vers és élmény... Az élmény az *Alvilág*. Nevezzük Platónnal *Ideának*, - Krisztussal: *Égnek*, - Buddhával: *Nirvánának*. A hasonlatok transzformálhatók, egyik a másikba. Az *Alvilág*, a filozófia nyelvén, az *Abszolútum*. - *Mindegy*. A költő *valami abszolútra* vágyik, - ez az élmény dobpergetője. Az anyagban is az anyagtalan Végtelen vonzza. A pillanaton át is a Végtelen...

Igen, Antigonén is a pillanat meteorja rohogott keresztül Hádés felé! De Hádés nemcsak lent van, a föld mélyében, Hádés leng a felhők felett, Hádés sötétlik minden fűben. Egy lombos fa is Hádés zúgó gyermeke.

Vers és élmény... Voltaképp úgy kellett volna rendeznem: *élmény és vers*. Mert a vers mindig az élmény titkos fényében csillog, a vers az élmény lámpája... Az élmény meggyújtja a lámpát, s a lámpa égve marad.

A vers az élmény lámpája... De mit látnak a kortársak ebből a lámpafényből, hányad részét az eredeti villanásnak? S mit lát majd belőle az eljövendő nemzedék?

Van-e vers önmagában? Ha a költő leírja a verset és a nyomdász kiszedi és a gép sokszorosítja, - halhatatlanság-e ez? Ég-e ilyenkor a vers, az élmény lámpája? Bizony, *a könyv: sötét lámpa*, amelyet újra meg kell gyújtani. Ég és mégse ég. Odaállsz Dante könyve elé, odaállítod elébe a *szervezetedet*, s egyszer csak feljajdul benned az egész Pokol. Pizába ránt el egy kéz, vissza a középkor századaiba, s ott látod az Éhség Tornyát... Az ősz Ugolino ül a Torony félhomályában négy gyermekével. - Hogy kiáltsam most szét Ugolino rettentő pillanatát? A torony alsó kapujának zára megkattan... Bezárták a tornyot... Csend... Ugolino rosszat sejt... Elmaradt a szokott élelem... Ugolino s a négy gyermek arccal egymás felé fordulva iszonyatos pontossággal tükrözik a biztosan közelgő éhhalált... Ahogy ott ül az atya, kínjában öklét harapva... S ahogy ott ülnek némán az ártatlan gyermekek... Ahogy a gyermekek felajánlják nyomorult húsukat az atyának... Ahogy a gyermekek egyszer csak elvágódnak, mint kiütött kuglibábok, - egyik a másik után...

Hol él hát ez a „halhatatlan” fájdalom? Ha a könyvben nem, hát miféle Alvilágban? Mi kényszerítette Dantét, hogy ily élményeket továbbítson a bizonytalan jövőnek? Az emberi agyak?

De él-e minden agyban Ugolino fájdalma? Ha behajolhatnánk az emberi agyakba, s bennük Dantét egyetlen szimultán-pillanatban lefotografálhatnánk, - milyen meglepetés fogadna?! Mit mutatna ez a morfológiai felvétel? Hányféle torz alakot?

Van-e műalkotás önmagában? Vagy csak az agyakon át? De mit jelent: agy? Van-e agy önmagában? Vagy csak egy Végső Eszmén át?

Ezzel a gondolattal, ennek a gondolatnak az *élményével* számolni kell. Mert itt a bökkenő! Ami él, egyúttal érvényes-e? S ami érvényes, egyúttal él-e már?

II. Az élő Homéros

1.

Minden nagy mű olyan, mint egy nagy vár: körül van véve erősítéssel. Árkok, bástyák, kapuk, alagutak, hidak: szóval akadályok egész rendszere forog a nagy mű körül. A Kalevala azonban megtanított rá, hogy ez természetes. El vannak rejtve a lényegegk, bujkálnak a lényegegk, s Vejnemöjnen három fontos szóért, három végzetes szóért bejárja a Halál birodalmát.

- Minek ma már az Iliás? Mit csináljunk ma már a jó öreg Homéros-szal? - kérdezi a *ma*-embere fölényesen mosolyogva. - Tegyük múzeumba...

Éppen akkor mondta be a szpíker a repülőtámadások elleni védekezést, amikor az Iliásban Glaukos és Diomédés párbajához érkeztem.

- Vannak 1000 kg-os bombák is. De ezek nem gazdaságosak. Viszont néhány kg-os, néhány db gyújtóbombával olyan pánik kelthető, hogy tűzveszedelemben kerülhet egy egész város. - Ilyesféle szavakat harsogott felém a megafon.

*Erre viszont így szólt hős Hippolochos deli sarja:
„Nagylelkű Dioméd, minek is kérded te családom?
Olyan az emberi nem, valamint a levél a faágon:
Földre zilálja a szél, de helyén más lomb fakad újra
A viruló erdőn, ha fuvall a tavasz fuvalatja:
Így születik s pusztul felváltva az emberiség is...”*

Egy darabig így vitázott egymással két erő: egy 3000 éves antik olvasmány és a kor csodagyermek, a rádió. S meglepő: nem éreztem a Iliást múzeumi tárgynak a rádió mellett. Sőt. Aktuális volt, távlatot adott, távcső gyanánt szolgált, a jelent más színben láttam, szinte fölényem támadt a jelen fölényével szemben, felemelt a magasba a homérosi mű, életem megnyúlt előre és hátra, egy rugó felpattantotta bennem az életlehetőségeket, soha annyira nem sodort még örvénybe az életoxidáció...

Az újságra rápillantottam. „Spanyolország. Már nem a spanyolok beharca ez, hanem az európai hatalmak előmérkőzése...”

„Diomedés vitézkedése”-ben, az Iliás V. énekében szinte ötletszerűen rávágódott a rigmus:

*„Már nem is a trószok s danaók közt dúlnak a harcok:
Istenek és görögök mérkőznek már a csatákon.”*

Ezt egy görög Istenő állapította meg, a szép Aphrodité mamája, Dioné, az Olympos legtetetjén.

De a világért sem akarom én citátum-tárnak felhasználni Homérost: kést szúrni a lapok közé, s kiprovokálni a Fátumot. Amit idéztem, úgy érzem, nem pusztán hasonlósági találka, hanem ennél mélyebbre utaló: ez a találkozás jelképes. A homérosi mű a mindenkori életszemléletnek kiapadhatatlan forrása.

2.

Egyszerű és mégis bonyolult; könnyen hozzáférhető és mégis hozzáférhetetlen; van is, nincs is: a kultúra délibábot űz velünk.

Van egy német kiadású szövegem. A derék Henke a homérosi hasonlatokat a lap szélén vízszintes vonallal jelzi, és mellé írja a hasonlat sorszámát, címetül. Sajnos, a kiadás második fele újabb keletű, s ott már „modern” alapra térve, elhagyták ezt a régi jó szokást. A 13. ének végén olvasható az utolsó számmal jelzett hasonlat: *Vihar a tengeren. (91. szám.)*

*Hát nekivágtattak valamint viharok rohanása,
Mely a mezőre lecsap felhőjéből Kronidésnek,
S mennydörgés közepett harsog be a tenger ölébe,
Hol hab a habra tolul s tarajos hullámtorony önti
Tajtékos csúcsait s harsogva lökik tova egymást:
Sűrű sorokban imígy todulának a trójai hősök
Büszke vezéreiknek nyomain fegyverragyogással.
Hektor ment legelül, hű mássa vitézi Aresnek,
Büszke feszítéssel tartá nagy gömbölyű pajzsát,
Mely bikabőrből volt s ragyogott a sok ércķiveréstől:
Fürge fején rezgett a sisak széthintve sugárát.*

A hasonlat szép, s Kemenes (Kempf) József, a fordító, meg is jegyzi hátul a magyarázó jegyzetekben: „*A habtorlásról vett gyönyörű hasonlat remekül szemlélteti a seregek előnyomulását.*”

Érdemes lenne most hirtelen görögül is felolvasni a hasonlatot, mert valami nyugtalanságot érzek, valami hiányérzetet. Épp a ragyogásnak ez a Kemenes (Kempf)-i fajtája szigetel el valahogy a homérosi lényegtől. „Minden nagy mű olyan, mint egy nagy vár...” Íme itt az első árok, az első akadály.

A görög szöveg szintén „*ragyog*”, de ugyanakkor a hexaméterei kedvéért nem adja fel a képek tömörségét. Mennyivel intimebb, szinte erotikusan körülhatároltabb a homérosi kép:

„*Úgy mentek, mint a vad szelek fívása,
amely Zeusz atya mennydörgéséből csap le a földre s
ott csodálatos (vagy isteni) zaj közt egyesül (keveredik) a tengerrel...*”

Ezt a *μίσγεται — μίγνυμι* igét használja Homéros a testi szerelem határfokának jelölésére is, s épp az az ősi erejű nála, hogy nem provokálja az ősit, - egyszerű, mint az elemek. A bort és vizet korsókban vegyítik a hősök, a nőt és férfit szerelemben vegyítik a végzet karjai...

Tehát ezt az első gátat úgy is nevezhetnénk: a műfordítás gátja. Homérost többen lefordították magyarra, Kemenes-Kempfé még a legolvashatóbb. Csak az a baj, hogy le kell számítani a fordításból az ún. Vörösmartys, Zalán futásos fényes pátoszú reformbetéteket, a magyar reformkorszak, a dicső romantika korának „büszke fényragyogását”. A görögül ellenőrizni nem tudót ez a sok hexameter-vatta könnyen megtéveszti és elkedvetleníti. A felolvasott szövegben pl. *Büszke* vezéreiknek nyomain... *Büszke* feszítéssel tartá nagy gömbölyű pajzsát... - kifejezésekben Homéros nem tart igényt a *büszke* jelzőkre, tessék utána nézi. Egy hasonlatnál még ez elmegy, de 300-400, sőt 700 oldalon át ennyi megmásulás... „A nagy mű olyan, mint egy nagy vár...” Még csak azt említem meg, hogy Hektort, a trójai vezért, a háború istene mellé állítja Homéros: *Aréshez hasonló, az emberpusztítóhoz.*

βροτολοιγῶ Ἴδρος Ἄρηι

Mennyivel erőtlenebb, sőt egyenesen hamis csak ennyit mondani helyette:

Hű mássa vitézi Arésnek...

3.

A kritika, de maga a kultúra is egy szimultán-pillanatra törekszik, olyan pillanat-omra, ahonnan a műveket valami kiegyenlített állandó közös fényben láthatja. De ilyen egyensúlyban lebegő, lefixált pillanatot szinte lehetetlen elérni, mert az emberiség nagy tartalékjából váratlanul bukkanhatnak elénk ismeretlen művek, s értékelésünk, értékpillanatunk mérlege jobbra vagy balra billenhet. Ilyen értékpillanat-módosító mű volt számomra a múlt év tavaszán a Kalevala, s ennek a műnek a fénye keresztezi most lelkemben Homéros fényét. Egymás mellé állítom őket, s egymás fényében mindkettőt tisztábban, szuverénebbül látom. A Kalevala nagy, egymás mellé rendelt képekkel dolgozott, - szerkesztésmódja a *mellérendelés volt*. Néhány felejthetetlen látomás volt laza szálakkal egymás mellé fűzve, éppen hogy *volt* mese. De ez a mesesoványság gazdagsága is volt a finn műnek: távlati befelé nyíltak, néhány fűszálba csavarta a Természetet.

A Kalevala után, a kalevalai pillanat után, szinte kínos volt felvenni Homérost. Mesterkéltnek éreztem a Kalevala nagy sámáni egyszerűsége mellett. A hexameter-sorok túlságosan terjengtek, s ki-kinyújtásukban - a runók után - volt valami erőltetett. Ez volt az első benyomás. A műveket - módosítom a vár-hasonlatot - levegőburok veszi körül, atmoszféra, mint a bolygókat. A műveknek van gravitációja, vonzása, s a legnagyobb művek asszimilálják az olvasót, magukhoz hasonlóvá alakítják. Egy ilyen Kalevala-asszimiláció után szinte erőszakkal kellett behatolnom az Iliás várudvarára. A műfordítás legkülső árka után előttem tátongett a második, belsőbb árok, - maga a homérosi mű. Egy mechanizmus hidegsége csapott rám, mintha nagy gépházba tévedtem volna. A Kalevala játékos, szerény, szinte együgyűen és bohókásan-alázatos kezdete után szertartásos, főpapi vonalvezetés fogadott.

Zengjed el, istennő, vészes haragát Achillesnek...

De a templomba beljebb lépve, kezdett jólesni ez a főpapi szertartás. A homérosi eredeti szöveg mindig puhított az elmerévített, fordítással elsematizált mozdulatokon, s bámulatom fokozódott a fantom-rajzolás tökéletességén.

Képzeld el a Homéros-olvasást úgy, hogy egy nagy mozivászon van előttünk, s a képek éppen most *keletkeznek* a fehér lepedőn.

A Kórus bejelenti Agamemnonnak és Achillésnek haragját s az ebből származó bajokat: 7 sorban pontosan meg van adva az eposzi tényálladék.

*Zengjed el, istennő, vészes haragát Achillesnek
Mely tengeri veszélyt ontott a vitéz görögökre,
És sok ezer hősnek lelkét poklokra taszítá.
Elhullt testeiken meg ebek s keselyűk lakomáztak...*

Bocsássuk meg az Iliás kapujánál a fordítónak az anachronizmust: nem *poklokra taszítá* Achilles haragja a vitéz görögök lelkét, hanem *odadobta* Hadéshez, az Alvilág istenéhez, Zeus testvérehez, egy élő, félelmetes személyhez...

De megjelenik a vásznon a végtelen tenger rajza, a part mellett a vizen ringanak a görög hajók, s egy öregember botorkál az antik hajók felé: színarany bot van a kezében. Saját apollón-papi fejdíszét tartja - alázata jeléül - a boton... A nevét is kiáltja már egy hang: Chryses ez, a pap. Leányát akarja kiváltani a görögöktől, Agamemnontól, a fővezértől.

Most Agamemnon felbőszült alakját rajzolja egy kéz *düreri* élességgel:

*„Halljad öreg, ne találjalak itten a karcsú hajóknál!
Most se csatangolj itt s e helyen később se botorkálj,
Mert aranyos pálcád s koszorúd megvédeni nem fog.
Én nem adom ki a lányt, valamíglen meg nem öregszik
Házamban, híres Argosban, jó messze honától;
Ott a szövőszéken szövöget majd s megveti ágyam...
Hát csak eredj, ne boszants, hogy baj nélkül haza juthass.”
Így szólott; megijedt az öreg s hajlott a parancsra,
S hallgatagon lépett a zajos tenger vize mellett...*

Ebből a kilenc sorból kielemezhető a homérosi képlet.

A hang szertartásossága és parnasszien exaktsága mögött népmesei képzeletmozgás. A fogalmazás már a magas irodalomé, az indulatok azonban még primitíven-elemiek, a primitívség legkisebb erőszakolása nélkül. Ez a primitívség egészen őszinte, szinte sugározza az európai kultúra hajnalkorát.

Európai kultúra: ez a szó közelebb fog hozni a homérosi lényeghez. Közismert dolog, köz-hely, hogy a görögség Európa őssejtje, protoplazmája. Ha a dolog így áll, akkor viszont Homéros a görög szellem őssejtje, a görög lényeg protoplazmája.

Ez az őssejt, a homérosi képlet, göröcső alatt nézve, az urbán és rusztikus, a városi és falusi jellegnek egészen egyedül álló keverését mutatja. Ha a városiasság nem pusztán mennyiségi, hanem elsősorban minőségi, szerkezeti, tehát kulturális jelenség, akkor Homéros hőseiben van valami elpusztíthatatlan, hamisítatlan urbán (kultur)-jelleg. Ők akkor is várost alkotnak, ha hárman-négyen összejönnek egy sátor alatt a tengerparton, ott is pythagorási arányban vegyítik a vizet és a bort, - s ők akkor is városban laknak, ha egy magános hajón sodródnak Poseidáon végtelen birodalmában. Nézd meg, mint áll ki párviadalra Hektor a görög csatasorok elé: jobb kezében hosszúárnyékú dárda, ajkán aristotelési szillogizmus. A duzzogó, hevesvérű Achilles fedeles gályáján színezüst lantot penget, izma kemény, mint egy istennek, de padlója szép puha szőnyeg; mint egy rugó pattan fel vendégei érkeztekor, s maga hozza sebesen a vendég-áldozathoz a vágó-tőkét, és sajátkezűleg vagdalja rajta a kövér gödölét, húsos juhgerincet „és duzzadtra hízott sertés jóízű vesését...”

Valamikor túlzásnak hittem Aischylosék szerény hajlongását a homérosi mű előtt, amikor azt mondták műveikről, hogy ők csak Homéros gazdag asztalának morzsáit szedegetik fel... Most, hogy megállapodottabb korral és értelemmel, s fokozott szimultán-pillanattal újra forgatom az Iliás tragikus lapjait, - igazat adok mindenben az ógörög tragédiaíróknak. A Homéros utáni görög szellem a prizma elérhető színskálájára bontja ennek a nagy kollektív műnek fehér fényét.

Azt mondtam: Iliás tragikus lapjai. Nem oly értelemben tragikusak, mint pl. az Aischylosé. Miért? Mert Aischylos már differenciálódás, specializálódás, az ősi Napból kiszakadt egy bolygó; még lángol, sistereg, de már kezd összehúzódni, már kezd felváltani - még korántsem aprópénzre, tehát helyesebb volna így: már kezd beváltani - Homéros aranypénzét.

A homérosi mű, közelebbről az Iliás, tragikus is, nem is. A tragikus életérzés mindig feltételez alapul valami meghasonlásra hajlamos túl-individualizmust, a köznek és egyénnek széles, átjárhatatlan árkat, - vagy végzetes, halálos árkat magában az egyénben. Ha Homérosnál ilyen árok keletkezik, azt az öreg vak Mester szépen betömi - boldog, bölcs ión, kozmikus hexameterrel... Homérosnak az idegei még sokkal kevésbé individuálisak, hogysen hajolna az egyoldalú tragikumra, de már nem olyan kollektív kötélből valók, hogy meg ne rezdülne az egyén sorsrendjeire.

Jó lenne tovább folytatnunk az Iliás vetítést, de már eleve ki kell zárnunk e fél órából a mozit. El tudok azonban képzelni olyan szent hangosfilmet, amely teljes illúziót adna Homérosról. Ha ily hangosfilmmel rendelkeznék, hirtelen az a jelenet felelne meg célomnak, amikor Hektor búcsút vesz Andromachétól a trójai (ilioni) kapuknál.

Achilles duzzog a szép rabnő miatt, nem vesz részt a harcban, a két egymással szemben álló tábor egyik összefoglaló ereje visszavonult. A trójaiak erőkitevője, Hektor, természetesen most már zavartalanul érvényesül, s egyre-másra öli a görög daliákat. Az erőknek ez a geometriai szembeállítás csodálatos! Hektor és Achilleus az erőcentrumok, a pólusok, - s e centrumok, e pólusok körül az erőpontok hierarchiája forog. Míg az egyik erőcentrum, Achilles, meg nem ütközik a másik erőcentrummal, Hektorral, - addig eget-földet-istenekeket-alvilágot megmozgat a homérosi képzelet.

Voltaképp az Istenek marionettje a homérosi hős, az Istenek meg a Végzet bábjai. Ady nyelvére átvéve: egy nagy Üldöző kergeti a világegyetemet, a csillagokat és az isteneket, s az istenek az embereket és más földi teremtményeket.

Az Iliás és Odyssea tehát egy nagy, gigászi végzet-masinéria. De mint ahogy a Kalevalában különböző erőforrású elemek torlódtak és játszottak egymás színeiben, Homéros eposzainak gépház-kattogását a „legmodernebb” fantáziát megszügyenítő jelenetek villámai ütik át. Szinte restelli ilyenkor az ember, hogy egyáltalán tollat vett a kezébe, s szinte restelkedik az ember a kortársi irodalomért... Ez a restelkedés mindannyiszor elfog, valahányszor kollektív művet olvasok, azaz olyan művet, melynek létrejöttén évszázadok munkálkodtak. A modern irodalomnak az az átka, hogy mindenki önmagát akarja menteni, s ezért szórja szét hamvait az idő. Homéros maga a görög személytelenség, s ennek a személytelenségnek sok ezer agyvelejes, agyfalanxja gondolta ki, álmodta meg az Iliást és Odysseát.

Adva van tehát egy óriási végzet-gépezet, a személytelenség sémája, - s ebben a gépezetben, ebben a sémában forró, eleven egyéni életek jelennek meg, sóhajok, szerelmek, gyűlöletek, vérontások, panaszok, esdeklések, hogy hirtelen ismét átvegye szerepét egy gépi, de isteni személytelenség.

Hektort is rángatja az Istenek akarata. *Hádés* (*Ἅιδης*, a földalatti Zeus) felé. Még egyszer felkeresi szeretett Ilionját, a széles utcájú várost, még egyszer látni akarja hitvesét, a fehérkarú Andromachét és kisfiát, Astyanaxot. Ha Homéros tisztán gépies lenne, akkor Hektor vagy egyáltalán pontosan tudná előre a rá várakozó végzetet, vagy vakon, öntudatlanul menne neki a közelgő halálnak. Az felejthetetlen Homérosnál, hogy Hektor tudatának van egy úgynevezett fényváltása: tudja is biztosan a végzetét, s mégis tele van reménnyel. A fátumnak és reménynek ez a fénycseréje, ez a homérosi illogika, rendkívüli áramlást kölcsönöz az epikai eseményeknek, s megmenti a művet a szentimentalizmustól és egyoldalúságtól. Íme, a híres találkozás, (VI. 390-502.) Hektor nem találja otthon a feleségét, mert ő meg Ilion kapujánál, a bástyáknál lesi a véres küzdelmet és férje sorsát. Hektor utána siet, a cseléd útmutatása szerint.

*Látásán megörült Hektor s mosolyog vala csendben,
Andromaché meg előtte megállt sűrű könnyeket öntve,
Férje nyakába borult...*

*„Hektor, most te atyám is vagy meg drága anyám is,
S édes testvérem, te vagy én viruló deli férjem.
Hát könnyörülj rajtam s ne siess el a bástyatoronytól,
Másképp árva leszen gyereked s özvegy feleséged.”*

*„Kedves nőm, ez a gond szívemet szintén szomorítja,
Ámde leszólna a nép s az uszályos trójai hölgyek,
Férfiölő harctól, ha cudar-gyáván vonakodnám.*

*Eljő majd az idő, mikoron szent Trója leomlik
S dárdavető Priamos s Priamosnak népe kipusztul...”*

A tragédia feloldódik a hexameter zengésében, az epikus áramban. Szokatlanul kivág a vad, szinte eddai embermészárlásokból ez a családi idill, amely azonban mégsem schilleri - tegyük azonban hozzá: magas - szentimentalizmus: *Hektors Abschied*... Itt a szentimentalizmust megakadályozza az Ananké, a Kényszer kemény beton alapja: az iliási hősök egyszerre zokognak és ölnek, Achilleus ezüst lantot pengetve bámulja a végtelen tengert, haját tépve üvölt

Patroklos holttestinél, de kegyetlenebb, mint egy alvilági Isten, megtagadja Hektor utolsó kérését, - „Te kutya” - ez a válasza a nemesen haldoklóhoz, átfúrja a nagy elesett két sarkán az inat, hátulról, a bokánál, s bikabőr szíjat fűz a bokába, odaköti a holtat a harcszekérhez, hogy a fej lóg lefele a porba, s úgy rohan el diadallal a harcszekéren... Az iliási hősök útja a Végzet tankjától van hengerelve; Homéros egyszerre, egy malomkerék-tálcán nyújtja a földalatti Hádést és Helené puha, illatos mosolyát.

4.

A tartalmak megtévesztenek. A Kalevalánál is az volt a baj, hogy a runó-tömegetől nem lehetett észrevenni a runó-aspectust, azt az irányvonalat, amerre a runók tömege néz, a Kalevala-profil. A homérosi hexameter - ismétlem - urbano (polio)-activ sugarakat bocsát ki magából, s a homérosi kondás még a disznócsorda mellett is körzővel rajzolja a porba a kört... De ez bizonyos fokig érthető, magyarázható is. A homérosi világ, a homérosi reáliák mögött - bár a görögség sajátlagosan *theoretikus* természete elegendő magyarázatot nyújtana egyedül is - ott lappang Egyiptom, Assyria, Babilonia, Fönícia, Perzsia kultúrfedezete... S épp ez a keleti, ázsiai átszivárgás a legvonzóbb, ha jól bele nézünk a „csiszolt” hexameterekbe.

Minél egyoldalúbb, mennél kevesebb elemre bontható egy jelleg, annál gyorsabban kimerülnek a lehetőségei. Homéros lehetősége óriási, szinte kimeríthetetlen, csak meg kell találni hozzá a távlatot.

Az Iliásnál és az Odysseánál fontos az aoristos, de ez a grammatikai gát a homérosi várrendszereknek csak egyik záró gyűrűje. Sajnos, középiskoláink nagy része nem látott túl aoristoson, s Homérost elgrammati- és elmoralizálta: lett belőle egy „kálvinista” cügoscipős schulpedáns. A képzeteknek micsoda expressionista villanásai! Helené megjelenik a „skaiai” (bal-nyugati) kapunál, és bámulva nézik a trójai vének, az öreg, szakállas, de vagy száz gyermekes Priamos, Mikulás-királyapó emberei. Ezt a jelenetet, a vének bámulatát, sok helyen emlegetik. De nekem jobban tetszik a vének csodálkozásánál az, ahogy Homéros az aggotkat jellemzi.

*Űltek a népvének valamennyien a Skáji kapuknál,
Vétségök révén már nem szálltak ki csatákra,
Ám jelesen szóltak, valamint erdőbeli tücskök,
Melyek a fán ülvén, liliumhangon csicseregnek.*

(III. 149-452.)

Szinte nem akartam hinni a szememnek. A vének liliumhangja... Azt hittem eleinte, ez a fordító átstilizálása (Babits Danténál sokszor csinál ilyen fénytörést). De az eredeti megnyugtató:

ὄπκα λειριόεσσεν ἑἴτι

A „csicseregnek” már a Kemenes (Kempf) hozzátoldása. A görögben egyszerűen: *küldenek*. Liliumhangot küldenek. De a „λειριόεσσεν” kétségkívül a liliumra utal. Felvetődhetik még az a kérdés, nem jelentett-é ez a jelző az élő görögben egyszerűen finomat, halkat, azaz: érezte-é még a homérosi görög ebben a jelzőben az alapján rejlő képet, a „λειριον”-t, a liliumot? Sok szó képatomjaira bontva megtéveszt, a képek fölött új értelmek támadnak, s nehéz a képhez a visszaút. De Homéros többi hexameterai is arra figyelmeztetnek, hogy ő vállalja az expresszionizmust is, vállal ő mindenféle irányt, mert ő a - *teljesség*.

Említsem-é azt a jelenetet, amikor Héré cselszövésből álomba meríti mennydörgő férjét, Zeust? Az oka az előbb említett! bábjáték-rendszer: Zeus a trójaiak pártjára áll, felesége természetesen - ez a házasság háromezeréves törvénye! - a görögökén. Ez az álomba merítés,

Héré nekikészülődése és felpiperézése, Aphroditével való szövetkezése: minden költői raffiniériát és ragyogást felülmúl! (S itt meg kell adni a tiszteletet Kemenes (Kempf)-nek is: valahogy elfelejteti velünk ennyi idő múlva, ennyi hexameter után már a ragyogás-pótlékokat.)

De mindezt felülmúlja az Álomnak madárrá átalakulása. Héré ugyanis az Álmot is a maga pártjára hódítja, neki ígéri az egyik szolgálóját, Pasitheát, egy égi Lillát, akire az Álom, Hypnos, a halál ikertestvére, az égi Csokonai, oly régóta vágyakozik (XIV: 280).

*A levegőégen, mely a legmagasabbra szökellett:
Sűrű fenyőlombok közepett itt lakta tanyáját,
Mint széphangú madár...*

Ez már szinte a - Kalevala, amely persze épp az ellentétje a homérosi műnek: a Kalevala a Természet Hádéséből, a lengő fűzfa- és nyírfaligetekből nő ki, ez a kiindulási pontja, ez a lengő Semmi, míg Homérosnál ez a végső határ.

Az Iliásnál és Odysseánál is fel-felrémlik a Természet Ding an sich-je, de csak egy-egy pillanatra. A görög konkrétság, a homérosi urbán-kultúrbázis visszariad az effélétől, mert nem tudja kézzel megfogni, mint ahogy az alvó Achilles meg akarja ragadni a halott, még ravatalon fekvő Patroklos árnyát, de hasztalan:

(XXIII: 100 etc.)

*Szól s kezeit nyújtá a szellem után, de karolni
Nem bírá, mert az árny (ΨΥΧῆ) sustorgva repült tova füstként
S ment Hádéshez alá. Megijedten kelt fel Achilles,
Összezsapá kezeit (ΧΕΡΑΪ ΤΕ ΣΥΜΠΛΑΚΤΑΧῆΣ) panaszos hangokra fakadva:
„Jaj nekem... ó vannak Hádésnek mély fenekében
Szelleme, árnyképek (ΨΥΧῆ ΚΑΙ ΕΪΔΩΛΟΝ) de szívükben öntudatuk nincs.
Mert im a szánandó Patroklos árnyaszerű lelke
Hosszú egész éjjel zokogott és sírt körülöttem,
Mindent elrendelt s néki volt hű mássa egészzen...”*

Itt is tegyünk javítást a Kemenesi fordításon. Hádés házában van ugyan szellem és árnyalak, de nincs - *rekeszizmus* (ΨΕΨΕΨ), amely a legnemesebb szerveket, a szívet és tüdőt, elválasztja a zsigerektől -, tehát nincs zsigerük, nincs súlyuk, nincs tömörületük, a szubsztancia ott már csak pusztá térfogat...

Az Iliásnak ezt a hádési kézcsattanását, ezt az εἶδωλον-keltette tapsot, az álmából felugró Achillesnek ezt a riadt tenyérösszezsattanását: ezt éreztem a homérosi teljesítmény legvégső, legmagasabb fokának.

Az Odysseában ez a taps meg fog ismétlődni: az is ilyen tapsra lendül ki, a XI. énekben, a tenger túlsó szélén, Kimmerios földjén, ahol nincs fénylő nap, örökös a köd, örökös a felhő. Ide köti ki Odysseus a hajóját Kirké édes csókja után; szent Persephoné szigete partjához, a ligethez, ahol csak „gyümölcsstelen fűzfák s nyárfák meredeznek”:

*Itten az áldozatot Perimédés s Eurylochos hős
Tartották, én meg kihuzám kardom hüvelyéből
S rőfnyi üres gödröt vajtam hevenyén a fövényben.*

*A juhokat fogtam s a gödör szélén lenyakaztam.
Barna-piros vérük kifolyott, mire szellemek, árnyak
Tódultak vala fel, sűrű nagy gomolyakba verődve.*

*Én leülék s kihuzám kardom csüngő hüvelyébül
S meggátlám, hogy a sok szellem közelebb seregeljen
A vérhez...*

*Majd holt édesanyám árnyéka lebeg vala hozzám,
Antikleia szegény, hős Autolykos nevelése.*

*Tüstént rám ismert s így szólt keserű zokogással:
„Gyermekem, óh hogy jössz élvén e sötét üregekbe?”*

*Szólt, mire szívemben vágyak vágyakra tolultak,
Hogy megölelhessem lelkét holt édes anyámnak.
Háromszor nyujtám kezemet megölelni anyámat,
Háromszor kisuhant kezeimből akárcsak az árnyék...*

A hádési árnyakat kivont karddal visszaverő Odysseus: annyira elavult már? Mit csinál a tankokkal, repülőgépekkel, gépfegyverekkel és tengeralattjárókkal felszerelt XX. század? Ki ellen szereli fel? Az élő testek ellen? De mi az az élő test? Hol végződik a test, és hol kezdődik az εἶδωλον-ja?

„Iszonyú zajjal gomolyogtak az árnyak...”

Hát nem ilyen hádési iszonyattal gomolyog körülöttünk a mai élet? Hát nem kell nekünk is az iszonyú zajjal tóduló test- és lélekmennyiség ellen kardot rántanunk? Nem ezt téteti a XX. századdal is az Ananké, a nagy Üldöző, az Ismeretlen?

S nem tanít-e még ma is Homéros, hogy mind ennek ellenére higyjünk a napsugárban, az életben, a kultúrában? S nem utolérhetetlen nagy mesterünk ma is Homéros, miként osszuk el egyenletesen az élet fényeit és árnyait? Oly nehéz elbúcsúzni tőle. De utánunk kiált Dantében, Goethében... *Az európai irodalom egy széttört homérosi mű.*

Rakjuk össze, meneküljünk vissza az ősi Egységhez, mert megfojt az individuumok pusztasága, a réghalottak pusztája... Ez örölte fel Adyt is - most már látom: nagyobb volt az indulata, hiába birkózott Ős Kajánnal, a Keletre visszafutó ősi anyaggal. Ez tette Aranyt örök-kétkedővé, örök-csüggeteggé...

Még csak egy ősi hexametert, türelmet kérek 1936-tól:

νῦξ δ' ἦδη τελέθει· ἀχαθὸν καὶ νυκτὶ πιδέσθαι

Már ránk éjjeledett: jobb lesz engedni az éjnek.

Itt is javítok: jobb lesz *hitelt* adni az éjnek. *Hit* kell, új *hitel* kell, *hinni* kell a legősibb egységben, - a Protoplazmában, Isten pénzében, - akkor leszünk ismét újak.

Utószó. Ez a tanulmány, mint a Sziget III-ban megjelent *Aischylos-élmény* is, a Kalevala (s a kiadatlan Dante-, Ady-) tanulmány keletkezésével egyidejű: innen az egyes témák egymásra utalása. A debreceni Ady Társaságban került felolvasásra még 1937-ben, a többivel együtt, kiszámú, meghitt hallgatóság előtt. A szerző kísérlete arra, hogy felnyisson néhány könyvet, néhány alapidokumentumot, s csodálkozó szemmel beléjük nézzen.

(1936)

A görög dráma jellegvédelme és változásai

1. A homérosi alap megnyílik

Aischylos művei elé rendszeresen oda szoktak nyomtatni egy jelszót - maga Aischylos fogalmazta ezt -, úgy tekinthetjük tehát, mint a nagy tragikus írói vallomását: *Τεμάχη τῶν Ὀμήρου μεγάλων δειπνῶν*

Morzsák Homéros gazdag lakomájából, - pontosabban: Homéros nagy lakomájának leszelt (letördelt) darabjai.

Ezt a jelszót már régóta ismerem, de kezdetben valahogy nem tudtam áttekinteni a jelentőségét. Nem láttam be a mottó távlatába. Mióta ismét újraéltem, és revideáltam a homérosi eposzokat, különösen az Iliást, azóta nem csodálkozom annyira a csodálatos görög tragikus triász - Aischylos, Sophoklés, Euripidés - s a még csodálatosabb Aristophanés születésén. Sőt: inkább természetesen találom. Most már azt találnám természetellenesnek, ha a görög drámát nem előzték volna meg jó néhány évszázaddal a homérosi eposzok.

A nagy mű teremtéséhez egy sorsszerűen megtalált lelki helyzet szükséges, a lelki erőknek egy sorsszerűen azonos irányba kapcsolódása. A görög drámának minden kedvezett születése körül: ég és föld, - tenger, történelem és lelki csírák...

A görög dráma sorsa és alkatának vizsgálata arról győzött meg, hogy a nagy alkotások megkívánják a *zárt* teret, még ha a végtelenséget is akarják kifejezni, - megkívánják az etnikai zárt teret, azaz szükséges, hogy egy népi közösség acélgűrűje szorítsa be a kifejezendő világot.

E nélkül a jellegzáró gyűrű nélkül fáradtan ejti le szárnyát a génusz, - sőt: géniuszá se tud lobbanni. A *tüzes gyors szívekhez* oxidáció szükséges, a terek sűrűsödése, - Ady nagy szívét is Párizs idegen terei s a magyarság körül forgó tér-idegenségek gyújtották tragikus meteorrá...

Bármennyire zárt népi egység volt a görög, ez a zártság saját körén belül tele volt küzdelemmel, s egyúttal állandó sűrűsödésben érintkezett a külső világgal.

Távol álljon tőlem, hogy a görög drámát pusztán Homérosból vezessem le. Aki elővesz egy színház-világtörténelmet, pl. Joseph Gregor terjedelmes művét, mindjárt a görög tragédia elején, a lap fejezatában, ott látja a Homer-nevet. De Joseph Gregor is óva int Homéros és a görögség teljes azonosításától.

„Homéros csak egy alakulása a görög világnak, még ha a legtökéletesebb is.”

Homéroson kívül a görögségnek még sok más szellemi erőforrása volt, mely végeredményben mind a dráma nagy transzformátorába vezetett. Gregor szavaival: „Minden kis szentség, minden olajfa-zizegte forrás, amely mellett pásztorok tanyáznak, - mindez arra utal még ma is, hogy az Istenek nyelve kétféle volt: az Olymposzt nappali fehéren benépesítő Pheidiás-alakok mellett sohasem halt ki a misztérium homályos derengése, mely emberi alakokat font bele a fákba, forrásokba, szelekbe, felhőkbe...”

„Apollót körülzengték hömpölygő, tiszta himnuszokkal... De e mellett ott zúgtak Dodóna, Delphoi, Eleusis titkai. A pásztort a régi, ősi borzongás fogta el e titkok közeledtére, - de bent a városban már csiszoltan és modernül röpült a gondolat...”

Íme, adva van a görög dráma indítási dialektikája.

Πολλὰ μορφὰ τῶν δαιμονίων -

e szavakkal fejezi be a kar a síri világból visszahozott Alkestis csodálatos sorsát.

Sokféle alakja él a szellemeknek...

A szellemek *alakja*, az *alakok* titka, az *alakok* végtelensége...

Természetesen nem lehet ma már azt a kritikus időpontot alibiszerűen megragadni, *amikor* a dráma kipattant a görög létből: homérosi hexameterekből és himnuszokból és dionysosi révületekből, - de valahogy erre kell gondolnunk: az *alak* szétvetette az epika kereteit, az *alak* nem fért meg többé az öreg Homéros varázs-könyvében...

Felejthetetlen élmény az olvasóra nézve Achilleus felriadása barátja, a halott Patroklos szellemének elrobogásakor. Éjszaka van, Achilleus mélyen alszik. Egyszer csak megjelenik álmában az elesett Patroklos, - de nem véresen, sárbagázoltan. Úgy, mint az életben: két szép szeme barátságosan sugárik le rá, - teste a régi, töretlen, daliás. (II. XXIII, 68.)

A hangja mégis panaszos:

*„Szunnyadozol, Pelidés, s feledéd fegyverbeli társad?
Éltemben sohasem feledél, csak most a halálban...
Hantolj el mielőbb, hogy a Hádes ölére fogadjon,
Mert tovauldöznek, kergetnek a szellemek, árnyak,
És nem eresztenek át a folyón közibük keveredni.
És a sötét Hádes táján kell szerte bolyongnom...
Add ide, ó kérlek, kezedet... Mert -
soha többé nem jöhetek hozzád,
ha a máglya tüzében elégetsz!*

*Erre viszont így szólt a sebesrohanású Achilles:
„Mért jöttél ide most, kedves fegyverbeli társam?
Jer közelebb hozzám,
kezeim hadd öleljenek által...”*

*Szólt, s kezeit nyújtá a szellem után, de karolni
nem bírta, mert az árny sustorogva repült tova füstként
s ment Hádeshez alá...
Megijedten kelt föl Achilles,
összecsapá kezeit:
„Jaj nekem... ó vannak Hádesnek
mély fenekében szellemek, árnyképek,
de szívükben öntudatuk nincs...”*

Achilleusnak ez az Alvilág felé irányított tapsa:

ΧΕΡΘΪ ΤΕ ΔΥΜΠΛΑΚΤΪΧΗΘΕΝ

ha nem is *kiugrató* pontja tény szerint a görög drámának, mindenesetre *kiugrató* pontnak vehető *jelkép* szerint. (Az imént szándékosan tördeltem fel az indulat izzó fokozatain a nyugodtan hömpölygő széles hexametereket.)

Achilleus alvilági tapsára egyszer csak szétnyílik a homérosi regevilág. S mint ahogy az öreg Lázár kilépett az Ady Bibliájából, úgy lépett ki Kr. e. 500-ban, Dionysos isten árnyékától terheltén, Homérosból - egy eleusisi fátyolba burkolt komor alak - az attikai Aischylos, Euphorión fia.

A tarka homérosi ég egyszerre elborul. Egyetlen ravatallá változik át a homérosi égbolt, amely valamikor a tömör felhőkre átellenből mindig rávetítette a mosolygó Napot. A homérosi égnek mindig volt ilyen fény-árny-elosztó egyensúlya, - most már ez az egyensúly megszűnt. Ha balról árny esik a mérleg serpenyőjébe, Aischylos a jobb oldalra ugyanannyi vagy még több sötétséget dob.

2. Aischylos dionysosi próféta-démona

Aischylos életrajzírói kedves mendemondának tartják, de nem közömbös megemlíteni nekünk sem, mint lett Görögország legnagyobb tragikusa „író”. Atyja szőlőjét őrizte, s elaludt. „Álmában megjelent előtte az Isten, a titokzatos Dionysos. S ő parancsot kapott Dionysos istentől, hogy írjon az ünnepeire tragédiákat...”

Aischylost tehát a démon tette tragédiaíróvá, Dionysos démona.

Ez a démon szörnyű látomásokba kergette a költőt. De Aischylos *bírta* a víziókat. Voltaképp csak szóbeszéd őrzi Aischylos *személyének* emlékezetét, életének részleteit fölitta a feledés. Annyi történelmi tény, hogy Marathónnál harcolt Dárius tengernyi serege, valamint Salamisnál és Plataiánál Xerxes ellenében. Ezekre a harci tettekre állítólag büszkébb volt, mint 90 drámájára s 40-50 drámája győzelmére. Mikor élete vége felé messze idegen földön az athéni demokrácia bomlasztó tünetei elől visszahúzódva, megérezte a halált, ezt a négy sort költötte önmaga sírja fölé:

*Aischylos, Euphorión fia nyugszik e kőnek alatta,
Géla kövér mezején, ő, az athéni szülött.
Elmondhatja vitéz-voltát Marathónnak a berke
És ki tapasztalta: a lobogó hajú Méd.*

(Csengery - Ponor Th. E.)

Voltaképpen ez is anekdota és mégsem az. Az imént azt állítottam, hogy Aischylos *bírta* a víziókat. Ha megmaradt hét tragédiáját felütjük, lehetetlen olvasás közben a háttérbe oda nem képzelni a hadviselt marathoni katona-költőt... De micsoda katona volt ő és micsoda költő! Az előbbiért hasztalanul néznék szét analógiáért a jelenben... S az utóbbiért is valószínűleg hiába.

Ha leírom ezt a szót: *jelleg-védelem*, - Aischylos tipikus megtestesülése ennek az ideálnak. Az ő „militarista” görög jellegegyisége azonban nem húzódott vissza egy ludendorfi katona-kaszt acélrácsai és lőrései mögé. Aischylos katona volt, de ezenkívül próféta is, s mindezek fölött: rendkívüli alakítója az emberi szónak. Ezek az elemek mind együtt voltak őbenne, felbonthatatlan egységet alkotva.

Hallgassuk csak meg Vitéz Marathóni Aischylosnak, ennek a sírjában már 2394 év óta szendergő öreg athéni veteránnak néhány drámai vallomását. Mert vallomások ezek. Tragédiájának minden sorát átüti a belső feszültség ereje. Nem az idegesség hajszolta erő, - nem re-kompenzációs-komplexum az ő hatalma. Dante sorai mögött - Papini magyarázata nélkül is - sokszor érezzük a kétségbeesetten, tehetetlenül toporzékoló olaszt. Akárhányszor úgy vágja

oda terzináit, mint ahogy később fajtestvére, Napóleon hajította dühödt pillanataiban sarokba a híres háromszögletű káplár-kalapot...

Kire emlékeztessenem hát Aischylost, hogy a magyar közönséghez közelebb hozzam? Most hirtelen egy hasonlat kerülget. Egy szikárabb, elszántabb, korszerűbb, tengerpartra dobott Berzsenyi Dániel...

Nem vakmerőség-e tereket és korokat összekavarni?

Mit kellene elvenni Berzsenyi Dánielből és mit kellene hozzáadni, - hogy Aischylos legyen?

Mindenekelőtt ki kellene belőle küszöbölni a matthisoni hatásokat, a szentimentális bázist... Aischylos nem érzeleg. Aischylos érez és szenved - Matthisson holdfényei nélkül. Aztán ki kellene küszöbölni Berzsenyiből - Horatiust. Aischylost úgy ne képzeljük el, mint valami eget-földet polyphemosi dühvel és mérettel esztelenül összeborogató titánt! (Így festik a plakátok.) Aischylos pontos mérnöke a szónak, kardalainak anapaestusai szabályosan bevág-
nak, - de ami Horatiusból hiányzik, őbenne megvan: Túl a zárt forma ketrecén, s ebbe a ketrecbe beletuszkolva *az alaktalan erő*.

De valóban ki kellene-é küszöbölni Berzsenyiből Horatiust? Nem éppen ilyen amorf erővel párosult zártság Berzsenyi művészete is? Valóban, a dialektika kedvéért volt előbbi mondatom állító. Berzsenyi Dániel - a Horatiust-ellenére - olyan Aischylos-szerű... Aischylosnak pannon földre esett késő sugara.

*Isten, kit a bölcs lángesze fel nem ér,
Csak titkon érző, lelke óhajtvá sejt,
Léted világít...*

*A legmagasabb menny s aether Uránjai,
Melyek körülted rendre keringenek...*

*Te hoztad a nagy minden ezer nemét
A semmiségből, a te szemöldököd
Ronthat s teremthet száz világot
S a nagy idők folyamit kiméri.*

Aischylos hangja és mégsem az!

*Ó fényes aether! röpké szárnyú fúvalom!
Folyók forrásai, végtelen tengerhabok
Derült mosollya! Föld, mindennek anyja te
S mindent belátó napsugár - szólítalak:
Én istenektől istenül mit szenvedek!*

(Csengeri ford.)

Így jajdul fel a földkorong végső határán, a Skytha-pusztaság hegyeihez láncolva, átütve keble kegyetlen vas-éktől, - tomporán érc-öv, két lábszára áthurkolva... Prométheus dezkrétész: a Leláncolt Prometheus...

Lehetetlen meghatódás nélkül nem olvasni ennek a fajából kinőtt, de fajában keletkezett emberiség-tragédiának a kezdő ütemeit, az indítást - ahogy előadhatták ezelőtt 2410 év körül Athénben -, de korántsem olyan pompás kőszínházban, mint amelyet a régiségkönyvek mutatnak! Óh nem! Egyszerű fapadokon ültek a nézők, vagy pedig álltak, s a „színpad” is csupán néhány deszkából volt összeróva. A nagy tragikus triász - Aischylos, Sophoklés, Euripidész - leszállott már rég a Hádesbe, míg végre fölépült az Akropolis délkeleti lejtőjébe vágva a nagyszerű állami amphitheátron.

A Leláncolt Prometheus tehát afféle bódédarab... S micsoda vallomásokot tudott tolmácsolni az aischylosi bódé!

Voltaképpen azzal kellett volna kezdenem, amivel minden külföldi művet tanácsos kezdeni: a műfordítás és az eredeti szöveg egymáshoz való viszonyával. Csengeri János fordította le az összes Aischylost. A Leláncolt Prométheust még olvashatjuk Zilahy Károly fordításában is. Viszonylag a Csengerié az olvashatóbb. Jobban rendelkezik az eredeti nyelv fölötti hatalommal, s itt még nem „magyarít” és rímel, mint később több más klasszikus átültetésében. Nem követ el stílusterést.

A csengeri-átültetés valami lényegest eltakar, bár még így is felcsap a hajlékony, alkalmazkodó, akadémikus szorgalmi munkán az, amit talán ilyen expresszionista jelzővel illethetnék: *geológiai nyomás*. Igen, Aischylosnak van valami geológiai gomolygása... Nem hiába idézi egyre az elemeket: ez nála nem pátosz. Ő a görög drámának a próféta-démona.

Milyen nagy dolog lenne, ha méltó fordításban tolmácsolhatnánk a magyar olvasónak ezt az örök fájdalmat, a jogtalan mellőzöttségnek ezt az egyetemes érvényű himnuszt! Ha csak egy kicsit is bevilágítunk az eredetibe, hogy tömörülnek az erők, - mégha lazítunk is a metrumon:

*Óh isteni éther s gyors szárnyú lehelletek!
Folyamok forrásai s ti tengerhabok
számnélküli kacagása s mindenanyja, Föld,
s te Héliosnak mindentlátó kereke:
istenként istenektől én mit szenvedek!*

Ha Csengerit olvasom, ahogy a tragédia indul, fogalmat alkothatok-e arról az erejebiztos, messzemerengő szomorúságról, amely Aischylos minden sorából kiárad? Miért szomorú?! Vajon szomorúság-e ez egyáltalán? Szomorú-e a mennydörgés? Vagy a pallos, amely sziklára esvén, hosszan zeng?

De hiszen Aischylos nem szenttelen Természet, mint a tárgyak és mint az elemek, hanem *érző* ember, aki hallja a tengerhabok „számnélküli kacagását” - ἀνήριθμον γέλασμα - ahogy ez a két szó bevág a szövegbe, ezért érdemes volt tanulni görög nyelvtant - Baudelaire és Ady véres kacaj-távlatait hozza... S Héphaistos mögé bújva mint szánja Prométheus balsorsát!

*Oh bölcs Themisnek fennen-érző gyermeke,
Kedvetlenül és kedved ellen kötlek én
E puszta sziklafalhoz oldhatatlanul,
Holott embert se látsz, szavát se hallhatod,
Holott aszalva nap tüzének lángítól
Tested virága hervad és örülni fogsz,
Csillagruhás éj a napot ha elfödi
S olvad megint a nap hevétől éj fagya.
Reád zúdítja kínját minden pillanat,
És szabadítod még csak meg se született!*

Ilyen vallomásokat mormog a jövődő elé Kr. e. az ötödik században egy kiszolgált marathóni katona... Védi Prométheust, az Előre-látót, az emberi kultúra hőst, aki lelopta az égből a halandókhöz a szent virágnak, a tűznek, a mindenre hajlítható, mindenható tűznek a sugarát, - görögül feledhetetlen:

τὸ εὖν γὰρ ἄνθρωπος, παντέχνου πυρὸς δέλας ...

Így kell „konzervatív”-nak lenni, s így kell vállalni a „modernség”-et!

A természetnek ettől a diluviális erejétől s a dionysosi léleknek ettől a prométheusi humánusmától remeg át Aischylos többi alkotása is - legkivált az Oresteia - a világirodalomnak mindmáig utolérhetetlen sorstragédiája. Sajnos nincs most lehetőségem rá, hogy végigelemezsem a három részből álló ciklust, s megvizsgáljam, mit jelent végzet és emberi akarat Aischylosnál. Csak röviden: nála nem fül mechanizmusba az emberi cselekvés. Ha drámáiban a sorskereteket a mitológia Párkái ácsolják is - a mitológiai keretek zárkájában, a fogalmak alatt -, Aischylos elszánt prométheusi szabadsága dörömböl.

Ragadjunk ki tőle elbúcsúzva egy jelenetet az Oresteiaiból. Van-e színpadra alkalmasabb ennél? S mégse színpadi fogás, vagy ha ennek neveznénk, hát úgy színpad és úgy rendezői technika, hogy ugyanakkor - világirodalom.

Agamemnon, a nagy király, végre tíz év után közeledik hajójával Trójából. A tengeren ring már az összes görögök fejedelmének hajója, - már füstölög az elesett Trója, már kigyulladtak Ida hegyfokán az örömtüzek, az örömtüzek szemaforjai már végigfutottak Kisázsia felől Argosig, a tengeren elszórt szigetekről-szigetekre villanva... A királyi palota lapos tetején az őr felvette az antik morzét, s rögtön továbbítja is a királynőnek, Klytaimnestrának - aki nagyon epedve várja már királyi férjét -, kétélű bárdal várja... De a bárdot csak a szerető látja, a gyáva, nyomorult Aigisthos... A királynét körülveszik az argosi vének karai... Már megjelenik a hírnök... A királyné tiszta szerelmet küld a hírnöktől az érkező király elé, - s makulátlan, hűséges házastársi vonzalmáról biztosítja, a bárd árnyékában:

Uramnak ezt jelentsd: -

S megérkezik Agamemnon, a trójai győző. A királyné ajka és beszéde csupa hódolat, csupa mézesség... S hódolata jeléül *bíborszínű* szőnyeget terített Agamemnon lábai elé... Ezen a *bíborsávon* át tér vissza Agamemnon tíz évvel ezelőtt elhagyott királyi lakába.

Ez a bíborsáv a király kiömlő vére, - nemsoká kiömlik már, néhány perc múlva, bent a fürdőszobában, az ezüst fürdőkádban... A sírig hú hitves lesújtó bárdjának csapása alatt...

Lehet-e a tragédia összefüggéséből kiszakítani ezt a „*bíborszínű*” részletet? Kardalok nélkül, átlagos fordításban, távol a hellászi nyelvtől?

Mennyi vér kiömlött már Aischylos óta a földön! S mégis egyetlen embernek a jajkiáltása túlharsogja még a katalaunumi halálhörgést is. S Klytaimnestra szőnyegének bíbora két és félezer éve gurul át Európán és a tengereken... Ez a bíborszőnyeg a galádul kiontott vér örök szimbóluma.

3. Sophoklés, a görög „aranyközépszer” főpapja, avagy: a görög tragédia szertartásmestere

Aischylosnak csupán hét műve maradt ránk. S én, az időnek egy parányi kiküldöttje, hányad-jára csökkentettem, ebben a néhány percben, a megmaradt hét darabot? Péterfy Jenő pompás tanulmányokban foglalta össze a három tragikust és Aristophanést, a komikust. A tanulmányok annyira összefoglalóak, oly sok szempontúak, hogy szinte kimerítik az anyagot. Péterfy Jenőnél álljunk meg egy kissé, használjuk fel hídnak a görög tragikus triász másodikjához.

Igen, az összefoglalás *tökélye*... Ez a minden részletre kiterjedő ökonómia, mely nem enged meg egyetlen a-szimmetrikus vonalat, egyetlen öntudatlan gesztust, - ez Sophoklés.

Itt is igénybe vehetjük az antik anekdotát. Még annak idején jegyezte fel az „anekdota-hajhászó” Athenaios. Csengeriék után ideírom magam is. E szerint Aischylos részeg fővel írta tragédiáit, s színre is ő vitt először részeg személyeket. E tulajdonságaiért aztán így korholta Sophoklés: „Ó, Aischylos, ha jól csinálod is a dolgot, de öntudatlanul csinálod!”

Péterfy szerint Aischylosban csodálható a tökéletes művészi mesterember is. Igaza van. De akkor mi különbözteti meg Sophokléstől, a mesterek mesterétől? Ha kört kell rajzolni, Aischylos pusztá kézzel húzza meg a kört. Az ő orchestrájának körén ott remeg még a szabad kéz vonalainak határtalansága. Sophoklés már körzővel és szögmérővel dolgozik. Vonalai nyomán azonban vér serked, bevágja a húst egyetlen operatőr-lendülettel. S bár a vágás vonalának nincs meg az a határtalan hádesi sötétség-mellékzengése, mint Aischylosnál, aki süppedő, pusztá homokon, nyárfa-levelek közt taposva ballag le az Alvilág gádoorában: Sophoklés Hádese viszont kemény, kopogó beton... Ő a görög tragédia nagy szertartásmestere, a görög dráma pontifikáló főpapja.

A latin kultúrához is talán az ő stíl-eszménye áll közelebb, s nem véletlen, hogy középiskoláink az Antigonét, ezt a példátlanul tökéletes remekművet, oly megértéssel fogadták. („*Arany-középszer*”, - de kétoldalt leskelődik a halál... Az iskolák számára: pompázó, bölcs, büszke *gnóma*...)

A tökéletességnek azonban van egy taszító hatása is. Az objektív szellem dialektikája - hogy szellemtörténetileg fejezzem ki magamat - a dolgok ellentéteire tör, s a bevégzett feladatok után felbontja a „tökéletes” konstrukciókat.

Ha már magyar párhuzamot vontunk Aischylosnál, tegyük ezt meg Sophoklés esetében is.

Kihez hasonlítsuk, - nem éppen műfajilag, de a kifejezés természetét tekintve? Feldobom a kockát. A hat oldalára hat magyar név van felírva. Nézzük csak, melyik marad felül! *Arany János*... Nem a véletlen szeszélye ez? Van-e itt egyáltalán egy szemernyi igazság?

Mivel kellene Arany Jánost úgy kitoldani, hogy Sophokléssé kerekítsük?

Legelőször is varázsoljunk Nagykörösről a tengerpart mellé, a Piraeus márványpalotáihoz, s tanítsuk meg úszni, gerelyt vetni, - tegyük atlétává, sportemberré, athéni értelemben.

Rövidlátását szüntessük meg: legyen a szeme messzire tekintő, biztos, nyugodt, beretva-éles.

Barátait is kicserélhetjük, ha már Petőfit nem láthatja többé... Legyen a fejedelme Ferenc József helyett Periklés, - fejedelme és barátja...

Tanítsuk meg táncolni... Mutassuk be Aphrodité papnőinek... S permetezzünk avas Toldimentéjére egy kis athéni gráciát...

De ki tudna 2000 esztendő múlva egy fantomot tökéletesen visszaidézni? A művei mindenestre tökéletesek. S előttünk vannak.

Ez a tökéletesség mégis különbözik az Arany János-itól. Nem zavarták meg a fejlődésében, Sophoklésnek nem kellett mesterséges epikai injekciókat igénybe vennie, nem volt evolúciós gátlása, - mitológiákat zengett fülébe a fű, fa, lomb... Homéros biztos, széles háta tartotta Kadmos városát.

Összegezve a párhuzamot: Sophoklés olyan, *amilyené* Arany Jánosnak kellett volna lennie, ha a sors kedvez neki.

S mégis, ez az Arany János-fölötti, Homérosból rekonstruált tökéletesség is újabb hiányoknak, újabb műveknek, újabb tragédiáknak volt a hajtókereke.

Képzeljük el a görög dráma fejlődési vonalát, mint egy nagy ingalengést. A jobboldali leg-szélsőbb lengési mozdulat: Aischylos. Az inga bal felé tart. Az útpálya felezési pontja, amely szabályosan kétfelé osztja a lengési pályát, - Sophoklés. Ezt a központi helyzetet tovább fokozni nem lehet.

Miféle erő viszi a görög dráma ingáját Aischylostól Sophoklésig és innen tovább, Euripidés és Aristophanés felé? A görög filozófia démona. A dionysosi démon után a sokrátési démon. Ez bontja fel a sophoklési drámai képlet tökéletességét.

Péterfy Jenő Sophoklés-tanulmányában tételről tételre kimutatja, hogy mint bővültek fel pl. az Elektra elemei Aischylossal szemben Sophoklésnél, - s mégis ez a gazdagodás voltaképpen miért jelentett csökkenést.

Az állandóra merevített szertartás, bármily nemes és őszinte, végül mégis új helyzet után kiált, - új levegő és új színek felé. S itt fordul át ingánk útja *Euripidés* akarata szerint balfelé. Ez az a végzetes lendület, amelyről annyit vitáznak pro és contra szellemtörténet.

4. Euripidés, az antik világszínház igazgatója

A görög dráma ingája tehát így változtatja helyzeteit: Homéros regevilága és Dionysos misztikus kultusza a kiindulópont. Aischylos *diluviális* egyensúlya, mely biztosan s mégis századokba merengő szomorúsággal szorítja le a geológiai erőket, - Sophoklésnél *antropológiaivá* változik. S egyszer csak megjelenik a *Skéné*... Egy antik képre gondolok, relief, megtalálhatjuk pl. a Benedek-féle Irodalmi lexikonban is. Három alak tölti be a kis csorbátéglalap terét. Jobbról, alacsony kőtalapzaton, egy redőzött köpenyű antik alak áll: balfelé fordul, jobb kezében kétfülű serleg. A kép közepén, háttal a piederstálon álló, szakállas antik-alaknak, támlás széken egy hasonló korú szakállas öregúr, derékig csupasz, csak úgy panyókára van rádobva a chiton... Ő is balfelé fordul. Jobbjával éppen átvesz valamit a baloldali harmadik jelenségtől. Ennek szandálját, lábfejestül levágta az idő, - de egyébként tisztán látható. Női alak, szembe fordulva a két előzővel. Jobb kezében valami tekercs, köpenye szinte elfödi, - baljával pedig egy szakállas, meglehetősen idomtalan emberfejet nyújt át az előbb említett támlás öregúrnak. Jobbjukat és baljukat a levegőben lebegő emberfej köti össze... De mi ez a fej? Ne ijedjünk meg! Nem történt gyilkosság!

A feliratok egészen megnyugtatónak.

A jobb oldali szakállas szoboralak fölé ez van írva görög nagybetűkkel: ΔΙΟΝΥΣΟΣ = Dionysos

Az emberfejet átnyújtó nő felirata: ΣΚΗΝΗ = Skéné

S a középső antik úr címe: ΕΥΡΕΠΙΔΗΣ = Eureipides

Sokféle szimbólum úszik a létben. Fogadjuk el azt a földi alól napvilágra ázott antik képecskét Euripidés jelentősége jelképéül. Mert mit jelent SKÉNÉ? Kunyhó, fedett hely, a falvak háza... Ez mind SKÉNÉ... De SKÉNÉ a görög színpad deszka-alkotmánya is, mert be van földve, kunyhószerű. Nos, a Színpad Istennője nem véletlenül nyújtja át a szakállas álarcot Euripidés-nek. *Euripidés az antik Világszínház költője, dramaturgja és igazgatója...* A műveivel lehet-e ezt a plakát-címet igazolni?

Sajnos, későn jöttem rá Euripidés jelentőségére. Az iskolai kiadások sematizmusa szinte a mostani évekig elzárta előlem Euripidést. A görög tragikus triász tiszteletreméltó alkatrészének, úgyszólván függelékének tartottam.

Most már látom, az volt a baj, hogy Euripidés körül mindig valami kézmosásféle alakult ki. Először tárgyalták Aischylost nagy revezenciával, de kevés törődéssel. Azt követte az ünnepelet Sophoklész. S szinte mentegetőztek, amikorra Euripidésre került a sor. Ilyenkor emelkedetten beszéltek az athéni közerkölcsök hanyatlásáról, a szofisták tanainak terjedéséről, a híres athéni *szkepszis* kialakulásáról... Mindennek hű dramaturgja Euripidés - mondták ők -, az euripidési dráma szomorú hanyatlása... Hol van itt az aischylosi fenség és a sophoklési abszolút ember-ideál?

Ne essünk tévedésbe! Kövessük csak szellemtörténeti ingánkat. Vegyük kezünkbe például Akleiszt, induljunk ki a műből.

A pheraei királyi palotából éppen most lép ki Apollón, - rajta hosszú ruha, lengő fürtjei közt hosszú gyapjúkötelék, bal kezében íj, jobbában babérág, hátán tegez... (Ez a szcenikai utasítás voltaképpen hiányzik a szövegből, de jól kiegészíti, s a dráma szelleméből következik.)

Apollón monológba kezd. Ez a monológ, 28 sor, elárulja, hogy nagy baj van a királyi palotában. Admetos királyra súlyos végzet nehezedik: bár ifjú még, s boldog, fiatal házas, mégis nemsokára meg kell halnia. Apollón nála töltötte földi számkivetését - az égből lekergette Zeus akarata -, s mivel Admetos emberségesen bánt vele, a száműzött Istennel, most meghálálja... A Moirákat, a Végzet Istennőit, csellel lerészegíti... S azok megígérik neki, hogy életben hagyják a királyt, ha *valaki hajlandó meghalni helyette*.

De ki hajlandó? Admetos sorra járja a környezetét. Még az apja se, anyja se... Milyen szomorú indulás! S mégis valami derű csap ránk a sorok közül. A fogalom „tragikus”, az atmoszféra szinte játékos... SKÉNÉ... Igen, itt Skéné Istennő légius mosolya játszik az elemekkel: a félelmetessel és a borzasztóval.

Nehézkes olvasó vagyok, inkább gyötör az olvasmány, de ezt a színdarabot percek alatt színpantottam fel, a többi Euripidés-darabbal együtt. Színházban voltam... Aischylost és Sophoklést csak templomban illik olvasni, a komoly Biblia társaságában. Euripidéshez nagy ablakú, világos műterem való... Színház... Színház...

De mi lesz a szegény, szépséges, fiatal Alkestis sorsa? Ő a fiatal király felesége, és ő vállalkozik férje helyett az alvilági útra. Csakugyan elviszi a Halál? Bizony el! Már búcsúzik is az otthonától, siratja rövid boldogságát, férjét és kicsi gyermekét...

Akinek érzékeny lenne a szíve, figyelmeztetem, hogy mégse essék kétségbe. Euripidés már nem Aischylos és nem Sophoklész. Az inga az ellenkező irányba lendült ki... Az aischylosi gyászkomor felhőkre átellenből rásütött a Nap... Szivárvány támadt... Ilyen szivárvány a két előző tragikusnál nem képzelhető. Euripidés, az antik színház mestere, könnyed mozdulattal végrehajtja a szín-mágiát, - anélkül, hogy afféle Liliom-mennyország pótlékot támasztana. Pedig Euripidés a híres „deus ex machina” nagymestere. De vigyázzunk! Euripidés varázsa éppen az, hogy nem önti egy tömör forma-üregbe a mondanivalót. Itt lazít, ott hirtelen tömörít...

De mi lesz a sorsa Alkestisnek?

Megjelenik a gyász tetőpontján Herkules-Heraklés, a görög mondák hőse. Nagy evő a Herkules, nagy izgága, nagy borissza. Admetos nem akarja zavarni vendég-barátját a saját gyászával.

Letagadja előtte a gyászt. S mialatt kint folyik a gyászszertartás, és készülődnek a sírhoz, azalatt Herkules Admetos belső termeiben, bő lakomát vág be... A szolga dühös is már e miatt a kegyeletsértő magatartás miatt...

747

*Sokféle országból és annyi idegent
Láttam betérni Admetos házába már,
És mind elláttam; ámde ilyen szemtelen,
Mint ez, nem ült még asztalunknál soha sem...*

De „a tartalmak megtévesztenek”...

Végre Heraklés - most már nevezzük csak így - rájön a végzetes tévedésre, és fölveszi isteni palástját...

837

*No hát sokat merészelt szívem és kezem,
Mutassátok meg most, Zeusnak mily fiat
Nevelt Alkmene, tiryusi királyleány.
Meg kell a nemrég elhunyt asszonyt mentenem
S e háznak visszaadnom szép Alkestisét...*

843

*Megyek hát fölkeresni árnyaknak fejét,
A hollószárnyu zord Halált...*

*S kitörve leshelyemről hogyha rajt ütök,
Megmarkolom s karommal átnyalábolom,
Bordája roppan s meg nem menti senki sem
A két karomtól, míg ki nem adja a nőt...*

Milyen kár, hogy nem lehetünk jelen a szépséges Alkestis boldog visszatérésénél! Milyen kár, hogy nekünk is szinte deus ex machina-szerűen kell eltávoznunk a görög drámától! Igen, az inga 180°-ot fordult. Aischylos-szal szemben ott pompázik a szívárvány teljes fényében a legnagyobb, s ha lehetne így nevezni, legfenségesebb komikus szellem: Aristophanés...

Ott trillázik, gúnyos fintort vágva, Euripidés hátát csapkodva és karjába kapaszkodva. Tapsol az Alkestis feltámadásának, közben bele-belefüttyent az elvonuló Kar dallamába:

*Sok alakba tűnik fel az isteni Sors,
Megesik sok az ég tetszése szerint
Váratlan, a várt meg messze marad.
Útat lel az isten a nem-hihetőre.
Ez eset szint így mene végbe.*

Persze, így Csengeri-módon döcög, mint a Dóczy Faustja. Eredetiben:

*Alles Vergängliche
Ist nur ein Gleichnis;
Das Unzulängliche,
Hier wird's Ereignis...*

Kis híján összecseréltük Goethével! Hiszen olyan goethei a befejezés:

πολλὰ μορφαὶ τῶν δαιμονίων,
πολλὰ δ' ἄελλπτως κραινοῦσι θεοί
καὶ τὰ δοκηθέντ' οὐκ ἔτελεσθη,
τῶν δ' ἀδοκῆτων πόρον εὔρε θεός.
τοιόνδ' ἀπέβη τόδε πρᾶγμα.

Aki nem érti a hellászi fogalmakat, koppantson a Kar dallamát követve, begörbített ujjával, a csontkopogóval, egy akácára. Az továbbadja majd az anapesztust azoknak, akik még nem élnek. A fák tudnak görögül.

(1939)

Dante kapujában

I. Dante ünnepélye

Az Isteni Színjáték az a mű, amely végigkísérte ifjúságomat és még most is foglalkoztat. Az a mű, amelyről elmondhatom, hogy fénye előttem egyre nőtt. A gyermekkorunk sok ideálját el kellett felejtennem, át kellett értékelnem, de Dante: az átértékeléstől értékesebb lett.

A világháború alatt, húsz éve, csapott, csengetett belém tercínája. Valami diáknaptárban hoztak belőle szemelvényt. Babits Mihály még alig néhány éve fordította magyarra. Aktuális volt. Nincs megejtőbb, mint egy műnek a vonzási szférájába kerülni. A centrum, a tűzmag, még távol volt, rejtve volt, de már megkezdte munkáját a gravitáció.

*Az emberélet útjának felén
egy nagy sötétlő erdőbe jutottam...*

Ez volt a Dante-vonzás első érintett sugara. Az első ének különös gregorián mélabúja, igen, gregorián, mintha ez a jelző kifejezné akkori hangulatomat. Templomba tévedtem, óriási gótikus ívek, csúcsívek alá, de azt se tudtam, hol vagyok. Fellebbentett a boltozatok homálya, s csalogatott a tömjénfüstön át egy oltár csillogó mécsese. Mert mintha elől, messze-messze elől, mintha száz és ezer oltár lebegett volna egymás felett, keringtek az oltárok, fényt váltogattak, s a zene szólt, a zene gregorián ünnepélye a véghetetlen porticuson át.

A bevezető éneknek ez az ünnepélye persze eltakarta előttem az egész alkotást, áttekinthetetlen volt a mű, megmagyarázhatatlan szent dzsungel, s mégis az a néhány akkor ismert ének - éppen, mert annyi sejtelmet nyújtott -, talán többet ért a mai tudatomnál, amellyel most már szétrakom, szétterítem a dantei művet, a többi világirodalmi művekhez hasonlóan, szerkezete szerint.

Az esztétikai ítélethez a normák gyémánt rendszere kell, hirdeti a magas esztétika. „E nélkül a kritika kuruzslás...” Igen ám, de a „normák” nem lebegnek a felhők fölött, a normák szét vannak szórva a füvekben, a földben, a madarakban és az emberi agyakban. Az ítélet igenis kuruzslás. A művet ki kell csapni az asztalra, mint egy pakli kártyát, és szét kell teregetni ütőlapjait, hogy megláthassuk a keverését.

Ezt írtam a Kalevala bevezetője gyanánt. De mottóként írhatnám bármely mű kapuja fölé. A dantei mű is szétszedhető. Bármily gigászi volt a firenzei bujdosó akarata, az akaratoknak is megvan a végső határa. A Napot is lehet fényelemezni, a Divina Commedia is atomizálható.

De mielőtt ezt tennék, folytatom a kezdő Dante-olvasóévek fejlődéstörténetét, hogy e történetből bepillantassunk magába az alkotásba.

Arany Jánosnak van egy verse: *Dante*. Voltaképpen ez volt az első Dante-élmény, a Prae-Dante, ez a vers fejezte ki első Dante-elképzelésemet, mielőtt még átadhattam volna magamat a Babits-tolmacsolás hatalmának. A Divina Commediát addig még csak hírből s Szász Károly itt-ott felnyitott zsúfolt, elriasztó jegyzetelésű fordításából ismertem. Szinte úgy tartottam a kezemben, reszketve, mint egy nehéz, ércsapcsos Graduált.

*Állottam vizének mélységei felett,
Sima volt a fölszín, de sötét, mint árnyék,
Alig mozzantá meg a rózsalevelet,
Mint rengéskor a föld, csak alig hullámlék.*

*Acéltiszta tükre visszaverte hiven
A külső világot - engem is: az embert;
De örvényeibe nem hatott le a szem,
Melyeket csupán ő - talán ő sem - ismert...*

Hát hogy merhetett volna belenézni a Divina Commediába egy ötödik-hatodikos gimnazista, ha Arany János még Dantéről is azt tételezi fel, hogy talán még ő sem ismerte önnön mélységeit?

Babits Mihályról van egy irodalomtörténeti paradoxonom, amelynek pandanját Németh László alkalmazta Aranyra. Arany e szerint műfordításaiban találta meg igazi énjét. „Aranyt szinte könnyebb volna műfordításaival jellemezni, mint a műveivel. Hamlet, Zuboly, Peisthetairos Aranyhoz illőbb hősök, mint Attila, Bence, vagy akár Toldi.” Aranyra vonatkozólag cáfolni igyekeztem a Tanú írójának elméletét. (Protestáns Szemle, 1933. január: Jegyzetek az Arany-évfordulóhoz.) De Babitsról állíthatom, hogy a Dante-átültetés céljából küldte őt magyar földre az Eleveelrendelés, noha, mint később látni fogjuk, áthangolta a Divina Commediát. Nem ez a legfontosabb, a részlet-eltérések vitássága. Babits atmoszférát adott atmoszféra helyett, magasfeszültség ellenében magasfeszültséget. Szuggerálni tudta egy nagy mű lehetőségeit, Dante-kinetikát hozott, túl az „elavult” tartalom statikáján. Babits hozta a Dante-mozgást, amely túlélte a Dante-tartalmat. A többi „önálló” műve széljegyzet, vagy bizonyítvány, vagy útlevel a dantei mű tolmácsolására.

A mai individuális anarchia, irodalmi nagy- és kis-sztárrendszer az oka, hogy a Babits-féle vállalkozásokat másodrangúakká degradálják. Kár, hogy Babits maga sem vonta le küldetése végső következményét, túlságosan sok erőt fordított „önálló” szándékaira, a dantei „Súly és Lebegés” végső megvalósításai helyett. Egy világirodalmi oszlopalkotásért feláldozni egy egész életet: többet ér, mint másodrangú „önálló” alkotónak lenni. Illetőleg: a másodrangú önálló irodalmi vállalkozók jobb tennék, ha személyiségüket rivaldafény nélkül feloldanák az emberiségnek magyar földön még ismeretlen nagy szellemtartályaiban. (Ott van az őind irodalom, ott van Kína és még ki tudja mennyi kultúra.)

Az individuál-anarchikus, „hierarchiája” mögött is anarchiát rejtő irodalompolitika útvesztője előtt tántorgó szerzetes ifjú Babitsnak minden metafizikai szomorúsága, egy önnön gazdagsága által elnyomott életnek, egy sakkban tartott nemes személyiségnek minden gátlása és zene után sóvárgása, a művészet zenéje útján való felszabadulás minden reménye benne lappangott a Pokolban, - s ma is ugyanolyan áhítat fog el, mint 1916-ban, ha ezeket az első énekeket olvasom:

*Az emberélet útjának felén
egy nagy sötétlő erdőbe jutottam,
mivel az igaz utat nem lelém.*

*Ó szörnyű elbeszélni, mi van ottan,
s milyen e sűrű, kúsza, vad vadon:
már rágondolva reszketek legottan.*

*A halál sem sokkal rosszabb, tudom.
De hogy megértsd a Jót, mit ott találtam,
hallanod kell, mit láttam az uton.*

*Akkortájt olyan álmodozva jártam:
nem is tudom, hogyan kerültem arra,
csak a jó útról valahogy leszálltam.*

*De mikor rábukkantam egy hegyaljra,
hol véget ért a völgy, mély, mint a pince,
melyben felébredt lelkem aggodalma,
a hegyre néztem, s láttam, hogy gerince
már a csillag fényébe öltözött,
mely másnak drága vezetője, kincse...*

A Babits-fordítás egyszerre rést vágott előítéletemen, az „Arany János-i Dante-szemléleten. A Babits-tolmácsolás - szemben Arany komor, miltoni, puritán, de a szent titkokat, a Végső Titkot szkeptikusan boncoló, csüggeteg lendületű felfogásával - az éjféli misék és a requiemek rejtelmes reszketését és édes csengetését hozta, s átkísért a protestáns székesegyházból, a Nagytemplomból, a firenzei dómba. Komorság, gyász, gregorián lebegés, s mégis titokban ministráns csengők édes erotikája: ezt a hangulat-ötvözetet Babits Mihály ajándékozta - Dantén át - a magyar irodalomnak. A Babits-fordítás volt számomra az első katolikus templom, ezen a Dantén át jártam először misére, s borultam le először az Úrfelmutatás csengője előtt. Milyen altató, tömjénlóbáló, gondola-szerű volt, emlékszem, ez a sor:

Akkortájt olyan álmodozva jártam...

S lentebb a rímek váratlan összecsapása, a folyton új sort, új belső harmadikat provokáló tercina-párokból, -

*hol véget ért a völgy, mély, mint a pince
a hegyre néztem s láttam, hogy gerince, -
már a csillag fényébe öltözött...*

Éreztem, ez több mint jó rím. Itt a lényegek találkoztak rím-alakban. Pedig a *pince* Babits-plusz volt, ma már látom; hasonlóképpen Babits-„betoldás” (mily rideg így ez a szó!) a „*drága vezetője*” „*drága*” jelzője és a „*kincse*”, - s a „*gerince*” is inkább Babitsé, mint Dantéé, bár szótárilag megfelel. A szó *ideg-elhelyezése* volt a Babitsé.

*Mai poi fui al piè d'un colle giunto,
La dove terminava quella valle,
Che m'avea di paura il cor compunto,
Guardai in alto, e vidi le sue spalle
Vestite già de' raggi del paianeta,
Che mena dritto altrui per ogni calle...*

Mennyivel szegényebb - ha most összevetem - Radó Antalnak az eredeti szöveghez pedig hübb fordítása:

*De amidőn egy domb lábához értem,
Oda, hol épen vége lett a völgynek,
Mely félelemmel döfte át szivem:
Felnéztem s láttam, hogy már oldalát
Felöltöztette fényivel a bolygó,
Mely minden úton egyenest vezérel...*

Ez volt Dante első arca. Nemes, mély, ünnepélyes, gondterhes arc, rajta a Sötét Erdő reflexe. Valahol azt is olvastam róla, hogy számkivetésében, alkony idején, váratlanul egy kolostorba tért pihenni. Valaki feljegyezte ezt a látogatást. „A költő fáradt volt és az arca sárga, mint a pergament. „Ez a dantei pergament-profil régebben mindig ott kísértett, valahányszor csak a művet felvettem. A Dombtető fölött a Planéta szórta fényét, de lent, a Hegy lábánál, a Sötét

Erdő szomszédságában, üvöltöttek az Állatok: könnyű, fűge, foltosbőrű Párduc után feltűnt az Oroszlán szörnyű képe, aztán megjelent a Nöstényfarkas mohó, vézna teste is. Ki tudná legyőzni ezt a három allegorikus szörnyeteget, a három Bűnt? S ki tudná különösen a harmadikat? De íme egy Árnycék közeledett s -

rekedtnek tünt fel hosszú némaságtól.

*Jött a nagy pusztában s én rákiálték,
amint megláttam: „Könyörülj meg rajtam,
akárki vagy, igaz ember vagy árnyék!”*

*Felelt: Nem ember, ember régen voltam.
Szüleim Mantovából mindaketten
lombardok voltak, de már rég megholtam.*

Az árnyék Vergilius volt, Dante mestere. Ő hoz menekülést a Fenevadak elől a földöntúli lét hármass birodalmán át.

*Mert ez a szörny, kitől könnyed csorog,
útjába állna bárki közelednék,
úgy hogy halála lenne a birok.*

*Sok állat van, kihez nősténynek áll
és még több fog ennekutána lenni,
míg eljő, ki megölje, az Agár.*

Sötét erdő, Dombtető, Plánéta, Párduc, Oroszlán, Nöstényfarkas, Agár... Még egy darabig elringatott a föld alá szállás limbusz-ünnepélye, de csakhamar átdöfte szívemet - m'avea il cor compuntò - a skolasztika dárdája, mely voltaképp egyenlő volt Ady Titkával.

Igen, Adyt lehetetlen kifelejtenem a megemlékezésből. Egy ifjúság, amelyet egy eleven Ady és egy Babbitson át feltámadt Dante zenéje táplált, óvott... S háttérben a világháború... A Kárpátok felé vonuló poros katonák Deutschland, Deutschland über alles-dobaja felverte a Nagytemplom előtti kövezetet, - s én a vézna, sápadt kis diák csak bámultam a levegőbe, Ady és Dante árnyai között. Doberdó véres ütközeteit kürtölték hétről-hétre, hónapról-hónapra az újságok és Höfer-jelentések, - reménytelen volt az évről évre húzódó véres, esztelen emberhajsza... Itt csak Dante tudott ítéletet tartani. Mi ennek az iszonyatos zűrzavarnak az oka? - töprengtem. Miért ennyi vér? Ennyi szenvedés? Dante így felelt nekem a Purgatóriumból, s én hittem neki:

*„Hív a forgó ég és körülsugároz,
szent szépségeit szemetekbe szórja:
de az vakon tapad a föld porához.
Azért ver meg a Mindenek Tudója!”*

(XIV. 148-151.)

II. A skolasztika útvesztője

Babits-Dantét, bármennyire is narkotizál először a zenéje, lehetetlen fokozódó nyugtalanság nélkül olvasni. Ennek oka természetesen maga Dante is, ti. a skolasztikával rácsolt költői szöveg, de oka elsősorban a fordítás. Voltaképpen Dante az eredetiben egyszerűbb, megnyugtatóbb. Babits valami egészen elütő idegvibrálást visz bele, s a zenei túldíszítések el-elrántják a fogalmat, a *Dante-tervet*, míg végül az apró zenei félrerántások már egy énekre nézve is tekintélyes, bár zseniális eltérést eredményeznek. Dante idegrendszere - ahogy a művön át ítélni lehet -, egzaltált volt, hajlott a bizarra, különcre, de ugyanakkor rendkívüli norma-eréllyel rendelkezett, szinte ex cathedra tételezi a tercináit, a logikát egyensúlyba tartva a zenével. Danténél a zene nem nő a szöveg fölé, s a szavak nála nem válnak ún. csupa-éterré. Dante szereti a szavakat teljes súlyukban lerakni, szavai felső része csillagfény, alsó része ólom.

Ez a mű mégis, most már látom, túlterhelt. Félelmetes szellemi felhőkarcoló, az emberi kultúrakaratnak egyik csodája, sportnyelven - egy akarati világrekord. De bűnhődés nélkül nem lehet ilyen rekordot végrehajtani. Dante műve rettegett és tisztelt lett, s annál kevesebben tették magukévá - *egészben*. Szétaprózták, felporciózták, és détail-kereskedést nyitottak belőle.

Mindezt húsz évvel ezelőtt természetesen így nem láttam. De ismétlem, a skolasztika dárdája már az első években átdöfte a szívemet, s Dante útján - aki őt életüggé teszi - nincs megállás.

Az ünnepélyes, gregorián Dante-arc hogy egyeztethető össze a skolasztikussal? Mi készítette Dantét, hogy önmaga akarátának rabszolgája legyen egy ilyen szellemi piramis felépítésére?

Papini ezt írja a *Divina Commediáról*: „A legnagyobb méltatlanság, amely Dantét érheti - és amely minduntalan éri sokak részéről -, az, ha leghatalmasabb művét az ún. irodalmi alkotások közé sorolják, irodalom alatt értve a legmagasabb színvonalú költészetet is. A *Divina Commedia* csupán látszatra olyan könyv, mint a többi, amennyiben mondanivalóit írott szavakban közli. Valójában - legalábbis alkotójának szándékát tekintve - cselekedet, bizonyos tettek eszköze, munka a szó eredeti értelmében, vagyis kísérlet valamely anyag megváltoztatására és átformálására. Ebben az esetben az anyag maga az emberiség.”

„A Komédia Dante szemében ennek az átformáló munkásságnak az eszköze, az emberiség újjáalkotásának lehetősége. És csupán, hogy ezt a célját könnyebben megközelíthesse - vagyis hogy mélyebb és biztosabb hatást gyakoroljon a szellemekre azért igyekezett a mondanivalóit a nemes és felsőbbrendű költészet mezébe burkolni.”

Én azt hiszem, hogy - Papinitől eltérőleg - a *Divina Commedia* „nemes és felsőbbrendű meze” egyúttal Dante lényege, szíve-mája-veséje volt. Dante ti. végső reményét mégis csak ebbe a műbe lehelte: mozgatni akart, átformálni, cselekedni, de nem a *Divina Commedia mezében*, hanem *ezen a művön át*. Az Isteni színjáték Danténak végzetes közege: Ő és a világ között - s ha ez az Isteni Közeg fel nem épül, ő megsemmisül a világ számára, s vele együtt a világ... A Dante-mű minden sorát egy végső erőfeszítés atomrobbantó iszonyata remegteti, de ez a horror vacui-iszonyat megfér a ducento ütőórak harangszerkezetének tin-tin zengő édes dallamával:

*...come orologio che ne chiami
tin-tin sonando con sì dolce nota...*

Babitsnál:

*Miként az óra, csengve-bongva tarkán
az Úr arája keltét jelzi reggel*

*és kerekék fogózva kerekékekkel
tin-tin szavát mind oly remekbe csengi...*

(oly édes dalba csengi: G. P.)

Az első Dante-olvasás hangulatának elemzésével kezdtem, s íme, itt állunk, az ütő óraszerkezet kedves tin-tin hangján túl, - a skolasztika útvesztőjében. Dante művét lehetne így is nevezni: a skolasztika nagy hínárja, amely becsalogatja és lerántja a tájékára merészkedőt fogalomkatakombáiba, ahol a Paradicsom fényét is fenyegető vasrácsok vesznek körül.

Németh László Dantét stílusa felől vizsgálja, követve Péterfynek hasonló módszerét. Erre a stíl-vizsgálatra okvetlen szükség van. De én Dantét úgy szeretném megragadni, ahogy lassan, fokról fokra, előhívásszerűen, az éveken át tusázó olvasásokból végre „materializálódott”. Azért akartam látni mindenáron Dantét, hogy megtudjam, *Dante* hogy lát. A látása felől akartam Dantéba belehatolni - persze utólag tudom így megfogalmazni ezt -, éreztem, hogy *a stílus a látás függvénye*, s a stílusát is megérthetem, ha belehatolok lelki és testi szemeibe.

A skolasztika útvesztőjét, a fogalom-hínárt, nehéz volt keresztültörni. Ismétlem, a Babitszöveg volt a fő oka, amely, ha választani kellett zene és logika között, ami Danténál egyensúlyban állott, az előbbi, a zenét választotta: a zene lett a főmondat, a logika az alárendelt mondat, s mindennek hangulati velejárója valami nyugtalanító képzavar, látási reszketés, mintha ablakunk elé finom, el-ellengő füstfátyol kerülne.

Dante-olvasásaim első állomása tehát, rendszerezve az eddigieket: szabadulás egy Arany-Szász Károly-féle racionalizáló-szkeptikus protestáns Dante-szemlélet-kötöttségéből, s lassú feloldódás egy Dante-Babits-féle irracionális katolikus látás-egységben; laikus hódolat a mű pincelejárata előtt, a feltáruuló miszticizmus Kölni dóm-homályában.

Második állomás: kezdtem megszokni a Dante-Babits-zenét, s mint aki idegen, nem-katolikus bevetődik egy nagy parádés misére, igyekeztem a felocsúdás törvényszerű időtartama eltelével bátortalan, de azért kíváncsi pillantásokat vetni a szertartásokra és a szertartások mögé. De még a második olvasási fokozatban is fogva tartott - a Tanúval szólva - „a közbeszéd fennkölt Dante-szobra”; érzéseimet már bontotta, differenciálta a Babits-Dante „ducento-mesterkedés ihlete”, de a mű még mindig eleve elrendelt katedrális volt, áttekinthetetlenül. Arannyal szólva ekkor még föllebbent fölötte elszörnyülködve az „értelem mérónja”, - a fogalom.

Dante-olvasásom *harmadik állomását* attól a pillanattól jelölhetném, amikor a Dante-celebrálás közben rájöttem, hogy nemcsak én nézek fel titokban élénk, gyermeki kíváncsisággal, az áhítat félig, vagy szinte egészen leeresztett szemhéjai mögül -, hanem maga a mise-celebráló főpap, a szigorú Dante is. Ez a felfedezés megtörte a katedrális varázslatot, - nem ábrándított ki belőle korántsem, de Dante-Jehovából ember lett, a mű emberi közelségbe került.

Ez a harmadik Dante-élményem a voltaképpeni Dante-kapu, amelyen át végre be tudtam jutni a nagy épületbe. Alig léptem át a belső kapun, megkezdődtek a skolasztikus képleteknek, az irrációba ágyazott rációknak, az esztelenségbe préselt ésszerűségeknek kettényílásai. Most már a Dante-Babits-zenét kezdtem nem megszokni, hanem - megkülönböztetni, s kezdtem kihámozni a Dante-látást a Babits-látásból. Zavaromból akárhányszor az eredeti szöveg segített

ki, az eredeti szövegben sohasem csalódtam. Az olasz szavak határozottak, szolidak, tömörek voltak, sziklába voltak vésve; egyszerre hozták Prométheust és Rigolettót, a gregorián és a Verdi-dallamot. A fordítás zenei túlméretezését, egy leplezett csökkentségi idegállapot zenei rekompenzációs fölényességét az olasz szavak néhány nyugodt gesztussal leszerelték.

Van a dolgoknak és érveknek egy ún. ananké szténaj-a, megállási kényszere, amelyen nem lehet tovább menni. Ezek a végső lehetőségek és végső okok. Dante látásmódjának egyik fő jellegzetessége, hogy ő mindig ezekre a végső látásmegoldásokra törekszik, ez adja meg az ún. Dante-profil. *Profil-hangulat*: ez a kifejezés különösen Dantéra jól illik. A dolgokat - látomásokat - mindig élesen metszi *haránt*, mindig keresztmetszetet ad, de nem kétes, több felé magyarázható pirandellói kúpszeletet, - *Dante egész magatartása a relativizmus ellen irányul. Dante a végső bizonyosság prófétája, a Divina Commedia az Absolutum költői vizsgálja.*

Dante magatartásában az a felejthetetlenül paradox, hogy a legnagyobb reverenciát, a Végső Titkok előtti meghajlását mindig ilyen legszűkebb fotonyílásra beállított hosszú szemlehu-nyással kíséri. Szinte azt mondhatnánk: *lényeg-fényképészet*. Ezért jelöli meg annyiszor az árnyékok pontos helyzetét: jobbra vagy balra, mert az árnyékok vetülete nála a szubsztancia lényeges kiegészítője, a testek minden lépése jelkép:

*Szemem előbb a lapos partra vetve,
később a Napra emelem, csodálván,
hogy sugara bal oldalunkat verte.*

Így csodálkozik - keresve az égi csillagászati irányt - a Purgatórium egyik szikláján.

Máshol meg a purgatóriumi árnyak őt csodálják, hogy teste árnyat vet a földre, a halottak országában, ahol pedig a lelkek nem vetnek a földre árnyat, hisz - csak káprázatok.

*S észrevevén, hogy megtöré személyem
ott a barlang előtt a nap sugarát,
és jobbfelől árnyam maradt a fényen:*

*megálltak, kissé megvonulva, hátrább;
s a többiek, kik jöttek nyomaikba,
nem tudva, miért, ugyanazt csinálták.*

*„Kérdés nélkül megvallom, mi a titka:
emberi test ez, melyet láttok itt,
mely a napfényt a földön meghasítja.*

*Ne csudálkozzatok, mert jobb a hit:
higyjétek, hogy nem Ég ereje nélkül
mássza meg ez a szikla falait,”*

szólt Költőm...

Mily „dantei” sorok! Annyira a végső evidenciát súrolók, a plasztikumnak oly szélső határán, hogy egy további plasztikus lényegfokozás - panoptikumra, giccsre vezetne. Ilyen Dante-reflexek csak a dantei tér elosztásában képzelhetők; kivéve onnan - tették már -, szánalmat és unalmat keltenek.

Dante hisz rendületlenül, de lát is rendületlenül, s a titkok 13-ik vasajtájáig könyörtelenül - még ha alázat formájában is - végigüldözi a jelenségeket. Addig hántja szemével és értelmével - szempillantása és gondolatvillanása a skolasztika egy-egy élesre fent bárdja - a természet és emberi élet tüneményeit, míg végre láthatókká lesznek a halandó kérégek esetlegességei (akcidenciái) alatt az Empyraeum letörhetetlen isteni pecsétjei.

A dantei mű útvesztője, a skolasztika - lassan rájöttem - egyszersmind műalakító és útirányító erő volt, amely nélkül a dantei indulat, *Dante plazmafeszültsége*, alakatlan, amorf masszává hullt volna szét.

III. Dante-elemek

A dantei mű is szétszedhető, állítottam tanulmányom kezdetén. Dante-olvasásom negyedik állomása végre ezt a meggyőződést érlelte ki bennem. A dantei akarat betonburka alatt évek múltán feltűnedeztek a mű mozaik vonalai, ahogy őket az öntudatlan rendező, a teremtő fantázia, és az öntudatos rendező, a skolasztika, együttesen kanyarította. Minél tovább álltam „vizének mélységei felett” - annál kevésbé volt már „sima a fölszín” - a mozaik-vonalak irányában egyszer csak megindult elemei felé, áttörve a „sima fölszín” vasbeton-politúrját, az „isteni” alkotás.

A tartalom megtéveszt, sőt egyenesen félrevezet. Azért kell egy műnek a tartalma, hogy átalakuljon azzá, ami már nem tartalom. Ahogy a test anyagcsere-forgatagában a bevett táplálékból éltető hő lesz, s a többi kidobja a test mint bomlasztó salakot, - egy bizonyos idő múlva az olvasónak is túl kell lennie a mű tartalmán, mert különben a fel nem dolgozott, át nem váltott tartalom belefojtja a lelket bomlási termékeibe. Ezért van annyi mérgezett lelkű olvasó, mérgezett lelkű tanár és megmérgezett agyú újságíró-irodalmár.

Ebből most már nem az következik okvetlenül, hogy az eszményi olvasóban bizonyos idő múlva teljes tartalmi amnéziának kell fellépnie. De viszont meg kell érteni azt az olvasót is, aki az egyszer, bár lassú részletekben elolvasott művet - éppen, amelyiket legjobban szeret - soha többé elő nem veszi. Mindenesetre nem véletlen az, hogy pl. Lehr Albert - ő büszkén hivatkozik erre emlékiratában - jobban tudta Arany verseit könyv nélkül a költőnél. Arany szinte csak dadogott a perfekt memória hallatára, megbukott az „intelligencia”-vizsgán - saját verseiből.

Ez a Dante-félóra korántsem lehet ennél fogva Divina Commedia-kivonat-félóra. S ha most néhány Dante-vonást - néhány tercintát - még bemutatok, arra szolgál, hogy ülünk fel a skolasztika ladikjára, s evezünk túl a Dante-tartalmon. Az igazi olvasás: ismét felidézni a mű születését, örülni a keletkezés hajnalfényének, a műlehetőségnek, mert a teljes mű, a megvalósult mű, kissé mindig - tragikus.

Hagyjuk hát a Divina Commedia tartalmát, - e helyett keressük meg a Dante-képződési csomót, mert hiszen az Isteni Színjátéknak is volt protoplazmája. Ugorjunk át a Poklot és Purgatóriumot, s toppanjunk be egyenesen - az égi köröket mozgató Angyalok szárnyát, ill. értelmét használva fel liftnek - az Örök Gyöngybe, a Holdba. Ez a Föld körül keringő 7 bolygó elseje. De *hogyan* emelkedik fel oda az alvajáró Dante? Íme, elmondja maga a költő.

a) Foltok a Holdban

Beátrice fölnézett; én szemébe.

*S hamarabb, mint a nyíl az új fokára
fekszik és surran tova már a légbe:*

*fönn voltam, ahol szemem új csodára
kellett csavarni; s Beátrice, mert ő
rálátott lelkem legkisebb zugára,*

*rámnézett, oly vidáman, mint megejtő
szépségben: „Gondolj hálával az Úrra,
mert már az első csillagig emelt ő.”*

*Úgy volt ott, mintha ránk felleg borúlna,
tömör, kemény, csupa fény, sima, kába,
mint gyémánt, ha a napverés behullja.*

*Az Örök Gyöngy így fogadott magába,
miként a víz a fénysugárt fogadja
anélkül, hogy megtörne simasága...*

A földöntúli Szerelem egyetlen pillantása Dante hajtóereje: ez röpíti fel a csillagokba. Fent van a Holdban, s megindul a hálaadó szív orgona-zúgása. De már az áhítatban behunyt szem - „Káprázó városi szemem behunyom ennyi fény előtt!” - kezd nyílani, s a skolasztika ösztökéje újabb kérdésekre ingerli az eksztatikus utazót.

Ilyen gondolatok támadnak a „lényekutató” Firenzeiben: hogyan lehetséges az, hogy a Hold, az égi test, amely belül is tömör, tehát tömött gömb, befogadja az ő földi testét, tehát egyik test a másikat, anélkül, hogy a kiterjedések egymást akadályoznák? Hogy tűrheti meg itt egymást két kiterjedés? Ez ellentmond a fizika törvényeinek!

De még nagyobb vágya támad: „megnézni azt a Lényeket, amelyben meglátjuk, hogy mi a természetünk és Isten miként egyesülnek.”

Így van Danténál szóról szóra. Babits fordítása tömörebb, nagyobb a skolasztika-reverendája. Dante igénytelenebb, tételezőbb, egyszerűbb, de - lényegesebb.

*„Kellott, hogy vágyam még nagyobbra gyúlna
az Esszenciát szemmel látni, melyben
emberi létünk beolvad az Úrba.”*

A Babits-megoldás hibája ti. az, hogy nemcsak az Esszenciát akarja látni Dante, ti. Krisztust, akiben emberi és isteni természet tökéletesen egyesülnek, hanem a mikéntet is, *miként* lesz a két természet eggyé?...

E látás - a „*miként*” megpillantása - aztán mindent megoldana. Kulcs lenne a Teremtéshez.

Ezeken töprengett magában Dante, míg végül Beatrice biztatására („Gondolj hálával az Úrra...”) így válaszol. Először szóról szóra idézem. Figyeljük meg, hogy csap át az alázat gyermeki szent kíváncsisággá:

„- Úrnőm, azzal az alázatossággal, amennyi csak lehetséges tőlem, köszönetet mondok Neki, aki a halandó világból idehozott. De *mondd, mik azok a sötét foltok ezen a testen, melyekről ott lenn a földön azt mesélik, hogy Káin?*”

(Régen ti. azt hitték, hogy a Holdon látszó foltok Káint ábrázolják, amint villával gyűjti a száraz tövisköröt.)

*S szóltam: „Madonna, olyan áhítatban,
amint tudom, dicsérem Azt, ki tette,
hogy a halandó földet odahagytam.*

*De mondjad, - nézz csak e sötét jelekre
ez égitesten, mikről földi ajkak
Káin felől beszélnek képzelegve?”*

Mit hozhat ki Dante egy ilyen folt-tünetéből? Hogyan építhet erre egy egész éneket? Pláne épp a Paradicsom bejáratánál? Mégis csak kellett lényeges okának lennie.

Volt is. Ez az ének egyik legszebb, legtündéribb Dante-rész. Épp azért, mert a skolasztika „nehézkés” technikus terminusaival játszik, és az égbe röpíti őket. A probléma tehát ez:

A Holdon foltok látszanak, Dante nem érti a tünet okát. Beatrice, mielőtt válaszolna, Dantét kérde meg, mit gondol hát ő - Dante - először? Ő nyilatkozzék előbb. *Dante persze fizikai okot sorol fel - a dialektika kedvéért. Ezek a foltok onnan keletkeztek, hogy a Hold anyaga egyik helyen ritkább, másik helyen sűrűbb:*

„De mondd magad, mit gondolsz, mi a kulcsa?”

S szóltam: „Gondolom, más a szín, amint az anyag ritka-finom, vagy sűrű-durva.”

Ez kell csak Skolasztika-Beatricének! Diadallal csap le az érzéki tévelygésben botorkáló költőre:

Íme, a nyolcadik kör, az állócsillagok ege, mely fölött van a Holdnak, Merkurnak, Venusnak, Napnak, Marsnak, Jupiternek, Saturnusnak, csupa különböző színű és fényű csillagot ragyogtat. Honnan származik ez a sok csillag-különbözőség? Ez a temérdek szín- és fény-változat?

Azt mondja a földi, korlátolt ész, - az érzékek mögötti milyen rövid az ész szárnya! -: ez csupán a ritkaság és a sűrűség játéka, mint ott ni, a foltos Hold is!

Ha a földi ész érve helyes, akkor csupán egy erő lenne kisebb-nagyobb mértékben elosztva, vagy néha egyenlően is, az állócsillagok rendjében.

De a nyolcadik kör csillagváltozatai nemcsak mennyiségre, hanem minőségre is különböznek, tehát „kell, hogy mindig új erő fokozza az új hatást”, tehát nem lehetnek az „anyag elv” gyümölcsei ezek az erők, azé az elvé, amely a fizikai, technikai, földi sűrűséget és ritkaságot okozza, - hanem ezek a nyolcadik korbéli különböző csillagerők az „alaki elvektől”, a formáló princípiumoktól származnak, amelyek a lényeges formát, a különféle fajokat és a testek erejét alkotják.

Ez Beatrice bevezető, összefoglaló érve, amely más szóval azt jelenti, hogy az ok nem mennyiségi, hanem minőségi, tehát metafizikai.

De még mond Beatrice más érvet is, hogy megdöntse a véges ész mechanizmusát.

Ha a ritkaság volna az oka a Hold foltjainak, akkor ez a bolygó vagy nagyon szegény lenne anyag dolgában, vagy mint a testen megoszlik a kövér és a sovány rész, úgy ennek (ti. a Holdnak) a könyvében is változnának a lapok.

De ha a Hold foltját az anyag ritkasága okozná, akkor holdfogyatkozáskor átsűrődne rajta a fény, mint pl. a szitán, amely az anyagritkulás végső illusztrációja. De nem sűrődik át fogyatkozáskor a Holdon a fény, tehát most lássuk a második esetet...

Elnézést kérek, de a Dante-félóra veszedelmesen eltelt, ezért abba kell hagynom Skolasztika-Beatrice holdfolt-érveit. Ismétlem, ha itt ragadnánk a szövegben, a tartalom megtévesztene. *A szavak mögé kell itt nézni. Mi a Beatrice érveinek végső summája?*

A Hold foltjait a „vegyes erő” (la virtù mista) okozza. Minden csillag - a 7 bolygó és az Állócsillagok Ege - fölött forog az Első Mozgó, Primum Mobile, mely úgy forog az isteni békeség Egében - az Empireumban -, hogy ugyanakkor a bennelevő misztikus tartalom mozdulatlanul nyugszik. Ezt a Primum Mobilében forogva nyugvó legfelsőbb Titkot átveszi a 8. kör csillagmilliárdja; a 8. kör bontja fel az Empireumban forgó Első Mozgó fehér fényét, a Végső Lényezet, a prizma minden színére. A többi, alsó, hét égi kör pedig megosztozik a Csillagok

Ég által szétbontott fényen „céljaik és magjaik”, tehát okaik szerint: ki-ki azt a fényt kapja, amelyre rendelve van, s így adják tovább „*a világnak e szervei*” - a fokozatosan egymás alá rendelt egek - az isteni hatást felülről lefelé: amit felülről elfogadnak, azt lejjebb, tovább juttatják.

Így *vegyül* el az isteni Egység a világ dolgaiban mint Sokféleség. A „*vegyes erő*” köti be az anyagba a csillagokon át utazó isteni fényüzenetet... A „*virtù mista*” az isteni Egységből sugárzó Sokféleségek elosztásának, anyagba-raktározásának elve és kulcsa. A Hold foltja tehát nem anyagi sűrülés és ritkulás, hanem az Empireumból a Csillagos Égen át szétbontva lesugárzó isteni erő tükrözése, a „*vegyes erő*” munkája.

Dante - s ez a végső kicsengés - minden erővel tiltakozik az ellen, hogy valaminek végső okát *emberileg* meg tudjuk fejteni. A végső ok *transcendens*. A *Hold foltja* = az isteni Egynek és Soknak *misztikus keveredése*. A Világ = Hierarchia. De jaj az Egyháznak és jaj a pápának, lapozzuk csak Dantét, ha ezt a Hierarchiát aprópénzre akarná váltani... Itt lesz a katolikus Dante *protestáns prófétává*, aki azonban azért protestál, hogy annál inkább megtartsa épségben a katolikumot, Róma ellenében is védi, tartja, emeli Rómát, amely - a felhők fölött lebeg.

b) *Organizmus - Istenlátásig*

Az imént elmondottak is sejtetik, hogy Dante nem afféle ide-oda csapongó metafizikai álmot űzött, hanem kételyeivel és kíváncsiságával égi Szerelmét, Beatricét, mindig *ad absurdum, ad ananké szténa*j, a dolgok végső határáig gyötörte. A Divina Commedián - a „*vegyes erő*” ízelítő erre - végigvonul az *Anyag* titka. Dante nem tud úgy egyszerűen *Anyagot és Szellemet* dualizálva kamatoztatni, mint a limonádé-prédikátorok s mint sok neokatolikus szomnambulista, - Dante mindig a megoldások *mikéntjét* fessegeti. *Próféta ő, Esztéta és Vegyész* egy személyben. A Divina Commedia látása organikus, - Dante bámulatos lélektani erővel ügyel az egymást váltó fokozatokra. Amíg műve eljut az Istenlátásig, addig az élet legapróbb mozzanataira kiterjed a figyelme, tudván azt, hogy *a mikroszkopikumban bujkál a csillagok titka*. A Purgatórium XXV. éneke a keletkezésnek és halálnak titkát tárgyalja: „*A nemzés és a szellemtest.*” Meglep a hang „modernsége”, - középszerű orvosok talán fitymálva olvasnák, de a Nagy Doktorok levonnék előtte kalapjukat. Itt is az előbb hangsúlyozott asztrálhierarchia-elv érvényesül. A Hierarchia legcsúcsán, a Paradicsom utolsó énekében, trónol - Isten. De ne gondoljunk valami fausti és madáchi - tehát középkori iskoladrámás - szakállas jovialitást és dörgedelmes preceptor-basszust. Ez a befejezés a fogalmazás csodája, s ameddig a lélek és a természet jelenségei érvényben lesznek, elavulhatatlan. *Az Istenlátás mélysége épp az, hogy voltaképpen nem látja Istent*. Egy nagy fényt, egy nagy elektromos ütést érez, egy mérhetetlen kör centrumából.

c) *Ugolino*

Egy mű művészi teljesítménye annál nagyobb, minél több ellentétes széthúzó erőt képes féken tartani, - mint ahogy egy ismeretlen hatalom a bolygó-tömegek széthulló anyagját a gömb szimmetriájába préseli az úrforgás végnélküli pályáján.

Dante zsenijében ilyen ellentétes erők préselődnek a Divina Commedia ritka mértani idomává: érzékiség és aszkézis, kevélység és *alázat*, politikai pártdüh és világtörténelmi fölemelkedettség, kandi profán kíváncsiság és a hit mély álma, olvadó zene és szilárd geometria, matematikai elvontság és pittoreszk, latrinás utcák...

Ezért rendkívüli feladat a Dante-fordítás. Melyik fordítónak van hozzámérhető *polarizáló* ereje? A legtöbb fordításból vagy az egyik vagy a másik pólus esik ki s ezzel felborítja az *egész* művet, - mint ahogy Babits klasszikusan kifejezte a Paradicsom előszavában: a „*Súly és Lebegés e misztikus házasságát*”.

A kíváncsiság résén át - ha ezt a rést feszegetjük - további bepillantást nyerhetünk Dante világi elemeibe.

A *Pokol fenekén*, a XXXII. énekben, ott ahol a Pokol kútja legalul, a Föld középpontjában, Kocitusszá fagy, bűnhődnek az árulók. Ebben a borzalmas jégtemetőben, ahol jégtükrök alá vannak préselve a kárhozott fantomok, s a fagy préselő ereje egyre növekszik, - egyszer csak ilyen jelenetre bukkan Dante.

*De mentiünk már, a végét be se várva.
S két fejet láttunk, egy lyukban: az egyik
fej a másikra kalapot csinálva.*

*És mint kenyerét a legéhesebbik
koldus ha rágná: ez úgy rágta társát
nyakban, hol az agy a gerincre fekszik.*

*Tideusz mérges fogai se vásták
Menalippusz koponyáját vadabbul,
mint ez annak tarkóját és mi-mását.*

*„Ó te, ki megmutatom, már rútabbul
nem is lehetne, dühödöt” - kiálték -
„mond meg, mért teszed, és mi hasznod abbul?”*

A felbőszült kárhozott lélek, kiderül, *Ugolino* volt fent a földi életben. Pisa grófja, guelf-párti, tehát pápabarát, ellentétben Dantéval, aki ghibellin volt, a császárság rendületlen híve. De nem ezért a pártkülönbségért került a Kocitusz jégtorlaszai közé *Ugolino*, hanem mert eladta a pisai várakat az ellenségnek. Azonban oda került mellé halálos ellensége, *Ruggieri* érsek is, akinek a bukását köszönhette: *Ruggieri* áskálódására fogták perbe Pisában *Ugolino*t, börtönbe zárták, s unokáival éhen halatták. A második árny tehát, akinek fejére *Ugolino* szája mint kalap a kalapra szorul, maga *Ruggieri*, az érsek.

Danténak elmondja *Ugolino* a szörnyű esetet, az éhhalált, a kis gyermekekkel, - ahogy egyszer csak rájönnek egy iszonyú álmot után arra, hogy nincs többé menekvés... Ez a jelenet a *Pokol* egyik legmegrázóbb jelenete. Az indulatnak fokozhatatlan magasságába lép, - a további fokozás már kombináció, matematika. Ily túlfokozott kombinációs elemek - sajnos - nagy számmal vannak az Isteni Színjátékban, amikor a megoldás elsősorban formai: plasztika, logika, skolasztika mind kitűnően működik, mint egy forgószínpad. De a voltaképpeni indulat már elhalványult, másodlagos.

d) A száműzött

Az a szellem, akiről most néhány szót váltottunk, s akinek művét Olaszország második Bibliaként olvassa, életében még egy várost se tudott meghódítani. Konceptiója sem fért bele a du- és trecento kisolasz kereteibe, - ő, aki az *Empireum* fényét mérnöki pontossággal körzözte, kénytelen volt városról-városra bujdosni, kisolasz despoták kegyelemkenyerén tengődni. Pedig olvassuk csak el a *Purgatórium* VI. énekét: *Óda Itáliához*. 1300-as éveket írnak és íme, itt az „olasz egység”! 600 évvel előzte meg a valóságot, - vagy talán még többel? Utolérhető-e egyáltalán Dante álma?

*Rab Itália, hajh, nyomor tanyája,
kormánytalan hajó vad fürgetegben,
világnak nem úrnője, csak rimája...*

*Jöjj, nézz Rómádra, hogy sir, csupa jajban,
özvegyen, árván s ezt zokogja folyvást:
„Cézárom, miért nem vezetsz a bajban?”*

(1937)

A Géniusz Debrecenben

„Ez a lugubris tónusú Debrecen ugyan, a mint Thownson nevezi, nem igen ébreszti a poetai lelket: de van egy édes benne, a mely az enyimet még is emeli, az a mi az én imádott Rousseaum előtt oly becsessé tette a Citoyen de Genève titulust, Me Metellus Lare secreto Tutoque tegit...”
(Csokonai Vitéz Mihály - G. Festetics Györgyhöz, Debrecen, 16, Maj. 1801).

*

„Mert nemzetem javán dolgozni annyira óhajtok, a mennyire örülök annak, hogy magyarnak születtem: az értelemnek pedig és az ízlésnek gyarapításán mind örülök én, mind munkálkodom, én - egy nádas házba szorult cosmopolita.” - (Csokonai Vitéz Mihály - Márton Józsefhez, - Debrecen, Mart. 19. 1801).

*

„Légy érzékeny és erős: olvaszd öszve az állatot az istennel, s úgy válik belőled egy nemes valóság, úgy leszel emberi” (Csokonai Vitéz Mihály: „Amaryllis.”)

Arcadia-Debrecen

Hölderlin, a nagynémet sors posztumus költője, földről-földre bolyongó vándornak festi a Géniuszt. „Földről-földre bolyong a Géniusz, mint a tavasz.” („Doch, wie der Frühling, wandelt der Genius / Von Land zu Land...”). Kezdjük hát a halhatatlan költő soraival vizsgálatunkat: mint jelent meg a Géniusz, ez a világvándor, Magyarországon, Debrecenben, a magyarság klasszikus városában?

Mert csak úgy méltó egy ország és egy város az életre, ha a Géniusz bélyege fénylik rajta, Arany János, a magyarság legnemzetibb dalnoka, tiltakozott a kozmopolitizmus ellen, holott ő is - Géniusz volt. A Géniusz a világot járja, a viruló tartományokat, hiszen ő a - tavasz. És mégsem kozmopolita, a szónak megromlott, hirhedt értelmében. Hogy viszonylik tehát egymáshoz „magyarság” és „géniusz-kozmpopolitaság”, ahogy ez méltó a hölderlini-schilleri szóhoz? S mi lesz dolgozatunk közelebbi tárgyának, a „debreceniségnek”, értékjelző definíciós határa?

Árkádiában éltem én is! - ezt a schilleri jelszót akarta a magyar irodalom XIX. század elejének vezére, a nyelvújító Kazinczy Ferenc, Debrecen korán elhunyt legnagyobb költőjének, Csokonai Vitéz Mihálynak sírkövére vésetni. Debrecenben sokan félreértették a jelszót. Arcadia úgy jelent meg előttük, mint „igen derék legelő, kivált szamaraknak való föld.” Egy egész irodalmi per anyaga keletkezett ebből a félreértésből. S valljuk meg 134 év után - 1806-ot írtak még akkor - hogy a debrecenieknak nem volt igazuk. Nemcsak Csokonait értették félre Arcadia tagadásával, hanem saját városuk lényegét is. Mert Debrecenre, különösen a régire, nagyon is illik az Arcadia-elnevezés.

Arcadia-Debrecen: legyen ez a fogalompár a kiindulásunk. Ne szégyelljük a klasszikus kapcsolást, hiszen Kazinczy, igen helyesen, több pontban kifejtette a maga igazát, s az egyik védekezési mondatában ezt írja: „*A Poézis marhalegelést gyakorlott népnél támada. Csuda-e hát, hogy az Olasz poéták a magok Társaságokat Arcadiának nevezték?*”

Abban az időben, amikor a Harald Harfagr elől Skandináviából kivonuló norvég szabad nemesek - szabad parasztok - új haza felé tartanak a tengeren, Izland jéghezaja felé, s viking-hajójukkal együtt úszik a germán világmítosz ősanja, az Edda, a Völva terhes látomásai, - ugyanakkor Árpád népe útban van a mai orosz pusztákon és erdőségeken át a Kárpátok felé. Kergeti őket a besenyő, és vonzza őket Attila öröksége. A javarészt nomád életformát (*több volt pusztá nomádnál a honfoglaláskori magyar!*) itt lassanként agrárra váltják fel, Scythia lassanként Arcadiává alakul át. A város történetírói (élükön a nemrég elhunyt ritka szorgalmú Debrecen-búvár, *Zoltai Lajos*) kimutatják ugyan, hogy Debrecen elsősorban ipari és kereskedelmi település volt, s csak múlt századbeli, hanyatló korszakában süllyedt kizárólag gazdálkodó „civissé” ősi „áros”-lakossága: Debrecen-látomásunkkal mindez nem ütközik. Debrecen a *földről*, az *alapról*, sohasem felejtkezett el. *Erre* építette életét, s *ezen* át gondolkozott. Aki a mai Debrecen nyugatira szabott házai között végigsétál, autók, villamosok és transzparensok jelzésein át, lehetetlen, hogy szemébe ne tűnjék az utcák széles keleti szabása: a XX. századon átűtő XVI., sőt XIII. század. A városi képlet alatt ott lappang nyíltan az alapképlet, a falu. *Arcadia*. A magyar falunak ma is megszokott esti képe a hazafelé ballagó tehéncorda. Imponáló látvány a sok széles, kajlaszarvú magyar tehén. Mintha Helios állatai vonulnának fel előttünk egy feltámadt mythos kódében. (A kód egyébként esőtlen nyarakon bosszantó-kacagtató valóság: ilyenkor a corda által felvert por valóban mythosi.) Mennyi csordajárásnak lehetett tanúja a régi Debrecen! Szinte látjuk, ahogy főbb utcái kifelé, a rétek felé szélesednek, úgy szaporodnak számban a mellékutcákról jobbról-balról hajnalonta összeverődő komoly, címeres, bőtejű állatok. Ilyen lehetett az ógörög idill egykor Arcadiában. Homéros kék ege alatt.

S miközben a debreceni földnek ilyen árkádiai idillje lehel ránk az elvonuló tehének páráján át, megjelenik nyomukban, mint lassú árnyék a föld mély titka. Mi lett hát a földről-földre bolyongó és Debrecenben letelepedő Génusz szerepe? Az, hogy Debrecennek ezt a benne rejlő archaikus, mondjuk árkádiai földközelségét érvényre juttassa, s Debrecen egy ilyen „*földközeli*” kultúrára serkentse, kiemelve a halálos föld közönyéből, a földhőztapadtságából.

A Génusz szerepe mindenütt nehéz, Debrecenben különösen nehéz lehetett. Aki csak egy rövid pillantást vet Európa térképére, könnyen leolvashatja a város helyzetét és a benne rejlő lehetőségeket. Ott fekszik a Nagy Magyar Alföld és Erdély határán, nyugati oldala a végtelen Hortobágyba olvad át, keleti oldalán megindulnak az erdélyi lankák. Hatalmas erdőségek koszorúja övezi, szőlőskertek és számtalan vízárók. *Átmeneti hely* a sík- és hegyvidék között, de aki a térképbe beleolvassa a kultúrtörténelmet: átmeneti hely Debrecen *nyugat és kelet lelke* között is. A Génusz itt Jánus-arcot vesz fel: nyugatra néz és keletre néz egyszerre.

A Génusz mint Próféta

Hiába jön az idegen Debrecenbe, sőt maga a zömök, nagybajuszú, feketeruhás, pörgekalapú, csizmás ősberececi polgár, az ún. debreceni civis is hiába jár fel s alá az utcákon kutatva, a város Génuszát így séta közben aligha találhatja meg. Legfeljebb egy-egy elhagyott, roskadozó ház döbbsenti a múltra, s az immár örökre lezárt, sőt nemsoká parcellázás alá kerülő temetőknél egy-egy alig olvasható sírköve. A város közepén terped méltóságteljesen a Nagytemplom. Hatalmas hodályszerű, puritán épület, minden cicoma nélkül, olyan mint *maga a*

kálvinizmus, amelynek a XVI. század óta fellegvára - Rómája - Debrecen. A Nagytemplom mögött van a klasszikus frontú Kollégium, a debreceni kultúra évszázados Vatikánja. Dísztelen, négyszögletes, bástyafalú épület, nagy vasalt ajtajú ódon könyvtártermeivel, két emeleten kvadrátba futó diák-cétusaival és homályos, hideg folyosóival. Újabban a kollégium múltját ábrázoló dombormívű arcképeket és színes freskókat helyeztek a falakra. Az épület mély kálvini konstrukciója azonban szinte elnyeli a képzőművészetet. A falak zord árnyéka elfújja a festő ecsetét. (Mindez nem kisebbíti a kiváló festőművész: G. Szabó Kálmán érdemét.)

De mindez mégsem a régi Debrecen. Nem a legrégebb. A közelmúlt Debrecenje pedig inkább befalazta Debrecen lényegét. Falat kell bontanunk tehát, hogy igazán megismerjük Debrecent. Vannak közömbös, rekedt, jellegmállasztó múltak, s vannak nemesek, messzezengek, jellejükért bátran kiállók. A régi Debrecen keményen őrizte jellegét. A török hódoltság vézes századaiban, amikor a Nagy Magyar Alföld a török hordák martaléka lett, s a magyar falvak egész tömege pusztult el a gyújtogató Félhold lángjától, a menekülők - már akik életben maradtak - egy-egy nagyobb községbe verődtek össze. Így keletkeztek a nagy alföldi faluvárosok: Szeged, Hódmezővásárhely. S így lett faluvárossá Debrecen. Itt viszonylag nagyobb védelmet „élveztek”. A török császárnak különös védelmében részesültek, persze kivételesebb fizetség, adózás ellenében. De így is hajszálon függött a régi Debrecen élete. Mert *Konstantinápoly-Sztambul* Debrecen viszontagságos sorsának legfeljebb Scyllája volt, Charybdise a habsburgi Bécs, amelyről a németek másik Génusza, Schiller, Wallenstein-trilógiájában legalább oly ellenszenvvel nyilatkozik, mint egykor nyilatkozhattak róla Debrecen kuruc vitézei, Rákóczi táborában. De volt még egy harmadik hatalom is, amely igényt tartott Debrecenre: az erdélyi fejedelemség fővárosa, *Gyulafehérvár*. Így tévovázott három hatalom közé szorítva a régi Debrecen. S miközben igyekezett mindhárom hatalmassággal egyidőben jó viszonyban lenni - hiszen létéről és nemlétéről volt szó -, belekapaszkodott egy belső, láthatatlan negyedik hatalmasságba: a *Szentháromság Egy Igaz Istenbe*. Itt, ezen a téren, nem ismert alkut, mert őrizte történelmének első nevezetes Génusza, a görög-magyar nevű *Méliusz Juhász Péter*. (Melios=Pásztor. Juhász magyarul ugyanazt jelenti. Tehát: a lelkek pásztora.) A földről-földre bolyongó Génusz Debrecenben a XVI. század második felében, a borzasztó mohácsi vész után (1526), amikor egy ország bukott hősi sírba az ozmán világhatalom sújtó csapása alatt, egy protestáns prédikátor talárlában lépett fel. Debrecennek ekkor kezdődik voltaképpen történelmi korszaka, a névtelen századok után.

Azelőtt itt is a katolikus egyház uralkodott. Ennek ittmaradt intézményeibe, klastromaiba és a mai Nagytemplom helyén épült Szent András-katedrálisba új, lendületes, népi szellemet töltött a „*magyar Kálvin*”, aki sem Kálvint, sem Luthert nem utánozta, legfeljebb abban, hogy elkeseredetten támadta Rómát, az „Antikrisztus fővárosát”. Egészen eredeti egyéniség volt: *tele robbanó életkedvvel és aszkétikus szigorral*. A mohácsi katasztrófa különben a magyarság legjobbjában azt a hitet váltotta ki, hogy a nemzet a bűneiért lakolt. A török: a bosszúálló Isten ostora. Az Ószövetség hatása, Jeremiás siralma, egybeolvadt a nemzet önmagába mélyedésével.

Kik voltak Méliusz Juhász Péter legbuzgóbb hívei, akiknek számára két végén égette rövid élete gyertyáját, s egyre-másra nyomatta a debreceni nyomdával - az 1560-70-es éveket írják! - Róma ellen lázadó tősgyökeres magyar prédikációit. Szentháromság-védő dühös apológiáit? Maga az *egyszerű magyar nép*, a debreceni kereskedők, az „*árosok*”, akiknek életszükséglete volt a kultúra, a vallásos Génusz törvényei szerint. Ennek a Génusznak nem volt semmi ceremóniás fényüzése és metafizikai, misztikus túláradása. Puritán volt, egyenes lelkű, spártai kemény.

Méliuszék alapítják a mai debreceni egyetem őst, amely „mindenben a wittenbergi magyar Coetust - pontos elnevezése szerint *Amplissimus* vagy *Sanctissimus Coetus-t* - vette mintaképpül”. Hiszen maga Méliusz is a „wittenbergi magyar bursa tagja, sőt seniora volt”. Ezért nevezi magát a debreceni méliuszi főiskola is másfél századon át: *Amplissimus Coetusnak*.

S miközben így új vallásos lendületet és az Egyetem csíráját szórja szét Debrecen első Génusza a magyarság Arcadiájában, a hitben és tudományban megnövekedett város a körülötte elpusztult falvak területeit mohón csatolja határához. Íme a régi Debrecen: *a szenátusból, kollégiumból, céhekből és zálogospusztákból méliuszi hittel és ököllel egybegyűrt faluváros*. Falai nem voltak, kalmárainak óvatossága és ravaszsága volt a fala. Árkait majd beljebb vonta, majd kijebb tolta. Alig foglalják vissza a töröktől Budát (1686), már küldik Debrecenből a bécsi császári fővezér táborába az ajándék-társzekereket. „*Európa legnagyobb faluja*” - így ír a XVIII. században Debrecenről egy angol utazó. „*Lugubris tónusú város*” - ez is az ő megjegyzése. De még egy találóbb: „*A házak tábori sátrakként vannak itt elhelyezve.*” A régi Debrecen - a méliuszi réteg - úgy építkezett s el volt szánva rá, hogy bármely pillanatban szétszórhatja a tűzvész és a történelem haragja. A történelem haragját és a tűzvészt belekalkulálta életrendjébe. Állandóan edzette magát a viharhoz. Az építkezéssel éppen ezért nem sokat törődött: máról-holnapra tákolta össze sárból, vályogból, zsupfedélből hirtelen épületeit. Mert jól sejtette, hogy elsősorban *belül* kell edzettnek lennie. *A belső edzés volt a főtörvénye*. Kifelé *alku* a végtelenségig, meghajlás basák, bégek, császár és király, kuruc és labanc előtt, befelé *egység* alku nélkül. (Történelmének kivételes, átmeneti korszaka az, amikor nem így cselekszik. Keservesen meglakol érte.)

A Nagytemplom és a Kollégium szomszédságában alig több mint egy évtized óta - a régi kollégiumi Fűvészkert helyén - egy korszerűen fölépített igen szép épület látható: a Déri Múzeum. Ez Debrecennek a „Louvre”-ja. (En miniature.) Japán és Kína kultúrájától és az egyiptomi múmiáktól szinte az egész világ muzeális lehetőségei képviselve vannak itt: kőben, képen, cserépben, néprajzban. *A régi, elsüllyedt Debrecen is ide húzódott vissza, a múzeum kriptájába*. Az impozáns szobrokkal körülvett múzeum-tér geometrikusan nyírt parkjában néhány kődarab látható. Nagy, esetlen, koporsó alakú, mázsás kődarabok. Debrecen legrégebbi temetőjéből, a Dobozy-temetőből. Rajtuk elmosódott latin betűk. Ha egy-egy régi debreceni főbíró vagy prédikátor meghalt, feketébe öltöztették, és ilyen kőkoporsót hengerítettek sírjára. Lenyomatták. Valamikor idegenül haladtam el e kődarabok mellett. Nem érttem. Mi közük Debrecenhez? Mi közük a trillázó Csokonaihoz? Ma már ezek a kődarabok számomra az életet jelentik. Ezek Debrecen „jegyei”. *Ilyen mázsás nehéz szív dobogott a régi Debrecenben*. Köztük ott hever, az aszfalt mellett, a Méliusz sírköve is. Sírját már rég elnyelte a sárga homok. Eltűnt a föld alá harangzúgás és litánia nélkül. De a szíve, nehéz, gondterhes és villámokat szóró nagy próféta-szívének lenyomata itt maradt.

A Génusz mint Költő

Méliuszék előtt Debrecennek sok évszázados, szláv-török árnyékú múltja van. Mégis Méliuszék nyomják először Debrecenre a történelem bélyegét. Ezt a réteget vallási földrengés hozta létre. Utána két évszázaddal a Kollégium bölcsőjében megszületik (1773) Debrecen „Bacchusa és Apollója”: *Csokonai*. A próféta után a költő. Ekkor támad Debrecen második földrengése. A két földrengés közt szoros a kapcsolat. Bennük alakul ki a „*debreceni jelleg*”.

Mindkét réteg úgy forradalom, hogy ugyanakkor erősen köti magát a hagyományhoz. Csokonai, ez az egészen korán magasba szárnyaló *mozarti* zseni, aki a rideg, komor s szerzetesi szabályú, hajnalban és alkonykor templomba járó Kollégiumból szinte mint a saját

bölcsőjéből tör fel az Olymposra, Méliuszhoz hasonlóan egyszerre védi az újat és a régit, s fűvészbárataival eleven frigyre lépteti a költészetet és a tudományt.

Ki volt hát ez a Debrecen-bemutatókban vezérmotívumként szüntelen előbukkanó, különös nevű magyar tehetség? Nevének középső tagja „*hős*”-t jelent. Hát katona is volt ő, s a török ellenében harcolt? A Kollégiumtól alig néhány lépésnyire ott áll - egy kis emlékkert közepén - magas márványtalapzatán *daliás, csizmás, sujtásos magyarruhás alakja*. Baljában a lantot tartja, jobb keze a lant pengetésére rándul. Átszellemült arca távolra néz, rideg bölcsője, a Kollégium s azon túl az ég felé. Babérkoszorú övezi fürtös fejét, kollégiumi bő teológus-palástja lágy redőkben hull alá válláról a dionysosi-bacchusi szőlőtökére. Ő ez valóban? Mintha túl egyvonalúan ünnepélyesre lenne stilizálva. *Ilyen lehetett és mégsem egészen ilyen*. Legjobb emlékszobra: a mű. A saját műve.

Az előbb Mozartot emlegettük. Valóban, lantjának varázsa mozarti. Egy igazságtalanul szigorú, elhamarkodott bírálója halála után 12 év múlva (1817) *Bürgerhez* hasonlította. Ez a költő túl egyszerű jelenség Csokonaihoz. Csokonaiban lehet bürgeri elem, de ennél ő jóval összetettebb. *Villon*-nak anarchiára hajló, féktelen, vagabundus természetéből is csöppentett bele az Alkotó. De mégsem született Villonnak se, bár szüntelenül kóborolt gyorsan eltűnő életében a magyar haza kies rónáin és bércein. Csokonai *tele volt dallal, füttyel, pajzán mókázással és mély theológiára hajló szisztémával*, noha - mint életrajzírói kiemelik - iszonyodott a kollégiumi theológiától, és vakmerő módon ékes latinságú kérvényt adott be felettes professzorainak, engednék el néki a theológiát.

A magyar közösség, sőt ezen túl: az emberiség egyetemes érdekei iránti mély felelősség ódái emelkedettsége, a *rousseau*-i természetnosztalgia bánata s a klasszikus mythos valóban mitikus átélése, a komponálás professzori, filológiai exaktsága és a hangulat prófétái, éj-atmoszférájú exaltáltsága: mindez a nagy német idealizmus határához lendíti. Elő kell venni *Anakreoni verseit*: a rövid, kurta, üde, dionysosian örvénylő s mégis a szelid halál árnyékát remegtető versek alatt terjedelmes lábjegyzetek: Kleist, Sulzer, Ramler, Marmontel, Lowth, Barnes, Scaliger, Morhofius, Delille, Barthius, Degen, Prof. Schneider, Gleim, Manieczke. Estevan Man, Villegas, Bodoni, Gail, Bayle... Csak néhány lapról írtuk ki ezt a „lexikont”. Aki nem tud magyarul, vagy csak populáris fogalma van a költészetéről, elszőrnyülködik ennyi apparátus láttán. Pedig a versekből csak úgy áramlik a friss elektromos poétaság, semmi „*klasszikus másolás*”, - a magyar szellemnek legbelső idegei ezek a versek. „*Azért is, aki jó anakreoni dalokat kíván írni, annak nem Anakreont kell fordítani, sem holmi hideg és durva érzéseket az Anakreon mértékére srófolni: hanem az őtöle kedvelt édes tárgyáról, az ő tulajdon könnyűségével, vidám humorával és kellemetes előadásával, rövid és csinos dolgokat szerezni...*” - így elmélkedik a dalok bevezetésében. S hogy csak egy csöppnyi ízelítőt adjunk az ő debreceni kollégiumi deák alaposságából, a *srófolni* szót lábjegyzetre utaló számmal látja el, a következő szöveggel a lap alján: *Így járt, az egyébiránt tudós Casp. Barthius vagy költött nevén Tarreus Hebius, akiről azt mondja az éles Morhof, Polyh. Literar. Tom. I. Lib. VII. Cap. 3. § 12. pag. 1068, hogy „eius Anacreontes lignei plane, imo stercorei sunt”*.

Az anakreoni versekhez írt jegyzetekkel egyúttal az ősberecei Kollégium, e nagyszerű és vad, amorfrácsú kultúrkaszárnya könyvtár homályába is bekukkantottunk. Bizony azok a komoly európai föliánsok, a földszagú, salétromos deákkunyhók mécsvilágos éjszakájában emésztik a szemet és a tüdőt, és viaszszápadra fonnyasztják az arcbőrt. Csokonai se volt valami épületes daliás látvány, mielőtt szoborrá változott. Csak beszédének mozarti zenéje és szeme lázas csillaga tört át teste szápadt ködén. Roppant kedvelt cimborá volt: egyre-másra kapta a meghívásokat a feudális világtól, valamint a középnemesi osztály uraitól. Sajnos, kissé a csörgősapkája vonzotta őket: *félíg poéta, félíg cigány, félíg Rigoletto-szerepet játszott*. Őt

magát nagyon bánthatta ez a szerepkevertség, s miközben éjről-éjre másolgatta alázatos instanciáit Magyarország grófjaihoz, titáni önérzet háborgott rousseau-i keblében. Ilyenkor átcsapott az ellenkező végletbe: a *mizantróp dacba*. Hetekig szobájába zárkózott, és mint egy kísértet tántorgott végre onnan elő.

Ez az önérzete volt a veszte. *Géniuszi hivatásának teljes tudatában mint szuverén lépett fel a Kollégium zárt fegyelmével szemben*. Két világ ütközött itt össze: a régi és az új Debrecen. Mint kiváló nagydeák szokás szerint őt is megbízták az alsóbb osztályok tanításával. „Publicus praeceptor” lett. Az alig húszéves ifjú valóban a Költészet Géniusza volt: keresve sem lehetett volna méltóbb „helyettes tanárt” találni a költészettan oktatására (akkor még verspenzumok általános szokásban voltak a deákságnál, meg kellett *tanulni* verset írni). Tanítványaival, akik alig voltak fiatalabbak nála, sőt némelyik talán egykorú is volt vele, mint saját barátaival bánt. *Nem volt hajlandó rúgni lefelé és hiperlojális lenni felfelé*, a bürokráciák „törvényei” szerint. Mint ahogy új, eredeti, nagyvillanású volt lírája, hasonlóan új, eredeti „modern” volt tanítási módszere is. Kivitte a fiúkat a többezer holdas Nagyerdő tölgyesátora alá, ahelyett, hogy bezárkózott volna száraz pedáns módon a vastag naptalan falak közé. Ő a költészetet és az emberiséget a Nap és a Természet édesgyermekének, *szabad* gyermekének fogta fel, aki azonban belülről szabad mégis, szinte a kanti kategoricus imperativus törvényei szerint. A Kollégium ez originális szabadságban szabadosságot látott, s bizonyos formai hibák - tilalom ellenére pipázott néhány növendékével; akkor, olyan napon fuvolázott szobájában, amikor nem lett volna szabad; a kollégiumi formaruhái helyett sokszor polgári, európai ruhát öltött, s esténként így surrant ki a Kollégiumból; legátusi pénzével nem számolt el pontosan, mivel Pest kultúrája és az idegen világ varázsa eltérítette előre megszabott útjából stb. -, mindezek a *formai hibák, erkölcsi egy sem*, alkalmat adtak a Kollégium egy-két haragvó professzorának és némely áskálódó, szellemi fölényét irigy szemmel néző társának arra, hogy eltegyék az útból.

Kár, hogy nincs e helyen bővebb alkalom Csokonai perének tárgyalására. Ezt a címet lehetne adni ennek a drámai eseménynek: *A Géniusz szemközt Debrecennel*. Ismételjük: két világ ütközött itt össze. Ez az összeütközés jelképes. Csokonaiban Debrecen vallási Géniuszát az apollói Géniusz váltja fel, ami vallás is, de egyúttal művészet: *költészettel koronázott prófétaság*. A régi Debrecen - a Kollégiumon át -, a puritán kevesebbet védte. Csokonai Debrecenje a - költő láztól szétroncsolt tüdején át - a jövőendő pompázó többért harcolt. S ahogy az összeecsapás végbement, nem egészen méltatlan a „kollégiumi” Debrecenhez. Aki az egykorú Németországból nézi például ezt az eseményt, a schilleri kor szemüvegén át, még talán *meg is irigyeli az akkori magyar közállapotokat*. Schillernek menekülnie kellett éjnek idején Stuttgartból, mert a herceg egyenesen megtiltotta neki a drámaírást. Ott nem lehetett hosszú tárgyalás: a katonai parancs minden ellenvetést elnémított Csokonait négy ízben is maga elé idézte a Kollégium fegyelmi tanácsa, amely professzorokból, deákokból és világi hatóságokból állott. Valósággal Aeropág elé került a büszke Géniusz. Terjedelmes jegyzőkönyvek őrzik a halhatatlan pert, a deáktársak vallomásai és ellenvallomások. Gyakran a humor is belecsillan a perbe, szakácsnék panaszai, apró pletykák terjesztése. S a pör terjedelmes anyagából, a sok mozaikon át diadalmasan emelkedik ki a Szellem. Valóban, a tilalom ellenére lement a földszint valamelyik előadótermébe néhány meghitt tanítványával. Ott töltötték az éjszakát. Magukkal vitték a szalmazsákot, egy-két üveg bort, pipát... De nem deáktárgárság és más effajta „titkos”, „sub rosa”, - maradandó tárgy foglalta le őket: *az éj fenséges homályában a világ végső összefüggéseit magyarázta a rajta ámulattal csüngő fiatal barátoknak, csillagok pályáit és nemzetek százados sorsát - az elérhetetlen Londont, Párizst, Bécsset, Rómát és Némethon filozófusait...*

Schiller távozása, ismétlem, menekülésszerű. Csokonai távozása valósággal nagy színpadi látványosság. Hatalmas magyar nyelvű orációval vesz búcsút egy este, fegyelmi tárgyalásainak végső szakaszán, unva már a sok huzavonát, deáktársaitól. Ez a felettes hatóságoknak természetesen előre be nem jelentett hirtelen búcsú, méghozzá a kollégiumi tilalom ellenére, *magyar nyelven* (akkor kötelező volt a latin társalgás) végleg megpecsételi Debrecen második Génuszának a sorsát. A kocka el van vetve.

Idézzük fel ezt a végső Csokonai-Kollégium-scénát. Hála Istennek, egykori tanítványa és utolsó éveiben kísérőtársa, a Kollégium seniora, *Domby Márton* egy sokáig számon nem tartott, de újabban ismét méltányolt kis füzetben leírja élményeit Csokonairól. Ez a kis könyv, a költő halála után 12 évvel, nem holmi anekdotikus adattár, hanem valóságos lélektani tanulmány. Tudatában van az elhunyt barát százados jelentőségének, és minden soráért viseli a felelősséget.

Domby, aki Debrecenből Pestre került és ott egy goethei öregség határán túl élve tabuláris ügyvédként működött, Csokonait a lélekbúvár-esztéta szemével nézi. (*Ilyen jogászok is voltak a régi Hunniában!*) Törékeny testét nem írja a Génusz tekintélyének rovására, öneki az Olympos nem daliás viaszbabák panoptikuma. Schiller sem volt - hogy párhuzamunkat tovább folytassuk - olyan walhallai-héroszi jelenség, mint ahogy eszményített képein látjuk: *belül volt hős*. Hiszen maga Goethe is, aki pedig inkább kivétel a költői életsorsok szomorú szabálya alól, csupán nagy egyensúlyozások és válságok között jutott el fausti öregségéhez. Mindenkire „szüntelenül közel van a halál” - Csokonai szavaival kifejezve. A Génusz pedig különösen a halál szakadékain járkal. *Csokonai „sovány, gyenge delicat, fain szálátskájú, s csaknem csupa érzékenységből álló testét”* - ahogy Domby kifejezi - *az Aesthesis határozta meg*. Ez tette őt a „*legjobb szájz-adó Poétává*”. Ezért tudott ő olyan „*messze haladni a Magyar Századtól*” - azért volt ő olyan különös tünemény, amilyent „*a Magyar lapájonn csak keveseknek van orgánumok látni...*” (Domby Márton: Csokonay V. Mihály élete ‘s Némely még eddig ki nem adott munkái. Pest, 1817.)²

Íme, a Génuszok törvényszerűsége. Arcádia-Debrecenben is alá vannak vetve hasonló Fátumnak, mint akár a schilleri Némethonban. Csokonait is száműzetésre ítélték a Nornák, mint Schillert, saját pátriájából, ahol - a közmondás szerint - senki sem próféta. De ez a sorsfordulat egyúttal mindkettőjük „*gigászi lépése*” - ahogy Domby Márton Csokonairól képet ad - „*egy imaginárius világ felé, midőn Archimédesként kivetik sarkaiból a régi világot, s egy dinamikus új világot teremtenek*”. - Domby ezt egyes számban írja, csupán Csokonaira vonatkoztatva, de mi vonatkoztassuk tovább Némethonra is, hogy a Génusz mindenütt azonosságát hangsúlyozzuk. Ez az új, dinamikus világ másfajta, mint a valódi: rendkívüli Scénákkal tarkállik. Pedig alig volt szegénynek egy kis zuga földszintes szobácskájában, Debrecenben. Most ismét egyesszámra fordítottuk vissza az ígét, noha Schiller is csak későn, nagyon későn jutott önálló otthonhoz, a tengert sem tudta megpillantani szegény, akárcsak Csokonai, holott Németország őrszelleme volt, s Germániát mégis csak jobban övezte a tenger... Hölderlinről már nem is beszélek. S Goethe? Állítólag harminc szobája volt Weimarban, s menekült a jénai egyszobás magányba... Ismétlem Dombyval: *csak egy kis zuga volt Debrecen legnagyobb Génuszának, de ez a zug „az ő lelkének costructióit, Symmetriáját” viselte, itt érezte jól magát „az ő meghitt két-három Barátnak karikájában”*.

² Részletesen ismerteti, rendszerét kiemeli, s a jelen korba beállítja Gulyás Pál: A legelső Csokonai-életrajz (Domby Márton Csokonai-tanulmánya 1817-ben) c. füzet. (A debreceni Ady Társaság kiadványa, 1940.)

De hiszen itt már Csokonai élete végén járunk, holott még a kollégiumi búcsúbeszédét sem ismertettük. Hallgassuk csak Dombyt, ex anno 1817 (maga a búcsúdráma: 1795):

„Mindenkor elevenen lessz előttem az a szívható megjelenés, midőn ő a palástos Minervától vég bútsút akarván venni, a Debreczeni Kollegyiombann, egy a maga nagyságát, s megsérttetését mélyen érző Lélekkal, egy az elválás miatt vérhedző szívvel állott fel több mint ötödfél száz tanuló Társai között, hogy tőlök örökre bútsút vegyen. A legfelsőbb potentiára emeltetett az ő meggyült Lelke, és valahány szikrát bocsátott ki magából, mind az az ő szájának, szemének, tagjainak mozdulatai által sokszorozódván, electromi batteriás villám gyanánt lövődött keresztül az ötödfél száz Ifjún, és az egész Auditorium egy néma rángatózásba jött. Én még igazán tűzes és rettenetes actiót a Theatrumon kívül csak ezt az eggyet láttam. Szemével, szájával, haja szálaival, karjainak s tagjainak minden mozdulattal beszélt, indított, s ontotta a meggyült érzést...”

A Génusz mint Szabadsághős

Csokonai oly gyorsan tűnt el, mint a Faust Euphoryonja. Debrecennek jóformán arra sem volt ideje, hogy a felhőbe szálló lángész ittmaradt földi burkát magához ölelje. Elföldelték sietve kint a Hatvan utcai temető szélén. A Kollégium nem képviseltette magát a temetésen. Dobby könyörgésére végre megengedték, hogy a deákok a maguk nevében, privátim, megjelenhesenek az élet utolsó szertartásán. Hivatalos tisztelet azonban nem adatott a *Lélek Halhatatlansága* dalnokának, Debrecen legnagyobb gyermekének. Legnagyobb? Sárváry professzor uram éppen Csokonaival kapcsolatban tagadja, hogy egyedül az esztétikai „nagyság” lenne fokmérője annak, vajjon valaki síremléket, pláne szobrot kapjon a hálás utódoktól. Ő, közvetlenül a Csokonai halála utáni évtizedekben, már szinte a „modern” szakemberek józanabb agyán át nézi ezt a harmincegy éves korára sírbaroskadt szerencsétlen, jobb sorsra méltó esztétikai kalandort... Nem mondja ki a végső szót, igaz is, amit mond, mégis mintha Csokonai glóriáját darabolná fel fanyar hüvössége: „*Hát csak a' verselő Musa érdemel köz emléket? Talán a' köz hálás érzések' emléke Csokonaival csak kezdetét vette, 's ezután valahára, többek is következnek?*” (A Kisfaludy T. régibb évf. VI. K.).

S Dobby Márton is, aki pedig valósággal hitvallást tesz előbb említett kis művében a Mester szelleme mellett, a Függetlenségben (az ő szavával: Tóldalék) már mintha józanabb-csüggettegebb lenne. Egy német nyelvű irodalomtörténetből választ ki Csokonai emlékének végső lezárására jelmondatot: „...néki is meg volt az a Poetai Tulajdonsága, a mi tsak nem minden Magyar, sőt más Országi Poétáknak is meg van, hogy szegénységben élt s szegénységben halt meg...” „*Az Emberek úgy bánnak a Poétákkal, mint a Virágokkal: megszagolják őket s elvetik.*”

Mit csinált Debrecen Csokonai hamvai felett? Vigyázzunk, egybe ne rántsuk Debrecennek Csokonai halálától napjainkig eltelt 135 esztendejét! A történeti igazság azt parancsolja, hogy tegyünk éles megkülönböztetést. Három Debrecen-kép bontakozik ki az események forgatagából: *a reformkor Debrecene*, amelyre a szabadságharc bukása tesz zárókövet; *a kiegyezés korának Debrecene*, amelyet a világháború fejez be; végül *a trianoni évek Debrecene*, amely jelen napjainkban próbál kiemelkedni a kor káoszából, mérlegre vetve a jövő lehetőségeit, a nagy múlt törvényei szerint.

Az első korszakban még a reform-Pest az ország irányítója. Debrecen ugyan eleinte háttérbe szorul, de a magyar történelem egyik legnagyobb szerűbb nemzedéke veszi kezébe a gyeplőt; természetes hát, hogy lassan az árcádiai pörtől duzzogó ó-konzervatív Debrecenre, erre a nagy kultúrfalura - amely nemrég építette újra leégett templomát és kollégiumát, fűvészkertet rendezget és Lúdas Matyit rejteget - szintén átterjed a mozgalom. Petőfi Sándor, a népi

Magyarország költői motorja ugyan még fanyalogva gondol vissza debreceni téli tartózkodására, a negyvenes évek elején, de Csokonai Vitéz Mihály ólmos lelkét már diadallal, villivídián lobogtatja verseiben: „*Csapot, papot, mindent felejtett - Csokonai Vitéz Mihály...*” Mi történt itt? Debrecen eltűnt és mégis visszatért, a lélekvándorlás labirintusában. S ahogy megtörténik a nagy ugrás az instanciákat írogató, magában háborgó Csokonaitól Petőfi tettekész Sylvester-géniuszáig, ugyanúgy lendül át a régi főbírák, óvatos, tétova, alkudozó Debrecene - a helybeli Lúdas Matyi anekdóta-forradalmán túl - a negyvenes évek végén Kossuth Lajos „*poklok kapuit döngető*”, megalkuvást nem ismerő egyetemes akaratába.

„A Géniusz mint Szabadsághős” - ezt az elnevezést adhatnánk e korszak Debrecenének. Nem innen nőtt ki a szabadság Géniusza, Kossuth, de itt emelkedett legfelső oromra, itt lett klasszikussá. A debreceni Nagytemplom lett *a magyar függetlenség temploma* s a debreceni Kollégium oratóriuma az országgyűlés sorsdöntő elhatározásainak színhelye. 1849 január 9-től május 31-ig „itt székelt a nemzeti kormány és az országgyűlés, a fővárosból idemene-külvén. A református Nagytemplomban április 14-én mondotta ki Kossuth azt a határozatot, mely Magyarország elszakadását Ausztriától magában foglalta s a Habsburg-dinasztiát detronizálta. 1849. augusztus 2-án a 8-10.000 főnyi magyar sereg itt tartotta fel fél napon át Nagy Sándor tábornok vezetése alatt Paskievics orosz herceg sokszoros túlerejét...”

A Kollégium oratóriuma mai berendezésében minden magyarnak megható látvány. A szabadságharc teljes látványa fogad, mihelyt belépünk a terem ajtaján. Alig pillantunk a falra, egy hadijelentés Nagyszében visszafoglalását kiáltja szemünkbe és lelkünkbe. De körös-körül is csupa szabadságharc-jelentés. A padokon réztáblácskák jelzik a nagy neveket: itt ült Kossuth, ott mellette... És zászlók mindenütt. Szembe velünk öreg graduálok a szószék két oldalán - Méliusztól Petőfi Sándorig egyetlen nagy áhítat ez a terem: *valódi Nagy-Magyarország*, történelem és jelen, ami volt és aminek kell lenni. „A Kárpátoktól le az al-Dunáig...”

Debrecen - mint már említettük - valahányszor elhagyta óvatos, latolgató, kiegyenlítő történelmi szerepét, mindig keservesen meglakolt érte (bár sokszor még az óvatosság sem segített rajta). Az oroszok óriási hadisarcot vetnek ki az alig negyvenezer főnyi, szabadságtól mámoros városra, amely kábultan látja a villámgyorsan változó hadiszerencsét. 1849 június 28-án még azt az egyhangú határozatot hozza, hogy szilárdan ellenáll a közelgő oroszoknak. Június 30-án 58, Budavár visszafoglalásánál elfogott, nagyjából horvát nemzetiségű tisztet, akik az orosz közeledtének hírére kérkedően viselkednek, „az anélkül is izgatott és felingerült lakosság megtámad és többet közülük agyonüt. Később a városnak ezért büntetésül 8666 forintot kell fizetni.” - „Júl. 2.: Cseodajeff, a közeledő 4. orosz hadtest parancsnoka, a várostól írásban 20.000 mérő lisztet és 1.000 előfogatot követel. Még aznap városi küldöttség megy Hadráza Cseodajeffhez. - Júl. 3.: Délután az orosz hadtest a hadházi úton a városba vonul. Naponta 43.000 adag kenyér, 67 vágómarha és más egyéb eleség kiszolgáltatása. - Cseodajeff a Kiss Orbán-házban ifj. Paskievics herceg a Rickl-féle házban nyer elhelyezést...”

Íme, néhány krónika-foszlány Debrecen akkori életéből (Vitéz Lépes Győző: Debrecen háborús múltja, 1931.) *Megelevenedik a sokszázados török-tatár-kuruc-labanc-múlt*. Mintha a föld alól bukkanna fel. Csak a szereplők mások, csak a maszk új. Szinte felrémlik a Hadráz felé kullogó magyar küldöttség mögött a félelmetes Szejdi Mehmet budai pasa árnyéka, aki 1660 nyarán - ilyen nyarai is voltak Debrecennek - II. Rákóczi György csatában elesett holttestén tombolva „100 kést követel »Döbröczeni«-től a levágott 3000 fej lenyűzésára és 10 szekeret azok elszállítására.” Mintha a Cseodajeffhez alázatosan közeledő debreceni főbíró fülébe még eredeti mivoltukban visszadördülnének a 189 évvel azelőtt elhangzott szavak, Szejdi borzasztó parancsa: „Azt parancsolom teneket, hogj Jó Regkel száz eoregh kést hozzatok Táborunkban és tíz szekért az melyreaz Fejeket köl Raknyi ezt Penigh el ne halasszatok

feietök vesztéstök alatt Parancsoliok, azért kerük az eoregh kesseket az feieket niuzni!” (A fent idézett könyvből.)

Július 5-én még egy nagy megaláztatás éri a várost, nagyobb, mint a 43 ezer kenyéradag kiszolgáltatása. „Ugyanezen a napon Cseodajeff arra kényszeríti a város vezetését, hogy Ferenc Józsefhez hódoló feliratot intézzen.” Hol van már április 14? Pedig még három hónap se telt el. A Szabadság géniusza Debrecenből elszállt, más szélességek fölött csattog immár halhatatlan szárnya. Az augusztus 2-i „debreceni csata” már csak szomorú epilógus. Mindenestre drámai befejezés: az orosz július 6-án elhagyja a megfélemlített várost, - *a régi történelmére visszalökött Debrecen* - s július 14-én jönnek Korponai ezredes csekély számú felkelői, aztán Görgey közeledik, aztán Nagy Sándor - közben „Görgey a városra 50.000 adag kenyér és más élelmiszer szállítását rója ki”. Augusztus 2-án hajnalban Hadház felől megérkezik Nagy Sándor hadteste, s mint a Szabadság utolsó, naplementi, távolról, a tengerről visszamosolygó glóriája: „a várost északról megkerüli s annak nyugati szélére vonul”. (Hol van már azóta Petőfi? Mit csinálhat most Madách? Arany János, Vörösmarty?) Az alig egy hónap múlva vértanú-tábornok délben még a Bikában ebédel törzskarával, őt magát itt, honvédeit pedig kint a szabadban ünnepli, éteti-itatja Debrecen *színmagyar* (!) lakossága, amely kezd ismét reménykedni, délután 2 óra tájban váratlanul megdördülnek az ágyúk, jönnek az oroszok Balmazújváros felől, a honvédek „*felborítják az ételes üstöket*”, néhány pillanat múlva csatarend, s már rohannak is a nyolcszoros túlerő ellen a kukoricásba, a halálba, a megsemmisülésbe, Világos szakadékába. Talán még soha nem volt Debrecen *egy napon ennyire boldog és ennyire boldogtalan*.

Debrecen-éj

Az elsüllyedt célösztön

Mi történt Debrecenrel a szabadságharc után? Összeomlott egy nagytávlatú magyar városi álom. De vajjon végleg omlott össze, vagy csak elrejtezett a föld alatt?

Egy nép kultúrelemeit mégis csak a *város emeli hatványra*, önmagukban az elemek jelentéktelenül és tanácstalanul lézengenek, az állandó megsemmisülés veszélyével. A város veszi észre a Hamupipőke gyanánt megbúvó elemeket, ő váltja meg őket a szomorú árvaságtól, és ő tesz mindnyájuk fejére királyi koronát. De csak az olyan város, amelynek a névtelenül lappangó elemekkel belső lét- és jelleg-összhangja van (mint ahogy Turkunak volt Karjalával); ahol nemcsak egy-két elhagyott deák álmodja országútról-országútra kóborolva a közösség existenciáját, hanem segítségére siet egyház, testület, hivatal, adminisztráció; mint ahogy az egészséges szervezetben minden sejt a szívet és a vér áramát szolgálja.

Minden közösségben kell rejtőznie az őt mozgató technikai és társadalmi apparátus alatt egy *láthatatlan és mélyebb valóságnak*, egy legvégső célösztönnek, amely már a vallás és a metafizika birodalmába tartozik, amelynek a tényeit aktába nem lehet iktatni, de a szívekbe nem iktatásuk mégis beláthatatlan következménnyel jár: a közösség felbomlásával.

Ez az ösztön a lét irányítója, ez az ösztön mozgatja előre a közösségi lét kerekeit. Az ő célirányát veszi akarva nem akarva segítségül éppen a legválságosabb pillanatokban - *ahol kedves a népnek a történelem* - a dolgokat mégis csak felülről néző állami gépezet. Az ilyen kollektív célösztön nélkül a közösség kóválygó Gólem - jön már a tenger partján a három hatalmas Leány, a három Norna: Urdr, Verdandi és Skuld - a Múlt, Jelen és a Jövő - „*Új*

népek kürtje riad, viszik ezredes álmaikat!” - Elegendő részükről csak egy rándítás... - S a cél-
öszton nélküli állami fabáb szétesik eresztékeire. Ezt a láthatatlan mélyebbi valóságot, ezt a
kollektív célösztont fejezi ki a géniuszi értelemben vett költő. Csokonait ilyen *egyetemes*
magyar célöszton hajtotta a *világ felé - Debrecenen át*.

Debrecen mégsem volt öncél Csokonainak, sőt utolsó mondatunkból következtetve: *éppen ezért* nem is volt öncél. Debrecen két történelmi rétege azt bizonyítja, hogy a város valamikor éppen nem szűkölt be ős-Péterfia és Basahalma közé, ellenkezőleg: *messze tájakat kötött össze*. Méliusz Juhász Péter „somogyi fiú”-nak nevezte magát, tehát dunántúlinak; Vitéz Mihály pedig Csokonáról, Somogy megyéből valónak, Csokonainak, tehát apján és nevéen át - szintén dunántúlinak. S nemcsak pusztá adat volt ez mindkettőnél, hanem a szellemükbe is beleivódott a dunántúli táj - ez volt a legvalódibb „szivárványhíd” Basa- és Pannonhalma között. Méliusz Juhász sorsának második pólusai Debrecen, Csokonaiénak a Dunántúl; amit Méliuszban megkeményített és elvett a debreceni „áros”-ridegség, azt felolvasztotta és visszaadta Csokonaiban a dunántúli lanka. Méliusz mondanivalójának végső fogalmazása Debrecen, Csokonaiénak a Dunántúl.³ Méliusz Debrecenben koncentrálnak végleg, Csokonai a Dunántúlon oldódik végleg. E két személyen mint két gyűjtőfogalmon át két távoli század és két távoli táj cirkulál.

Ez a *szellemi tájkeringés* akad meg Csokonaiék után. De ha a reformkorszak Pestje - mint már érintettük - át is veszi azt a szerepet, amelyet *történelmi folytonosságánál fogva*, Debrecennek kellett volna tovább vállalnia: Debrecen örömmel olvadt bele Kossuthék egyetemes magyarságába, hiszen az egyetemesség volt a lényege, s Reform-Pest célösztone *nem ütközött* Debrecen célösztonéval. A szabadságharc után azonban az ütközés megtörténik. A nagy, nemes, szabad reformnemzedék szétrobban az idegen önkény - túlerő - pallosától. Kossuth és Petőfi Pestje nincs többé. Egy új Pest van felpuffadóban. S Debrecen? Az osztrák önkény védelmében betóduló új lakosság szinte atomrobbantást végez Debrecen klasszikus jellegében. Az a *népi összetétel*, amely hajdan „Debrecen” adta, megváltozik. Debrecen lassanként elveszti népi tisztaságát, bárhogy igyekszik is menteni „*belső udvara*” jogait (tanulságos volna minden magyarnak bepillantani az átalakulás aktáiba). S az elhagyott, árva város, Magyarország elbukott fővárosa, amelynek orthodoxiáját már Kazinczy annyiszor kipellengérezte, most még jobban *visszahúzódik subájába*. Így cselekszik a megmaradt népi töredék. A másik rész pedig? Ha túllát is Debrecenen, egyetemessége már nem a Csokonaié. Nem leng fölötté „Debrecen kedves füstje”. („Visszajövet az Alföldről.” Kardszag, 9. mai 1800.)

A költő létösztone keresi a kapcsolatot a közösség létösztonéval, a két öszton igyekszik egymásba forradni, mennél nagyobb a belső láng ereje. Csokonai halálának közelgő centenáriumián, a millenáris évek káprázatában Debrecen meglehetősen leverő látvány lehetett azoknak az induló *mélymagyar* szellemeknek, akiket a sors idevezetett. Egy nemzet-álmom süllyedt el Debrecen homokjában. S a század végén itt éjszakázó *Ady Endre* egy dermedt, alélt, zsibongó homlokú, füstölgő szemű paraszt-polgár Polyphémosnak volt mostohagyerméke. *Hol volt már ekkorra Debrecen célösztone?* A Cél ott feküdt a Cegléd utcai temetőben Főhadnagy Fazekas Mihály sírköve és a Hatvan utcai temetőben Csokonai Vitéz Mihály Professor Ur gúlája alatt. Meg ama halálrasedzett kőoroszlán talpa alatt, Debrecen nyugati határán, az augusztusi honvédek közös sírhalmában.

³ „Úgy érezhette itt magát költőnk, mint az idegen föld alá, idegen éghajlat alá került fának csemetéje, ha az eredeti talajba, levegőre jut vissza...” (Haraszi Gyula: Csokonai Vitéz Mihály. Bp. 1880. 156. old.)

A „Cél” karikatúrája

Debrecen azért ebben a korszakban még görcsösen őríz valamit, ami - úgy érzi - a legsajátja. Ez a Debrecen még korántsem a következő évtizedek „*idegenforgalmi Debrecene*”. Természetesen alaktalan makacssággal ragaszkodik vélt „lényegéhez”. Fogalma sincs Csokonai *Egységéről*, amelyben *feloldódik szellem és természet*, de szerfölött büszke a szobrára.⁴ S mivel fogalma sincs arról az összefüggésről, amelybe Csokonai illesztette bele - Debrecenen át - a magyar világot, a költő ereklýeit, kézíratait annak rendje és módja szerint üveg alatt őrízve, és az előírt emlékünnepeket megrendezve, elfogadja a hivatalos irodalom Csokonai-értékelését, amely a valóságban: *aláértékelés*. S miközben szerényen meghúzódik Csokonaival Petöfi, Arany és Vörösmarty háta mögött, szinte diadallal ülteti le mellé - Szabolcskát.

Ez a hepehupás debreceni önérzet jól karikírozó megvilágítást kap Móricz Zsigmond diákregevényében, a *Légy jó mindhalálig*-ban. Az író az 1890-es évek Debrecenjét rajzolja elénk, egy második gimnazista lelkén át, aki végül belecsömörlik Debrecenbe. *El Debrecenből!* - kiáltja kétségbeesetten a kis Nyilas Misi, sorsának válságos pillanatában.

„Én nem akarok debreceni diák lenni tovább!” - jelenti ki hősi elszántsággal az elképedt kollégiumi tanári kar előtt, s akkor se tesz le szándékáról, amikor már minden félreértést tisztáztak. Az elnöklő tanár oda van az elképedéstől:

- „Debreceni diák!... Nem akarsz debreceni diák lenni!... Először is aligha rajtad áll barátocskám... és másodszer, még az akasztófán is büszke lehetsz rá, hogy valaha bármily rövid ideig is debreceni diák voltál!... gaznép!

A hangjában valami rendkívüli áhítat és pietás, lelkesedés volt, amint azt a szót kiejtette, hogy »*debreceni*«, amely szinte magasztos hevülettel töltötte el úgy, hogy felállott az ünnepélyességnek e pillanatában, s vele a többiek is önkéntelenül felállottak, hogy mint az Isten színe előtt dokumentálják azt, amit ez a szó jelentett: *Debrecen!* Örökre feledhetetlen maradt ez a pillanat a gyermek lelkében, mert a patriotizmusnak ezt a magas és izzó fokát soha többet az életben sehol nem tapasztalta, s mint minden igaz és nagy érzés, valóban átragadt reá is és egyszerre szégyellte magát vakságáért és szerencsétlenségéért... hogy bár egy pillanatra is el tudta veszteni a debreceniség egész lelket betöltő varázsát.” (*Légy jó mindhalálig*.)

Íme Debrecen és a „vaskalap.”

⁴ Haraszi (id. műve 340. old.-án) ugyan ezt is tagadja: „Cs. szobor-ünnepélye 1871. okt. 11-én volt, még pedig a debreceni lakosságnak, a felsőbb s alsóbb köröknek nem nagy érdeklődésétől kísérve. Reform, 1871. 284. sz.” Tegyük hozzá ehhez a régi riportoz: a magyar ember otthonülő. Kivált az 1870-es Debrecen. S éppen az egyszerű polgárságban - nem pedig okvetlenül a „vaskalaposokban” - mitikus erővel élt Csokonai emléke. Szinte mint egykor „Virgilius” a középkorban... Oláh Gábor idevonatkozó művein kívül, a világháború után föllépett debreceni írónemzedék egyik kiváló tagja. Juhász Géza, Csokonai Vitéz Mihálynak ilyen mitikus alakjára építi parnasszien-finomságú verses regényét, a Garabonciás-t. (Részletei: a debreceni Alkotásban s a Napkeletben: 1927, 2-3. sz. + 1929 máj. 1.)

Már Csokonai menekül előle. De ő legalább a *Tihanyi Echó* távoli tündér karjaiba rohant, ahogy Kazinczy kifejtette Fazekashoz intézett levelében⁵ - Debrecen „nevetséges fastusa” elől.

A kiegyezés korának kis kollégiumi deákja azonban már kevésbé mítoszi s rousseau-i helyet választ. S a helykülönbség, az asylum-váltás, élesen jelzi a századváltást:

„Hogy felfrissüljön, kiment a folyosóra. Az volt a szokása, hogy ha el akart bújni mások elől, mindig a félreeső helyre ment, annak öt rekesze volt s magas deszkafala. Ott úgy magában volt, mintha nem is lett volna Debrecenben. Furcsa erős szag volt ott, rózsaszínű karbollaal volt bekenve minden sarok, annak szúrós, kellemetlen szaga volt, de mégis, magában az ember jobban érzi magát, mint a coetusban...”

Nagy-Budapest délibábja

Így ír Debrecenről eposzt az új magyar irodalom vezető regényírója, akinek epikai tógája alatt ott pörög a fürge riporter-ceruza, s parasztarca, bölcs öregbíró szeme mongol-hunyorral fordul egy új délibáb felé: a *Nagytemplomon túl és a Hortobágyon túl* - Nagy-Budapest kiadóhivatalai és napilapjai felé. Mert ilyen mostantól fogva a magyar tehetség sorsa, ilyen „kettősség”. Már Csokonai is ilyesmit csinált volna, ha több a szerencséje és ügyesebb. Tanulni kell az esetből. Ez a kor örök parancsa, ha meg akar az ember élni a - Múzsákból...

Mit tegyen Debrecen szelleme, az induló nemzedék, ekkora parancsal szemben? A város, amely a Méliusz idejében a *vallásos megújulás* és Csokonai korában az *irodalmi újjászületés* fókuszja volt, s amelynek Kollégiuma a XVIII. században példáját adta, mint kell törzsökös magyarnak lenni, a tudós latin nyelv nemzetfölötti talárjával: ez a Debrecen, íme a XX. század elejére kezd ismét szerepelni a köztudatban, mint a *maradiság*, vidéki félszegség jelképe. Móricz Zsigmond író társa, az új Magyarország vezér-lírikusa, akit a sors nagydeák éveiben szintén Debrecenbe vetett, s aki kollégiumi ruháját „egy rossz zsakkal” felcserélve, mint már említettük, itt újságíróskodott végig sok debreceni éjt, itt próbálgatta az „éji merést” - később, Nagy-Budapesten, fölényes vállveregető verset ír erről a Debrecenről: a *Maradandóság*, azaz: *Maradiság Városáról*. (Igaz, hogy Nagy-Budapestet sem tekintette a világ tetejének Ady. De Párizs-pótlónak jó volt neki. Legalább asylum volt.) Méliusz forrongó Katolicizmusa ekkorra már rég *protestáns dogmává* merevedik; Csokonai egyetemes láza pedig *unott hagyományá*. S a kossuthi-Petőfi-sylvesteri szabadság? Március tizenötödiki utcai *szavalássá*. Néha emlékkörök alakulnak az „etruszk” csontok felett, a hazafias dalárdák időnként megkoszorúzzák a sírt... De éppen ez az iszonyatos: ez a ténfergő kultúr-mechanizmus. Mindennek múzeumi szaga van, múzeumi bágyadtsága. Pedig maga a város megnövekedik, Csokonai rá se ismerne hajdani Árkádiájára. De mit ér a számbeli gyarapodás, ha céltalan az összetétel?

Aki tehetséget érez magában, annak növekszik a céltalansága s - mint Ady, Móricz és a többiek - *Pest felé menekül*. Budapest a magyar szellem Amerikája. A tehetősebbek persze még ezzel sem elégednek meg: Budapest fölött trónol elérhetetlen égi magasságban Párizs.

⁵ „Nem lesz szükség mondanom Fő Hadnagy Úrnak, mert igen jól tudja, hogy én a Debreczen fiai közül igen sokat szeretek, becsülök, s barátságokat úgy nézem, mint életemnek legszebb szerencséjít. Illyenek vannak Professzorai, Predikátorai, Tudósai közt. Én tehát Debr. ellen kifakadván, nem bántom személyét senkinek. De Debr.-ben egy bizonyos nevetséges fastus [=gög], túrhetetlenség és magával etelés lelke lebeg, melyet a miolta tapasztalásokat tenni tudok, soha másutt még nem tapasztaltam...” (Széphalom, 1806. okt. 9.)

Céltalanság ez is, de több illúziót adó, tündöklőbb céltalanság. S most egy a fontos: a látszat; még ha ez a régi ideál-illúziók lerombolása is, szóval: az anyag „reális” látszata.

Nem nehéz kitalálni, hogy Debrecen a következő korszakban még inkább rabul ejti a kor optikája. Kevés a fogalma, hogy mi *volt*, ezért mindenáron *mássá* akar lenni, mint ami *jelenleg*. Hová forduljon? Követi hát - nem önmaga *nagy* lehetőségét, azt, ami mélyen alatta van elásva, s ami, Csokonain is túl, fölötte ragyog... Nem ezt követi, hanem a kor illúzióját, Nagy-Budapestet. Meg akarja közelíteni mennyiségben: Szegeddel versenyez a statisztikában, a statisztika a rangosztálya.

A világháború füstölgő romjaiból magához térve, „*Nagy-Debrecen*” - ez az új jelszó a kollégiumi városból egyetemivé *előléptetett* Árkádiában - folytatja az építő-munkát. Az építés serényen halad mindaddig, amíg csak egy újabb világkrízis romba nem dönti országszerte a tervezési reményeket. De Debrecen így is szinte új várossá „materializálódik” s a klebelsbergi szellem fuvallatára végre megjelenik Csokonai Nagyerdejének tölgsátora fölött a Központi Egyetem üvegkupolája.

A nagy alkotáshoz nem elég a terv-fogalmazás kaligráfiája, az esztétikai „csín”, legkevésbé a bürokrácia⁶ kultúralibije. Valami fogalmon aluli és alibi-fölötti lököerő kell hozzá, mint a puskagolyóhoz a *dinamit*. Széphalommal szemben nem véletlen ennél fogva Debrecen vezetőszerepe a műalkotásban. Debrecennek volt a legerősebb tudatalattija, legnagyobb „*vak akarata*”, Debrecen *szívta* („mint a szivárvány”) legegyetemesebben magába a század sokféle áramát. Csokonai hajlékony ütemeiben a XVIII. századi Kollégium trappol: ezért olyan étheri és ezért olyan földönjáró. Soha még ennél szervezesebben közösség nem fedezett egyéniséget. Miközben ütötte is, fedezte. Kiközösítve is magához ölelte.

Nagy-Debrecen Universitásának miniszterközponti kapujánál egy elhagyott árnyék ögyeleg: „*Árkádiának lantosa*” ő, a „*természet örökös földesura*”, aki a „*földnek aljáról emelkedett fel*” („Az ember, a poézis első tárgya”)... Az Universitas országutakon bolygó központja, a Kéregető Genie, aki *ingyen-irodalomtanár* szeretne lenni valami akadémián: „Látván, hogy az egész hazában, sem a királyi akademiákban, se más privata oskolákban, a nemzeti poesist erudite és aesthetice nem tanítják, hanem a mit az úgy nevezett humaniorákban felőle még készületlen gyermekeknek egy két szóval mondanak, az is csak a versírásnak külső mechanizmusára tartozik és a nationalis poesistnak belső természetét s annak felséges célját egy kevésnyire sem érdekli: arra is ráhatároztam magamat, hogy az academiabéli ifjúságnak a nationalis poesistról *ingyen* adok *mindennapi* leckéket...”

Így könyörög Gr. Széchenyi Ferenchez, a „*központhoz*”, egy kis alkönyvtárosi állásért, - hogy bekapcsolódjék a világba, az Egyetemességbe, közelebb kerüljön Goethehez és Schillerhez. Hiába! A „*központ*” „*nem kapcsol*”. („Debrecen, September 16-d. 1802. legkisebb szolgálja Cs. M. m. k”)

Ezt az árnyékot be kell engedni, még a föld alól is fel kell hívni az új debreceni Universitasra. De hiszen hajdan ott lakott az Egyetemen az Alkémia és a Mágia: a nagy Doktorok halottakat idéztek. Ma is övök a tanok hermetikus lánc. Ma is ott rejtőzik Hermes Trismegistos, csak a kor álarca változott. Mitikus erő nélkül céltalan az Egyetemesség. *Csokonai Debrecene* -

⁶ A „bürokrácia” az élet szükséges ténye. (E tény jogosultságát a világért se vonjuk kétségbe!) De csak mint eszköz. A bürokrácia a Géniusz szolgálja. Ha nem az, beáll a chaoz, amely akkor is zürzavar, ha látszólag minden akta pontosan megy a maga útján. Ugyanez vonatkozik a „miniszterközpontiságra” is, amely a nemzet autonóm örvénylő mély erőinek centrális szolgálata. Szolgálja a Csokonai Vitéz Mihályokat, akik az örök magyarságot szolgálják.

ahogy az ő művében Debrecen megfogalmazást nyert - „*a magyarságot mitikus erővel éli.*”⁷ Csak ilyen erő képes eláradni a magyar nemzettest legkisebb sejtjéig; ilyen erő híján a nemzettestben légüres terek, a halál vákuumai támadnak, s a nemzet végül beleszédül önnön „ginnunga gap”-jába (Edda Völuspa). A ragyogó debreceni Egyetem központi fűtésébe be kell kapcsolni, *főlé* kell kapcsolni, Csokonai „*új hunn*” univerzális páráját, mert csak a Géniusz egyetemese. Egyetemesség, Géniusz nélkül: papiroshalmaz, séma.

A Séma tele van bizonyítékkal, okmányok seregével igazolja magát; a Géniusz bizonyossága a Napnál világosabb, s mégis, mikor igazolnia kell magát, elpirul és dadog. Íme, Csokonai örök mementója, Debrecen koldusának végszava. Ezzel az üzenettel áll őrt - hörgő tüdővel Wolffra és Kantra támaszkodva - *Debrecen Egyetemessége* felett. Boldog lehet az Egyetemesség, amelynek ilyen az őre. Ha ez a strázsa int, felrobognak a síri éjszakából Debrecen Egyetemességének garanciái; egyet int: jön Méliusz ólom-árnya mint örök tiltakozás; kettőt int: jön Petőfi, Bem, Kossuth és a Szabadság győztes légiói... Hármat int, jön Goethe, Hölderlin és Schiller, akiket tán nem is ismert, s akik mégis édes testvérei. Ez a szellem, ez a hő megveti a hiábavaló, képzelt beteg, Molière-csúfolta kultúrbohóc-formákat, naponta fellázad a szellem mechanizmusa és bürokratizmusa ellen. Nincs benne semmi exkluzív: tanítványait szorosán magához öleli, egyszerre jó cimborá és világpolgár, egyszerre tartja számon a „*csikóbőrös kulacs*” kis kotyogó fiait-leányait és a „*munkás Mindenhatóságot*”, amelynek a halál csak szolgája.

Sziget-Debrecen távlatai

Merre halad hát Debrecen a szellem vándorútján? Elérkeztünk a végső kérdésig. Itt a részletek megzavarnak a feleletben. Be kell hunynunk a szemünket, hogy Debrecen palotái és hivatalai fölé láthassunk, a magasba, ahonnan a jövő leszáll.

Igaza van Hölderlinnek, aki a Géniuszok isteni útján végtelen homályokat lát borongani. Egészítsük ki Hölderlint: nemcsak az egyes ember, hanem maga a város is „*csak néha bír el isteni teljesülést*”. „Mert egy gyöngé edényt nem mindig tölthet az Isten...”

*„Végtelen álmom hömpölyög aztán. Ám a bolyongás
réveteg útja segít, erőt ad az éj s a nyomor,
míg csak az ércbölcsön új hősök rendje növekszik,
sziklaszivű, bátor, isteni férfi erő.
S mennydörögve robognak elő ismét...”*

(Kenyér és bor)

Debrecennek talán szüksége volt Csokonai dionysosi-apolloi fellobbanása, s a Világ szabadság rövid delelése után a hosszú hölderlini „bolyongásra” és „álomra”. A Csokonai hamvai fölött gomolygó Debrecen-éjt a XX. század első negyedében olyan irodalmi férfiak kezdik szagatni, mint a Peer Gynti-prometheusi látomásokat kergető ősedebreceni magányos *Oláh Gábor* és a mimóza-érzékenységgű *Tóth Árpád*, aki Debrecenből élete tavaszán Budapest redakcióiba menekül, s mint egykor mestere Csokonai, már ifjabb tüdejében hordozza a szelíd halált. Ezek, élükön a fentebb említett érmindszenti (erdélyi) *Adyval*, felhívják Debrecenre a közfigyelmet. Debrecen kezd ismét - bár nem is egy kissé az artisztikum egyéni különöségein és

⁷ Ezért tudott oly mélyen hatni Csokonai Vitéz Mihály a ponyvától még nem fertőzött tiszta (debreceni) magyarság egyszerű, fogékony rétegére a múlt század folyamán. S ezért lehetett ő népköltő, megközelítve - mint később látni fogjuk - a schilleri fogalmat.

rivaldafényén át - *problémává* válni. A világháború utáni általános összeomlásban azonban, amikor Magyarország is elveszti egy időre öntudatát, a felocsúvás rettenete az ország legjobbjait egy új, lényeges Debrecen-definícióra serkenti. Az utolsó két évtizedben Debrecen *kezdi visszanyerni* ősi Géniusz-értelmét. Akiket a sors Budapesttől csillagtávolságra kényszerített - a XX. századbeli Budapest bizony sok tekintetben a csillagos égnél magasabban ragyogott a magyar vidék fölött, - azok a debreceni bennszülöttek, akik „lemaradtak a fővárosi vonatról”, lassanként ebben a lemaradásban a sors intő szavát látták. Egyszerre csak egy *boldog szigeten* találták magukat.⁸ Úgy érezték, mintha nehéz, évszázados álomból ébredtek volna erre a szigetre. A sziget körül népek tengere hullámozott, s ezek az ősi új-debreceniek, a mélységes álomból fölébredők, lelki szemükkel már *látták a jövő Debrecen délibábját*, a poraiból Főnix-módon megújódott Árkádiát, amely majd nem szégyelli, *büszkén vallja magát Árkádiának*. Persze sokan nem értik őket még ma sem Debrecenben - *Sziget-Debrecen Debrecennek is szigetje* -, de ez nem csüggeszti egyikőjüket sem, sőt ellenkezőleg: felvillanyozza. Az ősbereceni Domby szavaival: „*Az ő elasticus erőss Lelke annál nagyobb erővel pattant vissza a földről a magosságba, mennél nagyobb erővel vágattatott ahoz...*”

Egy város szelleme van is, nincs is. Ha akarom, egy utcasarkon megidézem Carthagót és Hannibált: éppen ebben rejlik a lét csodája és veszélye. Templomok, múzeumok, intézmények, de még maguk az eleven testek, tömegek, csoportok is csak kövületei, *lenyomatai a láthatatlan szellemnek*. Ha ez a szellem végleg elszáll, a város elátkozott kriptává változik, amilyenek a Szahara üres kővárosai: ott felejtette őket a homokban az Ezeregyéjszaka... Még akkor is lehet üres egy város, ha eleven, mozgó testekkel van tele. Hány százezres és milliós város támadt-nőtt és pukkad szét pöfeteg gombaként már a Történelem színpadán - közösségi Géniusz nélkül! Mert otthagya Géniusza...

Sziget-Debrecen lakói hisznek Debrecen Géniuszának megidezésében. Ha a debreceni Géniuszt következményeiben jól végiggondoljuk, rá kell jönnünk, hogy ez a szellem egyszerre két irányba ránt: *előre és hátra, a múltba és a jövőbe, a föld alá és a föld fölé...* A magyar irodalmi közszellem mai, de különösen a közelmúlti tétováságának egyik oka: a kétféle, kétirányú kiterjedésnek a bizonytalansága. *Faji kultúra és idegen kultúra, nyugat és kelet, múlt és jövő*, - még mindig ez a dilemma kísért, mintha az „ellentétes” irányoknak nem volna közük egymáshoz.

A válságot s bizonytalanságot csak a debreceni kultúra új fényretárása, újrafogalmazása jegyében lehet megszüntetni. Sziget-Debrecen rétegeinek feltárása a külföldi számára is tanulságos: új megvilágításba helyezi a „*magyar sémát*”. A magyar arcnak új, ismeretlen és kedvezőbb vonásai bontakoznak ki Sziget-Debrecenen túl a többi „*magyar szigetek*” (l. Németh László Téli hadjárat-át) feltárása esetén is. A lényegek nemcsak Magyarországon, de mindenütt a világon szigeteken születnek, szigetekből törnek elő, s oda húzódnak vissza (l. Kerényi Károly Sziget-mozgalmát, amelynek ez az alapgondolata). Izland és Weimar is „sziget” volt. Csak meg kell a szigeteket keresni. S fel kell a szigeteket tárni. A mi Árkádia-szigetünk esetében a feltárás majd tisztázza a „*népi és nem népi*” paradoxonát. Debrecen egyszerre volt Csoko-

⁸ L. a 22 éves (!) Csokonai levelét Gáspár Pálhoz, a kísérő verssel. Benne van a Sziget-Debrecen gondolata, a leszálló („kikötő”) Géniusszal! „Tekintetes főnotárius Gáspár Pál úrnak Csokonai Vitéz Mihály víg napokat! - Az én csak itthon világosodó szemem csak egy kis vidéket látott vala ki maga körül, az ő horizontját határozták holmi alacsony falak, jegyenék és komlók... - S hát ím víg kiáltásokra / Rendül meg a sziget tája, / S egy európai gálya / Száll pompásan a partokra. / Melynek várából végtére / Nyájas nézéssel kilépe / A boldogabb világ népe / E sovány sziget szélére. / A több gyáva barbarusok / Elfutottak félelemmel, / De ez nézi meredt szemmel: / Milyen nyájas geniusok...” („Debrecenben, aug. 18-án, 1795.”)

naiékban népi és népfölötti, az Ideák goethei, schilleri és hölderlini oldódásának lehetősége szerint. Csak meg kell az ősi példát idézni, be kell kötni a debreceni példát az időbe.

- Minden poéták közt, kiket Recensens ismer, Bürger az, kihez Csokonai legjobban hasonlít; vagy azért, mivel a genius mindkettőjüket egy útra vonta, vagy azért, mivel Csokonai Bürger példánya szerint igyekezett eleitől fogva dolgozni...

- Valóban sokat, amit Schiller a maga nevezetes recenziójában Bürgerről mond, szóról-szóra lehetne a magyar poétáról is mondani...

- Mindketten hajlamosak voltak a Bürger által úgynevezett popularitásra...

A *populär* (köznyelvi) és a *pöbelhaft* (köznépi) közt nagy a különbség, s méltán jegyzi meg Schiller az alacsony kifejezéseket, melyek Bürgernek sok darabját elrútítják. Ezen jegyzést kénytelen Rec. Csokonairól is tenni...

Íme, a debreceni Génusz ellen a kritika nagy országos vádja ezelőtt 123 esztendővel (1817). Igaza volt-é az országnak? Szembe nézett-é ezzel a váddal annak idején Fazekas Mihályék Árkádiája, mikor már Csokonai lantja a föld alatt pihent? Nem tudjuk. Nézzen hát szembe vele 123 év múlva Sziget-Debrecen, Csokonai feltámadt hamvai felett.

„A mi világunk többé nem homéroszi, ahol a társadalom minden tagja körülbelül egy fokon állt érzésben és gondolkodásban, könnyen megismerhették egymást ugyanazon ábrázolásban s könnyen találkozhattak ugyanazon érzések között. Ma azonban a nemzet kiválasztottjai és tömegei között túlságosan nagy szakadék tátong s ennek oka részint az, hogy a fogalmak tisztulása s az erkölcsi nemesedés olyan összefüggő egészet alkot, amelynek töredékével nincs mit kezdeni. E műveltségi különbségen kívül még a közszokás is oka annak, hogy a nemzet tagjai érzésmódban és az érzés kifejezésében olyan rendkívül különböznek egymástól. Hasztalanság volna tehát, hogy önkényesen egy fogalomba dobáljuk össze azt, ami már régóta nem egység többé...” (Schiller bírálata Bürgerről, 1791.)

Ez lehetett a Schillerből *másolt* Csokonai-ellenes vádnak az alap-textusa. De lám, az alap is mennyire másképpen fest, ha magunk is szemügyre vesszük. Hát még ha tovább folytatjuk a weimari utat, ahonnan a pesti szél fúj - s elfáradt, mire ideért:

- *Egy korunkbeli népköltő tehát csupán a legkönnyebb és a legnehezebb között választhatna: vagy alkalmazkodik a nagy tömeg felfogóképességéhez és lemond a művelt osztály tetszéséről, vagy pedig művészetének hatalmával áthidalja azt a mérhetetlen távolságot, amely a kettő között van és mindkét célt egyszerre követi.*

Schiller, az emberiség nagy eszményítője, aki Csokonaival szinte egyidőben s hasonló körülmények közt halt meg - alkotásuk és elmúlásuk módja volt hasonló -, nem riadt vissza kényes fíntorral a „*nép*” látványától, hanem - mint ahogy ez idealistához illik - megrajzolja a „*népköltő*” ideáját:

„...a népszerűség nem lehet munkakönnyítés s közepes tehetségek takarója, hanem inkább nagy akadály s olyan nehéz feladat, hogy ennek alapos megoldása a lángész legnagyobb diadala. Mekkora vállalkozás az, hogy a műértő kényes ízlésének is eleget tegyünk, s mégse váljunk élvezhetetlenné a nagy tömegek számára; egy sugárnyival se csorbítsuk a művészet méltóságát, s hajoljunk le a nép gyermeki értelméhez. Ez az akadály nagy, de nem legyőzhetetlen; megoldásának titka: az anyag szerencsés kiválasztása s kezelésének legfőbb egyszerűsége...”

„Korának legkitűnőbbjeivel hallgatagon egyetértve, a nép szívét leglágyabb és legformálhatóbb oldalán közelítené meg, az egyetemes »gyakorlott« szépérzék révén segítségére menne

az érzéki ösztönöknek, s azt a szenvedély-mohóságot, amelyet a hétköznapi poéta oly lélek-telenül és oly károsan elégít ki, a szenvedélyek tisztítására használná fel. Mint a nép érzés-világának felvilágosodott, kiművelt szószólója a szerelem, az öröm, az áhítat, a szomorúság, a reménység stb. kiáradó, nyelvet kereső indulatának tisztább és szellemibb szöveget adna; miközben kifejezné, az indulatoknak urává válna, s megneemesítené a nép ajkán lévő nyers, alaktalan, sőt gyakran állatias kifejezéseket. Az ilyen költő az élet legmagasztosabb bölcselét is feloldaná a természet egyszerű érzéseiben, átadná a képzeleterőnek a legfáradságosabb kutatások eredményeit, s könnyen kibetűzhető képes beszédben a gyermeki elmével megsejtetné a gondolkozó titkait. Mint a világos megismerésnek előre futott hírnöke, a legmerészebb észigazságokat dobná a nép közé, kellemes, gyanút nem keltő burookban, mielőtt még a filozófus és a törvényhozó arra merészkednének, hogy teljes fényükben mutassák be...”

„Ilyen értelemben a népköltő szerepe, feltételezett tehetségét és hatáskörét mérlegelve, igen magasrangú. Csak nagy tehetségnek adatott az meg, hogy a mélyértelem eredményeivel játsszék...”

Itt félbeszakítom a schilleri távlatot, amely Csokonai játékos „Reményében” oly teljességig emelkedett. 123 év múlva szükséges volt már, hogy szembesítsük a „vándlót”, a „vándlittal” és a „felbujtót”, úgy, ahogy Sziget-Debrecen törvénye parancsolja, a távlatok találkozása szerint. Annak a hangsúlyozásával, hogy Schiller Bürger fölött elsősorban a maga nagy személyes költői Ideáját lengette meg, mégis az a meggyőződésünk, hogy Csokonai közelebb áll ehhez az Ideához, mint távolabb. S ahol lényegben eltér tőle, ez az ő szuverén Múzsájából következik - s maga Schiller is örvendene neki. (Hallgassuk csak meg, milyen tanácsot ad Hölderlinnek és társainak: „Maradjon közelebb az érzéki világhoz...” S hallgassuk csak tovább, mint panaszkodik a fiatal nemzedékre: „Itt van elég érzés, de nincs tárgy; ott pusztán üres tárgy van, érzés nélkül.”⁹) Hol valósult még ily „muzsikáló szépséggel” anyagnak és szellemnek boldog egyensúlya?

Ha tehát az utókor és a távlatok törvénye fel is menti Csokonait a Schiller-sugalmazta vád alól, Sziget-Debrecennek mégsem szabad Génuszát kritika nélkül bámulnia.¹⁰ Mindenekelőtt arra kell gondolni, hogy Csokonai az evolúció magas ívű pályáján robogott a Lélek Halhatatlanságáig. Van egy Csokonai-vonal, amelyből nem szabad tetszés szerint kiragadni a Csokonai-pontokat. A debreceni kultúra újrafogalmazása egy más kérdés tisztázását is megköveteli, amely a magyar irodalomnak talán legkényesebb kérdése, s ma is szerfölött időszerű. *Mint illeszkedjék be az „Én” a világrendbe?* Csokonai utódai közül többen - engedve a főváros-

⁹ Fischer, Kurt E.: Hölderlin. Sein Leben in Selbstzeugnissen Briefen und Berichten. Berlin, 1938, Propyläen.

¹⁰ „Mit vesztett a hazai literatura Csokonainak korai halála által, kevés ember érzi inkább nálamnál; kevés sajnálja ezt jobban nálamnál, hacsak úgy tekintem is, mint embert. Ismertem én a szeretetreméltó, noha nem hibátlan ifjúnak egész becsét, s szerettem szívesen. De némely tisztelője csak azt tartja igazságos becslőjének, aki őtet vakon csodálja. Esméljünk fel butaságunkból; nincs kínosb érzés, mint amit a piritó magasztalás okoz. Minden incorrectio mellett elég becsülni valót találunk mi az ő munkájában. Egy igen szerencsés erű s genialis szökdelésű poéta, egy igen szép érzésű, s midőn tisztelt barátai között ült, minden irritabilitása mellett képzelhetetlenül nyájas modestiájú ember, a legszebb misanthropiájú fiatal böles - az az ifjú, akit a halál dicsőségének fele útjában kapott ki közülünk, minden emberiségei mellett érdemes arra, hogy emlékezetét fenntartsuk; amint-hogy neki, kinek gyönyörködve hallgatánk kedves zengéseit, míg élt, kenyeret nem adtunk, adjunk most, midőn már nem él, követ...” - Kazinczy Ferenc Csokonai-megemlékezését továbbítsuk itt a jövő Debrecen számára. (L. Kazinczy világa. Bp. 1931. Magyar irodalmi ritkaságok 10.) Ne azt keressük, miket „pletykált” még Csokonairól. Ez a megemlékezés méltó hozzá.

központi „Nyugat”-varázsnak s hivatkozva magára a Mesterre - azt a hibát követték el, hogy Csokonai Én-túlérzékenységet, vagy inkább túltengését tovább fokozták, az ő „kollektív” erényeinek ellensúlya nélkül. Mintha a Nap protuberanciáját különválaszthatnánk a Naptól, lealkudva az utóbbit az előbbiről... Hallgassuk csak meg az „Eszmévé finomult” Csokonai vallomását. Egy leveléből ideiktatott részlet ezt a címet viselhetné: *A Mű és az Én*. (Hagyjuk ki belőle a zárójeles, ad personam adresszálat, tekintsük nyomorát, szégyelljük magunkat még egyszer ő helyette, s csak az Örök legyen érdekünk):

„...minden munkának a becsülete oly fixa csillag, amely saját (kisebb vagy nagyobb) fényével világoskodik; az író pedig oly holdacska, melynek a maga systémájának napjától kell nyerni a fényt és elevenséget; minden munka felelhet maga mellett, de az írónak magának dicsérni azt, kiállhatatlan charlataneria...”

Így ír valaha Csokonai Vitéz Mihály „Debrecenben, Darabos utcai házamnál - 16. Maj. 1801.” - Gr. Festetics Györgyhöz.

Az „Én”-nek nincs szüksége császárkodásra. A Géniusz akkor is parancsol, amikor hallgat.

A tiszta Énen alapuló „népiség” egyenes és biztos választ ad a kor egyéb kérdéseire is. *Csak tiszta „Én”!* - még egyszer főlelem a szót. Olyan Én, melynek árnyéka Indiáig ér el s a Nirvána testvére. Tele van az irodalom megmérgezett Énnekekkel. Én-borzalom színpadtól parlamentekig, magas szerkesztőségekig és magas katedrákig. Plátó csillaga helyett egy szörnyű Hollywood fénye torzít talmi eszménybe minden arcot... *Csak tiszta „Én”!* - amelynek árnyéka Indiáig ér el. Ez az árnyék köti össze méltón Nyugatot Kelettel -, ezt az árnyékot követte a Rajna-parti Hölderlinnel a távozó Ady; ez az igazi Kelet, a többi csak folklór-sallang. A tiszta „Én” nem alkuszik. Nem alkusz-magyarokra van Sziget-Debrecennek szüksége - a kompromisszum megfojtja a Géniuszt! -, hanem *összegez* (synthetizáló) *magyarokra*. Olyanokra, akiknek a „szívét az ifjú Minden” tényleg „keresztüldöfte Titok-dárdával”... (Ady). Olyanokra, akik vállalni merik a Halált belül, a saját szívükben... Mert előbb a Mindenséget kell vállalni, mely a Halállal határos, hogy miénk legyen ez a kicsi föld. *Mindenség nélkül nincs magyarság*.

Erre az *összegezésre* tanít bennünket Debrecen Géniusza, aki már előre „összeadta” Debrecen. Merre haladjon hát a számban Csokonai halála óta öt-hatszorosan megnövekedett város? Merre menjen előre, hogy bele ne bukják jövődjé szakadékába? Arra, amerre Csokonai őrszellemei, az „aoniai Múzsák” repülnek.

Ugyanabban a levélben, amelyet könyvtárnoksága és ingyen-professzorkodása tárgyában írt a Grófhhoz eredménytelenül, Debrecennek egy ma nagyon időszerű kérdésére imígyen válaszol (akkor Debrecenben a kérdés jóformán fel se vetődött):

„Egyedül csak egy nehézséget látok az egész intézetben és ez a - vallás! De Excellentiádnak, a ki a köz jóban, mind a political, mind nevezetesen a tudománybeli dolgokra nézve, annyi fáradozást s annyi áldozatot tett, nem lenne-é oly hathatós a közbenvetése, hogy ezt a csekély különbséget mások előtt tűrhetővé tehetné? Csekélynek mondám a vallás különbséget: igen is csekély ez ebben a tekintetben. Mert a poesis s literaturai foglalatosság oly indifferens a religióra nézve s oly ártatlan a maga principiumiban, hogy az senkinek lelkiismeretiben gáncsoskodni nem akar. Szelídek az aoniai Musák, s egyaránt ölelik meg a Jehova tisztelőjét Salamonban, a Zeüszét Homér vagy Horatiusban: egyforma anyai csókot vetnek a catholikus Metastasióra, az evangelicus Wielandra, az episcopalis Drydenre, s a puritanus Thomsonra; hasonló szép szemekkel nézik a református Hallert, a deista Rouseaut, a muzulmán Hafizt és Abúlotat...”

Hogyan lehetséges ez? Csokonai ilyen elvtelen s ilyen „*liberális*” volna? Nem ő írta meg előbb „*Gerson du Malhereux*”-ben Szeh Ábrahám zsidót, aki - 1795! - szeretné árendába megkaparintani Támadi Miklós méltóságos úr portáját, hogy aztán végleg övé legyen a magyar porta? Egyelőre csak egy darab nyúlborre alkuszik, de az alku formulája megdöbbenően jelzi a jövő századot:

- *Mélthóságos uram, mékh athok hozzá én is, kherek szám thizenkét márvás, mek egy pethák. Mékh ilyen trákhán nem fethem asz úr phúrit!*

S nem Csokonai pellengérezzi ki *Tempefői*-jében Betriegert, a „magyar” könyvkiadót?

Mit tegyünk hát az idegen fajták kultúrájával szemben? Elzárkózzunk? Építsünk meredek betonfalat, amely mögött a szellem állig fölfegyverkezve áll lesben, s gépfegyver-tűzet szór a legelső ilyen gondolatra, bármily nagy is az? Ó nem! Éppen az a vonzó és humán és időszerű az ősbereceni Génuszban, hogy egyszerre *zárja-védi* önmagát, s ugyanakkor *befogad*. Ragaszkodik önnön talajához, önnön udvarához - de a népek felé barátságos kezet nyújt saját udvara tisztaságában és oltalmában, saját krisztusi respublicájának kerítésein belül - a távlatokon át.

Debrecennek kell a *germán* szellem is, amennyiben az eddai és herderi és goethei és schilleri-hölderlini távlatokon át érkezik; Debrecennek kell a *héber* szellem is, az őszövetségi nagy próféta-távlatokon át; kell a *szláv* szellem és kell a *román* szellem - a dosztojevszkij-tolsztoji - Notre-Dame-i - Ale mortului-i távlatokon át...

Ezt akarja elérni Debrecen Génusza, ez a jövendő nagy útja. Ez a debreceni *Cél*, amelyet Kölcsey százada, Csokonaiban Schillert *másolva*, nem értett meg. Nem értette meg „*a schilleri győzelmet*”, amely egyúttal a Csokonaié.

Tegyük fel tehát a debreceni kultúra végső kérdését, úgy, ahogy azt Csokonai egyik leg-méltóbb összefoglalója tette, Földessy Gyula, a magyar tanulmányírás kiváló pedagógusa, túl rímeken és verslábakon: „mi volt az, ami a Csokonai életének értelmét megadta, mi volt az a törvény, aminek terhe alatt hol roskadozott, hol az »*angyali pitvarokig*« emelkedett, mi volt az az ő világnézeti tétele, amihez úgy ragaszkodott, amit úgy tudott kifejezni, mint senki más, mert minden zseni külön arca az istenségnek, külön sajátos égi vonásokkal...”. (Földessy Gyula: *Tanulmányok és élmények*, Budapest, 1934.)

Földessy szerint Csokonai a „modern költészet fundamentumának magvetője”, „bizonyos distinctióval és fenntartással l’art pour l’art poéta”. Mert bár vannak neki „káprázatosan nagyszerű metafizikai föllendülései, korának világnézeti tételei őt is megmozgatták, Rousseau kétségtelenül erősen hatott rá s az egész felvilágosodás eszmeköre, s Dombynál azt is olvassuk, hogy »a Kant megmérhetetlen lelke őtet (!) a Philosophia Oceánjába merítette és ezt az egész Oceánt ő örülő borzadással beúszkálta«. De ezek közül a hatások közül és általában véve gondolatainak filozófiai és vallási természetű elemeiben egyet sem találok, amely a maga erős hangsúlyozottságával megadná Csokonai pompásan éles reliefű egyéniségének külön karakterét.” (...) „A költészet s mindenek fölött: a magyar nyelv, a magyar beszéd végső rendeltetésének: *a magyar költészetnek munkás szerelme* volt az, amit Csokonai egyéniségében minden más emberi és magyar meghatározottsága fölé emelkedőnek látok.”

Ha - amint Földessy állítja - „minden zseni külön arca az istenségnek”, akkor mintha a Földessy felelete kevés lenne az ő nagy Csokonai-igényéhez és feltevéséhez.¹¹ Feleljünk tehát

¹¹ Karácsony Sándor, a másik jeles magyarság-pedagógus, Földessy megállapításához „csatlakozik-formán” ősbereceni nagydeák jóizeket megcsillogtató, kissé modoros, de nyelvöztönző és nyelv-eszméltető bevezetésében (Csokonai: *A lélek halhatatlansága*. Debrecen, 1840, Exodus.).

mi magunk Földessy helyett, az ő Csokonai-feltevésének vonalában. Azonban előbb nyissuk ki valahol a költőt, *a nagy véletlenre bízva magunkat*:

*Ti álomhintó istenségek!
Kiknél az éji jelenségek
Ezer formában lengenek,
Míg öszvehajtott szempillái,
Mint a tulipánt fátyolkái,
Testvéresen szendergenek:
KüldjeteK egy képet elébe...*

(Az éjnek istenihez.)

Íme, a Lilla-dalokban is, a kis világban, hogy felsugárzik alkalomból, hogy fellángol az örök titkú nagyvilág!

*Ti élet balzsamát lehellő leányok,
A szépség tüzénél olvasztott bálványok...*

(A szépek szépe.)

„Csokonai a lyrai és epikai költészetben egyforma sikerrel dolgozott; éppen olyan kedves dallos mint elbeszélő. Gondolatai csodálatos kedvességgel ömlenek a dal formáiba; tudományos és bölcsészeti képzettsége sehol sem árt költészetének, még nagyszámú alkalmi költeményeiben is alig. A hazafi érzelmek nem borítják el úgy költészetét, mint későbbi nagy költőinknél megszoktuk; jobban szereti az általános emberi érzelmeket, egyiránt szerencsésen és szépen zengve azokat az elégia mélysége, az óda magassága és az anacreoni dalok az élet vidám felszínén röpkedő játszóságában.”

Íme egy tankönyv-Csokonai a „Debrecen-éjből”, 1882-ből, a Tisza István-nevelő Géresi Kálmán tollából, abból a monumentális Debrecen-műből, amely egyébként becsületére válik az akkori városnak. (Debrecen sz. kir. város Egyetemes Leírása. Többek közreműködésével megírva szerkeszté Dr. Zelizy Dániel. Debrecen. Nyomatott a város könyvnyomdájában. 1882. 920. oldal; térképpel, meteorológiai táblázatokkal és grafikonokkal. Kb. 17.5x25.5 cm.)

Ha valóban „egyetemesen” akarjuk leírni Debrecen szellemét, jogunk van és illik még egyetemesebben megközelíteni tárgyunkat. Vagy talán ellenkezőleg: távolodnunk kell tőle? Mire megy Csokonainak az „élet vidám felszínén röpkedő játszóság?” Mire megy ez a játék?

*Óh, ti a dolgok anyjának
Kezével font levelek,
Ti a bölcs gondolatjának
Fényt adó zöld fedelek!*

(A Tavasz.)

Ismételjük és erősítsük meg egy korábbi állításunkat, amely most nagyon idekíváncozik:

„Csokonaiban kezdődött (természetesen lényeges egyéni különbségek fenntartásával) egy Goethehez méltó világtávlat, olyan kozmopolitizmus, mely ugyanakkor csupa botanikus hajladozás, csupa mély vidék, csupa intim otthon volt.” („A legelső Csokonai-életrajz”. L. 1. jegyz.)

A költői Gényusz, ha valóban „külön arca az istenségnek” - az anyag és a szellem, a természet és a lélek kifürkészhetetlen viszonyát rendezi újra, nem okvetlenül „fogalmi” rendszerbe: költőnél ez lehetetlen volna; hanem a művészi kifejezés, a szó, racionális irracionális közegén át.

Mi az, amit Csokonai újra rendez; ami fölér bármely filozófiai „tétellel”, s amiben a vallás „tétéle” is el van rejtve, szerényen, mint a virágban az illat, a végtelenség szerénységével? Milyen istenség lakik Debrecen Génuszának játék-várában?

*Egy árkádiai világpolgár-egyetemesség. Egy fűvész-egyetemesség.*¹²

- „Mihelyt az Isten az én születésemet a maga jótetszésével valóságossá tette: mindjárt szívemre nyomta azt a stempelt, melyhez csak seculumonként szokott nyúlni, s ezt a karakterizáló mondást ejtette rá: *Te szabad légy!* Nem kell nekem a politikai szabadság, nincs is szükségem reá; egy persiai Sophi, egy indostáni Nábob, egy európai respublica vagy akármilyen ország és fejedelem igazgatása alatt is tudnék szabad lenni. Nem kívánok egyebet, hanem hogy testemet ne bántásák (...) Lelkem felül és kívül van sphaerájokon, az egyedül az enyím...” („Az úrnak, dr. Sándorffy József úrnak, ns. Bihar vármegye ord. Physicusának egész tisztelettel Váradon. - Debreczen, 3. jun. 1804.”)

Ennek a nádfedeles-kozmopolitizmusnak (amelyet, mint láttuk, a Génusz Petőfiben általlépett, s amelyhez mégis most visszatérünk) van alárendelve Csokonainál a kifejezés. Ebből erednek a „*debreceni kultúra*” sajátságai, erényei és fogyatkozásai. Másfélszáz év óta ez az Egyetemesség bolyong elhagyott Hamupipőkeként Árkádiában.

Akár olyan ez Egyetemesség, mint a Petőfié, aki éles karddal vágja ki a szolgaság homályából a szabad népek Univerzumát; akár olyan, mint a Csokonaié, aki a „tágas éthernek” dülve, orpheusi lantja imbolgását követi, s vitézi kardját önmaga lábára ejtve, „maga ellen vitéz”: *az Egyetemesség mindenképpen a nagy lélek diadala a vak anyag felett.*

Mi köti össze e két költő Egyetemességét a közös győzelmen kívül? Az, amit 1791-ben Schiller már oly klasszikusan formulázott, a népköltő szerepéről szólván: *át tudják ugrani a „rettentő szakadékot” nép és nem-nép között.* Ezért lehettek egyetemesek.

Ki kell egészítenünk Schillert; éppen Debrecen Génuszának vizsgálata kényszerít erre. Szerinte a népköltő feladatának titka: „az anyag szerencsés kiválasztása és kezelésének legfőbb egyszerűsége.” Valóban, Csokonai, de sokszor Petőfi sem mindig ilyen schillerien „egyszerű” sem anyagban, sem annak kezelésében, tehát nem mindig „népköltők” - mégis a néphez tartoznak, elválaszthatatlanul.

A „népre hangolt nemességek” (Németh L. kifejezése), a népből támadt Egyetemességek legfőbb törvénye: *a közösséggel együtt dobogó közös szív.* Édesanyánkon túlemelkedhetünk *agyban*, - legtöbbször túl is emelkedünk, - de *szívben* soha. Itt van elrejtve a „népiség” titka, amely testvére - öccse - az Egyetemességnek. *Emelkedjünk agyunk fölé, de ne süllyedjünk soha szívünk alá:* ez az Egyetemesség indító kiáltása.

Ezzel az édesanya-szívdobbanással indította útnak Debrecen Génusza Árkádiát Méliuszban és Csokonaiban (a Debrecen fölött elszálló Kossuthban is, a Vezérben, ily édesanya-szív dobogott). Volt-e valaha Debrecen egyetemesebb, mint akkor? Mert mi az Egyetemesség? Az Idea oldódása a népi szív kohójában. *Egyetemes az, ami tiszta szívből eszmei.*¹³ Ezt érzi meg a tiszta népi közösség (nem a „csőcselék”), bár Génusza mint merészröptű híd ível át fölötte.

¹² Németh László összetételünknek inkább első tagját hangsúlyozza Csokonainál: „a föld nyájas magyarja” („Magyarság és Európa”), míg a monumentális elemet, az Egyetemességet, Berzsenyire sarkítja. Csokonai Vitéz Mihály azonban nemcsak „kertország”, hanem „teremtő földrengés” is. Florida ligeteit sokszor az Óceán vihara seprí végig - a virágok alatt olykor vulkánok rejtőznek.

¹³ L. a Költők sorsa Debreczenben c. tanulmányom idevonatkozó fejtegetését (14. rész), amelyet itt refrénként megismételek.

Megérzi, hiszen a Cél irányában ível, hogy őt, a népet, a folyamatot, fölemelje, átvigye oda, ahonnan jött: *a magasságba*. Minden a magasságból származik.

Az Egyetemesség - ismételjük - mindig győzelem, a nagy lélek diadala a vak matérián. A Géniusznak önmagában, mint egy sűrített eszmei térben, le kell győznie a világ ellenállásait. A Cháoszt szét kell robbantania még egy nádfedeles kis kunyhó rejtekén is, ezt kívánja az alkotó Magánosság:

*„Tebenned úgy csap a poéta széljel,
Mint a sebes villám sötétes éjjel;
Midőn teremt új dolgokat
S a semmiből világokat.”*

„Klasszikus fény”, csak a „villámcsapás”, csak a halálos birok eldőlte után támad, az Ideálok országában, a „schilleri győzelem” fölött. Torna nélkül nem jön meg a fény. (L. Schiller: *Das Ideal und das Leben: „Jugendlich, von allen Erdenmalen / Frei, in der Vollendung Strahlen / Schwebet hier der Menschheit Götterbild, / Wie des Lebens schweigende Phantome / Glänzend wandeln an dem styg'schen Strome, / Wie sie stand im himmlischen Gefild, / Ehe noch zum traur'gen Sarkophage / Die Unsterbliche herunterstieg, / Wenn im Leben noch des Kampfes Wage / Schwankt, erscheint hier der Sieg...”*)¹⁴

Kazinczyék alaptévedése volt tehát, hogy a schilleri és goethei „fényeket” teremtő „birok” nélkül importálták Árkádia-Magyarországba: „kosmos” helyett „kozmetikát”. Maga Kazinczy tapogatta a nagy titkot, de szerepe nem a teremtés volt. Ő volt az „istenfiak” szállásmestere.¹⁵

A kollektív szó anyaga egyszerre világos és vak. A kollektív szó éltet mint az anyaföld, s benne mégis, mint az anyaföldben - ha nem kerülünk kellő távlatba tőle - sötétség és halál van. Hiszen édesanyánktól is távlatba kell kerülni, mikor a születés végzetes órája üt. Át kell törnünk édesanyánk homályát, hogy sok-sok év múlva, az évek magasságában, végre megláthassuk szeme csillagát. Ez a Génius születésének titka.

Itt állunk Sziget-Debrecen küszöbén a debreceni kultúra nagy tanulságával. Szögezzük szemibe ezt a nagy tanulságot a talmi Egyetemességek nemzetközi nyegléinek:¹⁶ *csak a géniuszi születés titkával emelkedhetünk fel az Egyetemességig.*

Debrecen, Csokonai géniuszi emelkedése után, nem haladhat immár visszafelé. A debreceni szó, Csokonai sorsának csillaga, nem süllyedhet a Cél anekdotikus deák-mozzanatává; Debre-

¹⁴ A Csokonai-értelemben vett Egyetemesség - Génius-Debrecen - örömmel szárnyal át a nagy „idegen” régiókba. Nem császárok és királyok nevét függeszti kapujára: tisztelettel meghajol előttük, de nem zavarja földi szférájukat. Debrecen Géiusza - a távlatokon át utazik idegenbe. Ez az Egyetemesség: Csokonai-Egyetemesség, Kalevala-Egyetemesség és Schiller-Egyetemesség. Sziget-Debrecen ezért él és ezért hal.

¹⁵ Csokonai mindhalálig hálás is volt neki. Nem bírálhatta és nem intrikált ellene, aki - „a régi jó ízlést az újabakkal egybekötve” - „kivezérlette az oskolai korlátok közül” (mint „néhai tudós D. Földi János úr”, a hadházi halott): ld. az „Anákreoni dalok” ajánló versét. S lásd a D. Szentgyörgyi Józsefhez írt „expressz”-levelet, halála előtt egy évvel, amikor azt hitte, Kazinczy távozik el előbb... Kazinczy, aki Árkádiának a nagyvilágot hozta: az ő gyorspostájának kürtjében Orpheus énekelt, ő volt a távoli Themze és ő volt a Rajna bukkanása...

¹⁶ A „nemzetköziségen” az sem változtat, ha egy nagy „faji” karikát húzunk az orrunkba. A fajiságnak is megvannak a maguk nemzetközi kalandorai. Ezek ellen, mint az előbbieket (a „liberálisak”) ellen is, csak egy véd meg; a Génius. Legyünk úgy „faj”, ahogy Csokonai volt, Petőfi volt és Schiller volt.

cen géniusza ezen már másfélszáz éve általlépett. Ott kell folytatni, ahol Csokonai abbahagyta: kiépíteni tisztultabb, istenibb teljességgé az Egyetemességet. Mert ő nem pusztán a Verset akarja l'art pour l'art módra fölépíteni. *Egyszerre a Verset és az Életet*. S mivel az utóbbi összeomlott - Lillával a bódító halált szívta magába -, a Vers is töredék maradt.

*

Legmesszebb távlatból tekintve, az ő fogyatkozása főképpen az volt, hogy sokszor nem tudta - nem volt ideje - lerázni alkotásáról, géniuszi győzelme után, az anyag rátapadt salakját. Azonban még ennek a fogyatkozásnak is megvan a maga alkotó meghittsége és gazdasága (*lesz-e még valaha ily meghitt Debrecen?*) a mély földből kiemelkedő lángész, íme, maga után húzza a fák gyökereit... Úgy jön elénk, mint egy nagy kertész (mögötte áll, a talajt vigyázva, famulusa, a debreceni fő-főpolgár, Főhadnagy Fazekas Mihály Úr, jobbában egy nagy paraszt ásó, baljában a klasszikus hexameter): most lebbent elénk a virág égi birodalmából, barátságosan nyújtja felénk két kezét, homlokán tulipántok tüze csillog, ruhájáról párolog az éltető trágya, kezéről gőzölög az anyaföld...

Most a távlatok egy másik képet villantanak. November, 1804. A fákról fehér zúz pereg. Egy lázas, üveges szemű csontváz támoanyag a fák alatt, a város vége felé, a sárban. Már inkább az árnyékok viszik, mint ő az árnyékokat. Csokonai Mihály ez, a levitézlett poéta. Messze van már Komárom, Lilla és Tihany. A Lélek Halhatatlanságának vége. Nincs más hátra, mint egy utolsó Imre-napi áldomás.

„*Salétrom inspector Kiss Imre úrhoz*” érkezve egy pillanatra meghökken. Bámulja a nagy telt salétromos kádakat, amelyekben a Háború készül. Megborzad. A halál műhelye ez, s őneki már rángatja a kezét a halál.

*Músáknak barátja! hát Mársot segíted?
S gyilkoló bombáit langszárnyra repíted?
Irtózva lépek e halál műhelyébe:
De erősb ösztön hajt barátom ölébe.
Bár itt ember ölő savakra találok,
Bár itt kádra vagynak szűrve a halálok;
Bár itt azt a cukort öntitek kristályba,
Mely keserves ízt hágy a népbe s királyba,
Bár, Barátom! az itt kipáralgott lének
Cseppjei számtalan könnyekké lennének...¹⁷*

Debrecen Géniusza nem bírja tovább a magasságot. A „bár”-ok után lankadtan bukik vissza a vers az alkalom salétromos kádjába. Bukás közben még egy nagy bacchusi lobbanást kap, aztán - a Géniusznak vége. S mint ahogy az Imre-napi pohár, egyszer csak az élet íze is kifordul szájából.

Most valahol egy csillagon figyel, ha Debrecen, az ő megnőtt Debrecenje, kiolvasztja-é az alkalom kádjából, amit ő még benne hagyott, az - *Örököt*. Mert bár az ő húsa már rég egy a földdel, csontjának szalagjai régóta szétszakadának: a salétromos kádak megvannak épségben.

¹⁷ Ez az utolsó Csokonai-vers: „Nov. 5d. n. 1804”. (Három hónap sem telik bele, már a föld alatt.) S még utolsó versében is megőrzi áldott, bölcs, étheri-vidáman távozó lelkét. S ha a vers az ódai magasságból névnap koccintássá „zuhan” is, az életből távozó Csokonai Vitéz Mihály ezzel a távozással remekművet, példát alkotott. Úgy szállt fel, mint az Éther... Így egészsíti ki egymást irodalom és élet.

Egész Európa egy salétromos kád ismét, s körötte - éppúgy, mint akkor, anno 1804, az ő utolsó debreceni sétájakor - ismét Imre-napot ül az emberiség.

*

Ezt a két Ó-Árkádia-képet hadd őrizze és hadd adja tovább a késő utókornak Sziget-Debrecen. Hogy majd érezzék a „jövendő fehérei” - amit a Csokonai árnyán csüngő Ady oly mélyen érzett - miért „feszít”¹⁸ úgy a debreceni Génius szava. A meghódított Egyetemesség feszíti, egy napnál is világosabb titkos értelem, a debreceni „Cél”:

A népek, ha *kölcsönösen* Génius sz vezérli őket, noha más-más irányban, de sohasem egymás megsemmisítésére futnak előre pályájukon. Ez volt Csokonai számára a legfőbb kollektív valóság. S mélyen érezte, hogy ebben a valóságban találkoznak a népek különböző Génius zai, akik éppen ezért sohasem lehetnek ellenségei egymásnak. Bocsássák meg neki tehát azok, akik a „*korszerűség*” trónján ülve, fölényesen tekintenek le mythológiai vignettáira, ezt a rege-cimkézést: Bacchust, a „Lyaeust” - az Aethert, - Cérest, Thetist és az „öreg” Pánt... S bocsássák meg azt a „*sznob*” mythos-mohóságot, hogy - bár egy évben halt meg a legnagyobb német költővel, Schillerrel, a nagy mythizálóval, - *Árkádia-Debrecenben - a mythosok határán* - ő már jelzi, amit Germánia-Weimarban Schiller még nem jelez, az eddai mythost: Odint, Walhallát és a „Valkírákat” lelke utolsó hevével *beforrasztva* a Lélek Halhatatlanságába, a nagy utazás előtt. Sziget-Debrecen már tudja, hogy nem korszerűtlen címkék ezek, hanem korszerű élő valóságok, s jobban élnek, mint Marinetti isteni Gépei. Azt jelentik: a Mindenség álma a népek mythosaiból csap fel; itt válik valósággá a kultúrák végső célja: *az Isteni megjelenése az Emberin át*. S azt jelenti: *itt lesz egyenlővé nagy nép és kis nép*.¹⁹

Ilyen üzenetet rejtett el Debrecen távozó Génius za a szavak koporsóiban, hogy egyszer majd egy boldog Debrecen feltörje a koporsók zárait.

(1940)

Gulyás Pál jegyzetei a Génius z Debrecenben című tanulmányához

Ez a tanulmány, mely a *Magyar Éjszakák* 3. számában megjelent *Költők sorsa Debrecenben* c. írás testvére és továbbfejlesztése, eredetileg (első, rövidebb fogalmazásában) egy német nyelvű folyóirat számára készült („Ungarn” 1940 december. Magyar-Német Társaság). A külföldi kultúra felé tett utalásai azonban tanulságosak lehetnek a magyarság számára is. Így mintegy fölibe lebegünk a hazai tárgynak, s a távolság összefoglaló fényében új jelentőséget nyerhetnek a megszokott mindennapi részletek. „Debrecen” különben, Csokonai ideája szerint, csupán a világösszefüggések *mithikus* hálózatában méltó erre az elnevezésre. Összefüggések nélkül nincs „Debrecen”.

¹⁸ Földessy Gyula id. műve: 70. old.

¹⁹ L. „Debrecen kapui előtt” c. tanulmányomat (Debreczeni Képes Kalendárium, 1941).

Németh László

I.

Az Ady-korszak nagy úttörésében elsősorban a szellem eruptív ereje érvényesült. Ady „Kolumbusz-rajja” ihlete nagy megmozdulásában nem figyelhette ugyanolyan súllyal ihlete mozgató törvényeit. Volt ugyan ezeknek az íróknak teoretikusa, maguk az írók is többen hajoltak teóriára, de ilyen irányú tevékenységük inkább művészetük függvénye volt, az úttörés csákánya, nem pedig szuverén rangra emelt műfaj. Intuitív korszak volt ez, ki-ki élte és adta királyi méltósággal a saját énjét. Ignotus volt a législateur, de ideálja nem volt egy központon át esztétikailag formulázható. A mértékegység hiányzott, amely a kitéréseket is szabatosan és ellentmondást nem tűrően jelöli.

A világháború és a forradalmak után elsikkadt az alkotás önirányító ösztöne, mely az előző korszakban - egy szerencsés kultúrtörténelmi konstelláció folytán - ideig-óráig pótolta az önálló műfajjá fogalmazott kritikát. Egy intellektusra lett szükség, egy műbe-látó szemre, aki keresztülhatol a magyar irodalom elszigetelt tömbjén, a sorsukat váró kemény maghéjakon, lehajol a dugva teljesülő plántákhoz, megtapogatja gyökerüket, s elveket von ki belőlük, melyek egyszerre ölnek és gyógyítanak. Egy kritikusra lett szükség, új Botondra, aki kaput vág a befalazott műalkotásokon, hogy rajta át bepillantson a mű belső alkatába, a szerkezetbe, a törvénybe. Egy bátorítóra lett szükség, aki a társadalom nagy megalkuvásában, a kényszerű hallgatás tanácstalansága idején rámutat a művészet hallgatag hierarchiájára s megszabja a rendet, az „ideális feltételek”-et.

Ennek ígérete jelent meg egy fiatal orvos személyében.

II.

Irodalomtanárnak indul, de sorsa idejében átkíséri az orvosi fakultásra. „Várt valamit a felcserek titkaitól.” - Így ír egyik regényhőséről, aki nem más, mint maga Németh László. „Roppant várakozással ült be az amfiteátrum-szerű bonctani előadóba.” „Az volt az illúziója, hogy ezekkel az apró tényecskékkel magába az életbe fúrja be magát.” Apró tényekben ragadni meg az élet egyetemes hálózatát: ezt köszönhette Németh László biológiai tanulmányainak. Hiszen az egyetemes (a törvény) sohasem jelentkezik elvontan, önmagában, hanem ott bujkál a tarka különlegesben, a szétszórt valóságokban: meglapul az még a boncterem nagy bádogasztalaira kihányt zsigerekben is s a Toldt-atlaszban is, az ékcsont barázdáiban és dudoraiban. Csak ragaszkodni kell ezekhez az apró tényekhez, „érzelmi szálakkal” kell hozzájuk fűződni: nem marad el a hála, fausti titkokat súgnak.

Németh László természettudományos indulása szimbolikus. Instrumentum kellett ennek az örökösen kutató tekintetnek, valami szócső, amelyen át megvallhassa furcsa látásait. Új esztétikai szótárt kellett készítenie, szavakat aláhúznia, melyekben a természettudományi jelleg összefonódik az esztétikaival, a kettő pedig fölolvad egy egészen szokatlan temperamentum mítoszában.

A Protestáns Szemle 1926-os szeptemberi száma a Németh-kritikák hídfője. A 25 éve író Mórnicz Zsigmond kerül itt kemény, tekintet nélküli megvilágításba. Ez a megvilágítás nem a kortársirodalom jól szabályozott esztétikai lámpája, hanem egy idegen világ áramkörébe beiktatott szellem jelentkezési sugara, aki inkább csak mint vendég jött szétnézni az irodalom portáján, s most minden szokatlanul új és érdekes neki. Ez a vendég nem ismer kritikái

tilalomfákat, nem ismer örökre elkönyvelt nemzeti és világirodalmi nagyságot, - megbírálja ő Vörösmartyt, megbírálja ő Aranyt, s megbírálja ő Jókait is.

Fölcsillognak e kritikai premierben szavak, melyeknek egészen idegen a csengése: ismerjük érméjüket, de nem értjük a sorok mozgása közt *leesésüket*. Alkat, faj, tömény, vállalkozás: olyan ízesen rakosgatja őket, mint egy kabalát, - többet mondanak, mint amennyit jelentenek. Micsoda tulajdonképpen e tanulmány argumentuma? Az író vállalkozás. Az írónak akár tudatosan, akár ösztönösen ismernie kell alkatát, mely szerepére predesztinálja, s az alkata szabta szerepet végig kell játszania a művészet legmagasabb törvényei szerint. A fiatal kritikus „író-etikai mérleg”-ében rábizonyítja a jubilánsra, hogy félreismerte a tehetségét. „Nemcsak az ő bűne, a kritikáé is. Az író, aki benne él tévedéseiben, nem kiálthat oly egykönnyen hoppot, mint a messziről szemlélő kritikus. Csakhogy a mi irodalmi kritikánk elfogult, klikk-kritika. Minden, csak iránytű nem.” - Az ítélet logikai hatása vitatható. A vádráolvasás zuhatagában nem értem ugyan világosan, mit hagyott hát voltaképpen cserben Móricz Zsigmond: becsületes polgári Bethlen Gábor-arcát, vagy Turi Dani-arcát? - A morális hatás azonban tökéletes.

„Vállalkozás” - „alkat” - „etikai mérleg” - „hoppot kiáltani” -: e négy idézet csillagképletéből echózik felém az induló Németh László.

III.

Mi az, ami ezt a fiatal orvost a műből érdekli? Mibe nyúl bele? Hová kopogtat?

A következő évben - szintén a Protestáns Szemlében - a régi kabalával válaszol a kérdésre, de most már erőteljesen aláhúzza a szót: *alkat*.

„Minden szervezet külön masina, mely csak bizonyosféleképp tud mozogni, érzékelni és alkotni is. Olvass el száz sort Shakespeare-ből vagy Goethéből s ember jelenik meg előtted, szinte az utolsó porcikájáig meghatározott ember, aki tán nem Shakespeare és nem Goethe, de hasonló alkatú. Az alkat az a határ, melyen a lélek semmi vágyódása, semmi műveltség nem lendítheti át írásában a költőt, s az alkat az a határ, melyen belül minden érzés-, minden temperamentum-árnyalatot kifejthet, mert rejtett, belső erők támogatják.” (Tamási Áron, 1927. ápr.)

Íme, az orvosba oltott kritikus.

Aki az 1927-es Protestáns Szemlét gondosan végigolvassa - minden számban egy Németh-tanulmány! -, ez a benyomása támad: a szervezet izgatott várakozása az irodalmi jelenségek mögött. Ez az izgatott várakozás elkapja az írásban megvillanó mozdulatot, megnagyítja, s vászonra vetíti.

Tanulságos volna kimutatni, hogy áll szembe a művel Kazinczy, hogy áll szembe Kölcsey, Bajza, Erdélyi, Gyulai, Péterfy. A *szembeállítások* láncolatában Németh László „alkata” jelentős etap. (Mennyivel bonyolultabb, mint az Erdélyi „idom”-ja!)

Németh László organikusán ragadja meg a művet, azon a ponton, ahol képződik. A képződés igazságát keresi a műben, lehelete után hallgatózik, méregeti a morfológiai jegyeken egy bensőbb formáló elv elrendezettségét.

A mű: orgánus. „Tamási-csír” - így fejezi ki magát egy más alkalommal. „Alkat” - „csír”: ezekben a centripetális mozdulatokban kell kitapogatni a Németh-kritika lényegét.

Németh Lászlóban az orvos kopogtatja a magyar irodalom mellkasát. A műalkotás fogalma elmélyül, konkrétabbá válik, arisztotelészi értelmet kap. Tömör szubsztancia lesz a mű, anyag

és forma végzetes összeállása, s Németh Lászlót meghökkenti az egyed titka, a jelleg állandósága, a principium individuationis.

„Én látni akarok!” - ezt kiáltja oda Erdélyből a jellegtékozló Szabó Dezsőnek. (Erdélyi Helikon, 1928. dec.)

De hát mit akar látni a jellegben? Mi hajtja ezt az eleven szellemet - talán a legelevenebbet a modern magyar irodalomban - folyóiratok hasábjain át, alkotások barrikádjain keresztül, egyik folyóirattól a másikig? Mi a célja ennek az új kíváncsiságnak? Mit akar ez a biológiai ráhajlás? Mi felé cikázik a nyugtalanságnak ez a magas frekvenciája?

A szabadság felé, mely nem más, mint maga a törvény, s csak egy helyütt található: az alkat jellegének fellegvárában.

A rossz író rabszolgája tulajdon manírjának, a jó író végrehajtója a törvényeknek, az „ideális feltételeknek”. Az alkat vizsgálata dönti el: manír vagy törvény? Az Ady utáni korszakban a manír kapott lábba, Adyból is ezt utánozták. Általában: a szellem renyheségre hajlik. De mi az a manír, mi a szellem renyhesége? Ha a befejezett alkatot (az alkat entelechiáját, ezt az elérhetetlen ideált) körhöz hasonlítom, - bár az alkat nem ilyen geometrikusan egyszerű -, a manír (renyheség) az a mozdulat, mely a kör meghúzását és bezárását egy álcentrumból irányítja, s a művész ehhez a tévesztett mozdulathoz ragaszkodik. Központja mindenkinek csak egy lehet, de ezt az egyet meg kell találni.

A szabadságot akarja látni Németh László, s a jelleg törvényét hirdeti a magyar irodalomnak. A körön belül minden a tiéd s a körön kívül bukott király vagy. De a központba nem elég egyszer bejutni, a művészet megállás nélküli honfoglalás. S a szándék se mindig üdvözít: néha épp akkor toppansz centrumba, amikor tőle csüggedten távolodsz. A művészet kemény erőfeszítés és váratlan ajándék. „Lámpagyújtogatója” ő az íróknak, alaktól alakig lebben, s világosságot derít az alkatok körül, rést ütve a művek mechanizmusán, amely ellen sohasem lehet eléggé védekezni. Ő a pszichikus ellengravitáció, gravitáció az anyag ellen, a renyheség ellen, a szellem mozgása az alkat végső határáig, az „ananké szténaj”-ig.

IV.

De lehet-e jól alkalmazkodó elveket teremteni, melyek kizárják a kritikai tévedést? Nem láttak-e napvilágot azóta is művek, melyek fokozott mértékben elkövették a Németh-ostorozta baklövéseket, s maguk a kritikusok is számbavették-e már mindnyájan Németh László „eredményeit”, hogy ezek segítségével följebb építsék a magyar kritika emeletét? S maga Németh László nem botlott-e már meg „rendszere” koloncaiban?

Kritikai elveket voltaképp csak az alkalmazhat, aki teremti is őket. Alkalmazva teremti. A kritika nem szabadalom, amelynek patentje sokszorosítható. Németh kifejezésével: „A kritikai tapasztalatok nem adhatók át, mint a tudományosak.” (A kritika feladatai. Nyugat, 1929. dec. 1.) Nézzük csak, milyen elvek szerint fog hozzá az alkatok kutatásához. Van-e rendszere? Van-e kikészített receptje? Erre nézve felvilágosít maga Németh László: „Kritikus az, aki nem ijed vissza olvasás közben támadt érzéseitől. Nem tudja, hogy ez az érzés másban is földerengett, s azt sem, hogy az esztétikai szótár segítségével szabatosan kifejezhető-e. Mégis ragaszkodik hozzá, s többre becsüli a kritikai kérdőív hagyományos rubrikáinál. Nem a kérdőív szerkezet, nyelv stb. rovatát tölti ki, hanem a maga erős és mégis homályos érzése után kutat: tapasztalásból tudja, hogy ez az a kritikai nyom, amelyen egyedül érdemes elindulnia.” (S. Undset: Tavasz. Napkelet, 1929. nov. 15.)

„Minden kritika hazard!” - tör ki hangos monológba. Őszinte monológ, de kiegészítem. A kritikus Németh Lászlóban van valami szent hazardtság, az elszántság jánosvitézi mozdulata. Nem hiába eszménye Petőfi, a nagy lírai hazard. Összeköti őket lelkük dinamizmusa. Ő is, mint Petőfi - s itt Szabó Dezsőt idézem (Petőfi művészi fejlődése. Nyugat, 1912. II. k.) - temperamentumával „a legegyszerűbb szót is irradiálja”. Ez az örökké irradiáló intellektus addig feszegeti a művet - „kis drámáiban” újra végigküzdve a szellem szabadságharcát -, míg végre fölcsap a műből a képlet, előttünk ragyog az alkotás spektruma. De vajon nem csalóka ez a színszórás? Ki biztosít a törési mutató igazságáról? Néha úgy érezzük, hogy mindez „puerilidad” - nem hiába emlegeti kritikuskunk Ortegát! -, valami játékos és tündöklő hasonlatkápráztatás. Itt van elrejtve az ereje és a gyöngéje Németh Lászlónak. Sigrid Undset Tavaszaiban egy hajszállal húz határmesgyét remekmű és fércmű között. De ez a hajszál mágikus hajszál, s Németh László ért a bűvészethez is. Csakhogy ez a bűvész nem akar becsapni, ez az Argus-szemű nagy gyermek hittel pörgeti varázskockáit. Íme, hölgyeim és uraim, bemutatjuk Önöknek *a tehetség rébuszát*.

Első pörgetés (a bűvész fanyalogva vizsgálja a kocka figuráit): ...Sigrid Undset Tavasza olyan nagyon Bajza Lenke... Torkild, Rose, Betsy, Axel... olyan nagyon Magyar Lányok-kivonat...

Második pörgetés (a bűvész gondolkozóba esik az egyik figuránál): ...csakhogy valami különös történik itt ezzel a témával: kitart, makacskodik...

Harmadik pörgetés (a bűvész hirtelen magára kapja a kritikus papi talárját): De szabad-e így beszélünk ezekről az alakokról? Igazságtalanság csak a fércmű szerű elemeket venni észre bennük. A kritika elkerülhetetlen igazságtalansága még csak külön is választani őket.

Negyedik pörgetés (a bűvész arcán játékos gyönyör, ujjait rejtelmesen mozgatja): A megpendített lelkek jó néhány pillanattal tovább rezegnek, semhogy elfeledhetnők őket. A holt-típus addig forog, mint nátrium a vizen, amíg egyszer csak föllobban. Addig részletezi hőseit, amíg élni kezdenek. Olyan erővel hisz a stereotípiákban, hogy emberré varázsolja őket.

Ötödik pörgetés (a bűvész a kockákat félredobja és a kritikus fölkiált): Mi a tehetség? Óh, a tehetség éppen ez a tehetetlen önmegfeledkezés, amely nem vigyázhat magára, s ez a szívós gond, amely örök vigyázkodás!

Tökéletes mutatvány. Ez Németh László. Holt-típus a regényben - nátrium a vizen. Nátrium föllobban - holt-típus élni kezd.

Mily ősromlatlanság! Mily paradicsomi enyelgés az igazsággal!

V.

Németh kritikai pályájának első részében - mint a fentiekből is látható - a műalkotás pszichológiai jellegének megragadása van túlsúlyban a normatív jelleg fölött. A lélek mélyére fojtott ösztönök lökő ereje, az ihlet heroizmusa: ebben látja a magyar költő mindenkori feladatát. „Az ihlet teszi meg a lépést, mely az írást a költéstől elválasztja.” (Ihlet és ügyesség. Napkelet, 1927. dec. 1.) „A heroikus ihlet költőnépe vagyunk. A heroikus ihleté, amely a faj akarata ellenében érvényesíti önmagát s önmaga mélyén a fajt.” De ugyanakkor - e pszichológiai preferenciája közben - „a tehetséggel való sáfarkodás mérlegét” is követeli, tehát egy szabályozó (normatív) igény küzd benne a tehetség- (lángész-) követelés pszichológiai igényével. Tanulságos e harc, mert megvilágosítja Németh írói fejlődését. Mibe kapaszkodik e szemlélő elevenség? Kire emlékeztet a burok, amelyen belül és amelyen át teljesség felé építi önmagát? Vannak áruló mondatok, melyekben egy lélek kibontakozása hőmérő-pontossággal leolvasható. Németh László sok ilyen mondatot szór el pályája kígyózó vonalán. Ezekben a monda-

tokban egy másik, hozzá hasonló elevenségnek ad titkos és nyílt találkozót: Szabó Dezsőnek, stílalkata nevelőapjának.

A lendület bátorságát és a fogalmazás kép-dinamizmusát tanulta Németh László Szabó Dezsőtől. Tanulta, mert alkatában erre megvolt a hajlandóság. Szabó Dezső volt a kiváltó ok, kezdetben formáló ok is egyszerre. Szabó Dezső stilművészete a dobogó, amelyről Németh László távolba ugrik. A dobogó Szabó Dezső-i zaja még ott kísért a Németh-sorokban, de az ugrás-lendület iránya már a Némethé.

Mi az, ami ezt a két író összeköti? Temperamentumuk aktivitása, hopp-kiáltásuk vitalitása, lázadásuk a századvégi és századeleji civilizáció „förtelme, hazugsága és perverzításai” ellen, egy Adyn át edzett s Petőfihez visszatért világérzés optimizmusa, a faji jelleg elszánt és éles kihangsúlyozása, a magyar tehetség új alapokra fektetett védelme, néprehajlásuk stílszöge, egy új magyar honfoglalás demokratikus láza, egy nagy művészi szintézis akarata, betörni az „európai arénába” (Németh írta!) valami szélesen epikus alkotással.

Németh Lászlónak szüksége volt a Szabó Dezső-iskolára. Itt csakhamar be kellett látnia a hasonlóságok mellett mestere lényegileg eltérő jellegét. Miben jelölhető meg ez az eltérés? A mértékben. Németh az arányok embere. Szabó Dezső „robusztus áramában” rá kellett jönnie, hogy a mester által annyira lesajnált ún. két colstokos valóságok csöpp monoplánjain biztosabban fölrepülhet „az emberi vágyak valótlanságainak örök valóságába”, mint az epikus pátoz határtalanra tágított csodaszárnyain.

Így választja el őket, ami kezdetben pedig összeköti, a faj és tehetség fogalma is. Szabónál ez a fogalom egy eposzi sodródás megállíthatatlan áramába kerül. Ez a sodor ragadja Szabó Dezső minden kis porcikáját. „Nincs külön egyén, külön sors, egyetlenegy van örök levésben: a történő ember, mely mint egy örök zápor hull a formátlan időben...” Németh László jelleglátó, két colstokos szeme ezzel szemben rávillan az öncélú és öntörvényű egyénre. Szabó, az irodalmár, biológiára hivatkozik a faj meghatározásánál: az emberhús évezredes folyama a faj, melynek a tehetség csak egy nagyívű hullámcsapása. Németh, a biológus, ellenben túllát a „szakján”, s éppen nem ilyen rohanó biológiai egy-tömbnek tekinti a fajt, hanem bonyolult szintézisnek, melyben a biológiai tényezőkön kívül döntő szerepet játszanak nyelvi, történelmi és kulturális tényezők. Szabó Dezső tehetsége a faj nagy függvénye, s az emberi evésnek (=ételnek) csodálatos transz-szubsztanciációja. Németh László, az orvos, fölé emelkedik a kezdetleges „biológiai romantikának”, az ő tehetsége nem ún. biológiai megafon, faji egységek homogén felnagyítása, hanem egy öntörvényű és öncélú szűrőszervezet, fajából élő, de tőle független egység, metafizikai szubsztancia, aki sűrít és kiválaszt. A tehetséget kondenzátorhajlama arrafelé fordítja, ahol a jellegek kondenzálva vannak. Ezen épül Németh László népi elmélete. Magyarországon a föld népe az a társadalmi réteg, amelyben évszázadok küzdelme, vágyakozása, dallama úgy van elraktározva, mint szénben a hő. Ezeket a „prepoetikus energiákat” - évszázadok szervesen töményített ízeit - minden igazán nagy költőnek szükségképpen éppúgy meg kell keresnie és költészetté kell lobbantania, mint ahogy „a fagyökérzet is arra bocsátja a tenyészkúpok finom kémiai csápjait, ahonnet dúsabb ízeket kap.” (Népiesség és népiség. Napkelet, 1928. febr. 15.)

Ez már az igazi Németh László, aki legyőzte magában Az elsodort falu-t. A két colstokos valóságok iránti érzéke, a mérték, az egyensúly, a szubsztanciák jellegének állandóságába vetett hite mesterével ellentétes ideálhoz közelítik, egy organikus ideálhoz, eszméhez, amely szervezet. *Új görögség!* - ezt tüzi ki jelszónak az új magyar irodalom lobogójára. (Faj és irodalom. Napkelet, 1928. jan. 1.) A mester lököereje megmaradt, megmaradt a tűz, azonban „az ösztönös emberi monumentumok” immár nem koppányi vagdalkozássá tékozolják magukat, hanem biztos rendekbe sorakoznak.

VI.

De a megölt ellenség kísértete - mint Caesar véres szelleme Philippinél - vissza-visszajár; Németh László pedig elszántan küzd lelke Szabó Dezső-hajlama ellen. A mechanizmus elleni harc, a stereotípiák legyűrése; harc a belső mozgásért, mely kívül csupa szilárd jelleg; valami állandósított lengésű kinetika, mely állandósága ellen örökösen védekezik: ily felfogás kristályrendszere csap ki egyre gyakrabban a Németh-írásokból. E rugalmassági esztétika nagy érték, nagy mementó olyan korban, midőn hormon-jelszavak hirtelen nőtetnek és tüntetnek irodalmi szervezeteket, - álszervezetek ezek, hormon-eposzok, hormon-lírák és hormon-drámák. Csak beléjük kell metszeni, reakciót kell előidézni, s tüstént összeomlanak, mert hiányzik belőlük a szervezetépítő töménység.

Ezt a töménységet legelőször és máig is legteljesebben Erdélyi Józsefben találta meg, de úgy is mondhatjuk: Erdélyiből vonogatja le *népi-klasszikus* elveit. *Az utolsó királysas*-sal szemben már határozottan leszögezi normák felé siető álláspontját: „A klasszikus ízlés önkorlátozása elegendik benne az invenció tékozlásával.” - „Úgy eredeti, hogy az eredetisége ellen küzd. Úgy egyéniség, hogy a nép fia akar maradni.” (Napkelet, 1928. szept. 15.)

Illyés Gyula föllépte és fejlődésének körülményei megmutatták Németh esztétikai elveinek gyakorlati jellegét. Várakozása, amelynek már egy évvel azelőtt határozott hangot ad, s amelyet később is makacsul ismételt - nem hiába figyelmeztet Pap Károlynál, hogy nem jó író, aki nem monomániás! - Illyésnél részben teljesül. (Illyés Gyula: Nehéz föld. Nyugat, 1929. márc. 16.) Mi ez a várakozás? A magyar vers taglaló tendenciájának új fényre, új érvényre emelése. Németh László alámerül a múltba, s Molnár Albert zsoltáraiból egy ősi ritmikai törvényt hoz fel, a magyar verselésnek egy bensőbb és szabadabb hajlamát. (Protestáns Szemle, 1928. febr.) A modern magyar vers felújulása érdekében a fix szótagszámú ütemek helyett a váltakozó szótagszámú *tagot* hangsúlyozza, a geometriai kimértség rigiditása helyett a tagok „zenei és értelmi egymás ellen torlódását”. De itt nem áll meg, hanem az időmértékes verselés területére is átnyúlik rendező szelleme. „A klasszikus formákat átgyúró tagolási tendencia” - valami harmonikus lebegés időmérték és tagolás között -, az eddigieknél is szabadabb, gazdagabb képletű, invenciózusabb hajladozás: korántsem formai játék ez, egy nyugtalan elme strófa-kombinációja, hanem komoly tétre megy ez a morfológia.

A versforma a költő hangulat keringési pályája, s nem közömbös, milyen pályák állanak a magyar költészet rendelkezésére, - mint ahogy nem közömbös a vérnek, vajon az érrendszer fala rugalmas vagy már elmeszesedett. Németh forma-törekvése mélyen lenyúlik a talajba, s mint ő kifejezte, viaduktot épít távol századok között. Illyés Gyula fejlődése beigazolta az elmélet használhatóságát, olyan elvét, mely az ösztön elevenébe vág. Igaz, hogy Illyés későbbi műveiben a kötött rímes forma felé tolódik, holott Németh szívügye és várakozása a rímtelen klasszikus vers rigiditásának megtörése, a tagolás színszórásában: mégis tagoló tendenciájának árny- és fényjátéka a Németh-ideál szerint remegteti át ütemeit, s ez a meghatározhatatlan formalengés határolja el Erdélyitől, akihez pedig - éppen ezekben a kötött rímes versekben - rokon témáknál meglehetősen közelít.

VII.

Az eddigi Németh-írásokat - melyekben a norma a pszichologikumon át érvényesül - a célzatok bujkáltatása jellemzi, az induktíve elősarjadzó törvény, a kritikusi szimat rátapintó találékonysága, az alkat-kopogtatások sokféle változata. Ezeket az írásokat nem az előre kikészített témabeosztás külső logikája irányítja - itt tér el kora kritikusaitól -, hanem valami

önmozgás a sorokban; hasonlatul az arisztotelészi cél- és mozgató-okra gondolok. Ez a belső mozgás teszi felejthetlenné a Németh-írásokat. Ciklus-kritika ez, s Németh, aki többször tiltakozik a művészetben a ciklus-elv ellen, talán önmaga hajlandóságát fojtogatja (ez is természete Némethnek) ezekben a tiltakozásokban. Aki először olvas szétszórt kritikáiból - magam is így voltam vele kezdetben -, valami beleüt, amit szeretne megérteni, de ami az elszigetelt íráson belül megmagyarázhatatlan marad számára. Ezt a guerilla-harcot a teremtő fantázia irányítja, s igazán nem csodálkoztam, midőn egy szép napon beköszöntött *Emberi színjáték*-ával. Ez az ötszáz oldalas regény (Napkelet, 1929. 1-24. sz.) kritikáinak folytatása, s a bennük edzett elvek tette váltási kísérlete.

A regény alap gondolata: a kritikák alap gondolata: részt ütni a világ mechanizmusán, pszichikus ellengravitáció. „Az élet úgy, ahogy van, az emberek igényeinek és értékHITEINEK a mechanizmus. A legkövetkezetesebb, a leggépszerűbb.” A regény hőse, Boda Zoltán, elszántan nekiugrik ennek a gépnek, mint Németh, a kritikus, az alkotások gépezeteinek. Miért? Mert a lélek hajtja. A lélek, amelynek van „egy világ- és anyagellenes igénye is s ez az igény éppoly jogos, mint az anyagé, csak a következetessége más s csak az eredményei összemérhetetlenek”.

E gondolat előhívása a centrum, s körülötte forog a háborús és ellenforradalmi Magyarország. Az író Boda Zoltán életén hívja elő a gondolatot, s mire a gondolat, mint lemezen a kép előjön, a lemez - Boda Zoltán rövid földi élete - csörömpölve összeomlik.

Azt is írhatnám e regény homlokára: út az eudaimonia felé. Szándékosan említettem a Németh-sorok arisztotelészi mozgását: ez a mozgás végtére föloldja anyag és szellem (forma) kompromisszumát, feltöri az anyag jellegzáró gyűrűjét, hogy az öntörvénye szabadságára érett lélek kiszabadulva megálljon egy boldog lebegő pillanatban, amelyen túl a földi életnek „nincs oka folytatódnia.”

Hogy éri el hőisével Németh László ezt a pillanatot? A regény alap gondolata egy „Istenhez szító” illogikum, de ezért az illogikumért egy páratlan felkészültségű analitikus elme minden logikája megmozgósíttatik. A bevezetés valóságos pszichológiai pergőtűz. Boda Zoltán, négy éves kisgyermek, lassanként megismeri az életén átimbolygó dolgokat, beléütköznek a tárgyak titkai, édesapja meséje a Zölddisznóról képzeletét gyökeresen átalakítja, az udvaron a farakás mitikus várrá nővi ki előtte magát, melynek sziklái a virágdereké királykisasszonyt, a Százszépet, elrabló Zölddisznóra les...

A célzatok bujkáltatása, mely már a Németh-kritikákat is annyira jellemzi, ebben a regényben rendszerré terebélyesedik. Soha gyötrőbb és vonzóbb olvasmányt! „A tények titkos összjátéka olykor a legsemmibb tényecskére rakja a hangsúlyt.” Így elmélkedik az író a falujába visszaballagó Boda Zoltán bukott szigorlatán. Két évvel azelőtt a jelenet részletet „türelmetlenítőn” elhúzó Pirandellóra nézve a kritikusban hasonló gondolat merült fel. (Pirandello színpada. Napkelet, 1927. nov. 15.) „Kínosan érdekes ez a dráma... Az agy feszülten kénytelen figyelni, nehogy egy szót is elveszítsen, mert talán épp annak a szónak a madzagán csügg a dráma kulcsa... De talán ez a kínosság a legnagyobb a pirandellói drámában.” - *Az Emberi színjáték* megköveteli a feszült agyat. Viszont a művész a bujkáltatás izgalmai után alaposan lerántja a leplet a bujkáló okról, talán kissé fölöslegesen is bőbeszédű magyarázatot adván. Ilyenkor a technika ez. Fölvet egy szót, például: *várakozás*. A szó így fölvetve közömbösen hat. De az író lassanként kibontja az ismeretlenség burkából, eseményeket tapaszt hozzá, a szó pörög-forog, jelentősége növekszik, végre teljes fény esik rá, s az olvasó úgy érzi, mintha egyetlen oldott volna meg. Máskor hirtelen mozdulattal távoli helyzeteket köt össze, s ily lélektani átlók sűrűje a regény. A *Zölddisznó* úgyszólván vezérmotívuma a *Színjátéknak*, pszichológiai refrénje. A gyermek apja ellenségeit a Zölddisznó gyűjtőlátomásába foglalja. A világháború kitör, s a tizennégy éves gimnazista úgy szeretné hazáját az emberi hazugság ellen

sikraszállva látni, mint a juhászlegényt a Zölddisznó ellen. Már katona Zoltán, ott menetel az olasz fronton, midőn egyszerre csak megtántorodik, tudata elhomályosul, s beesik a Zölddisznó barlangjába. Tervezett Nagy Költeményét a Zölddisznó legendájával kezdi, ezt is olvassa föl a professzornak, s a Zölddisznó-legenda balsikere lendíti át az orvosi fakultásra, hogy végre Ősi Kuruzslóvá legyen.

Itt van otthon Németh László. Az a terület az övé, ahol a tanulmány tömör szövegjén átcsillog a művészi rendezés mágikus sugara. Nem a meztelen „romaneszk” az ő eleme, az események nyílt zuhogása. Áttételes tehetség ő - itt Babitscsal rokon -, s mihelyt kiesik az áttételből, kiesik az erejéből. Ilyenkor vagy Dosztojevszkijéknak ragadja meg hatalmas karját („Hangulat-rárétegezés”!), vagy a váratlanul előugró Szabó Dezső pogány testébe kapaszkodik. De maga is érzi a kapaszkodás megalázó helyzetét, s megindul a nagy küzdelem az önálló egyensúlyért. Micsoda remekbeszabott Szabó Dezső-pamflet a regényben! A tanítvány hogy túl szabó-dezsői a mestert. Hiába! A romaneszk nem sikerült. Meg van csinálva, az írói intelligencia biztosítja a perfekt munkát, de mit ér ez a perfektség, amikor összehasonlíthatatlanul nagyobb érdekek forognak kockán? Egy világnézet forog kockán egy immateriális hit forog kockán, egy új immanencia normáinak fölillantása, egy új tisztaság szervezetmélyi tilalma, az emberi érdeklődésnek egy új elementáris ereje, s ami mindezt fölszívja: egy új *műfaji gondolat* forog kockán, egy új nemes plánta, a magyar regényírásnak egy új jelentkezési akarata.

Mielőtt a regény kiadásra kerülne (a további halasztás a magyar irodalom elleni véték), lényegesen kellene redukálni, hogy a mű új gondolatai ne fulladjanak bele az epikus föltalálás magzatvizébe. Zoltán gyermekkor, a farkas varázslatának megtöréséig - a farkasréti tébolyda megrekedt lelkei, a pillanatnyi tévedés végzetes léke -, Zoltán hazatérése és Rozi csodálatos gyógyulása - Zoltán és Ilonka étheri szerelme -, átszellemülés a szőlőhegyen, a „gyémántvilág” felé: ezekhez a *lényegi* pontokhoz (csak néhányat említettem!) kellene közelebb vonni a regény terjengős kerületét, szűkítve a kört, hogy feszültsége nőjön. Németh László kemény és kitartó pszichológiája, amelyet oly utánozhatatlanul átsző egy gyermekien tiszta lélek játékos illanása: ez emeli az *Emberi színjátékot* mérhetetlen magasságba az ún. tanulmányi regények fölé. Éppen ezért szeretném ezt az életellenes vagy inkább élet fölé hajló „napraforgó” következetességet - aminek neve *Emberi Színjáték* - megtisztultan látni, az epikus rekvizitumokat inkább csak vázlatozó diszkrécióval jelölve. (Így pl. az iskolás évek sok aprólékos, egyébként eleven meglátású mozzanatait összevonva; Behr Alfrédék Szabó Dezső-i szerepét csökkentve; a hadifogság másodkézből vett anyagát a fiesolei napokra rövidítve; Horváth Laci párhuzamosságát halványítva stb.). Ilyen alakjában, mint *regényterv* - ha már az író nem dobja bele még egyszer művészete gomböntő-kanalába - a legimponálóbb tervek közé tartozna, többet sejtetve, mint adva.

VIII.

Boda Zoltán, a regényhős, meghalt, de Németh László, a regényíró, él tovább. Mily fájdalmas itthagynom a *Színjátékot*, mennyi mindent szeretnék még elmondani róla! Külön tanulmány feladata lenne beilleszteni az európai regényfajok fejlődésébe, ideszámítva különösen Proustot és Gide-et, akikre Németh annyira szeret hivatkozni. Mindez azonban nem érintené érték-mérlegünket, hiszen a műfajtechnikai problémák úgyszólván a levegőben úsznak, a műalkotás pedig zárt áramkör, amelynek esztétikai jelentőségére nézve - amennyiben - a maga kozmoszába tudja varázsolni az idegen áramlatokat - közömbös annak genezise. Tanulságos volna továbbá közelebről bepillantunk szerzőnknek a néphez való viszonyába, a hajlásszögbe. Mennyivel emberibb, közvetlenebb, természetesebb ez a szög - emberek szerepelnek itt már, nem ún. parasztok -, mint egykor a virtuózan csattanó, nagyon intelligens és nagyon ökonomi-

kus pályázati novella (Horváthné meghal. Nyugat. 1925.) *ergye-nyanya-cüek-jujistenem* borotvaélre állított népiessége!

Az *Emberi színjáték* hőse lelkében az „ideális feltételek” végsőkéig fokozódnak, itt nincs ötvenpercentes kiegyezés. Katarzisa ez a regény az írónak, s e katarzisz utáni két évben (1930-31.) Németh Lászlóban erős eltolódás támad a normatív álláspont felé. Az író mintha visszariadt volna *Színjátéka* galoppjától, mely csak a hősből jelezte a „gyémántvilágot”, de a műfajban nem valósította meg. Tollára kemény fegyelem nehezedik. Ez a „szenvédéllyé konokult hidegség” „aszkéta makacosságában” újraértékeli önmagát. Ha helytáll Adyról írt elmélete a költő kifejezésrendszeréről, amelyben az egyszer megbillentett bonyolult belső hangulat-egyensúly a kiegészítő ellentétes lelki mozgások szakadatlan sorát eredményezi, Németh László lelkét bátran hasonlíthatnám egy önkorrektív ingához, amelyet az egyszer elkövetett tévedés lökése állandó lengésben tart. Korántsem szabad azonban azt hinni, hogy most már teljesen szembefordul múltjával. Éppen nem! Csupán kiválogatja belőle az új állásfoglalásának megfelelő elemeket, ezeket aláhúzza, hogy a többiek - az ellentétesek - elhalványodjanak.

Hová tűnt e higgadt esztétikából a „zseni” ihlettől forró segélykönyörgése, - a magányosság heroikus ihletének „gigásztüdeje” - a zseni gazdagsága - a forró üst, melyre ráakatolták a fedőt? (Ihlet és ügyesség. Napkelet, 1927.) Egyáltalában: hová tűnt e „gyémánt”-esztétikából az egykor büszke szó, diadalmas szó: *zseni*? Voltaképp itt sem múltját tagadja meg, hanem inkább hangsúlyt vált. Most főleg az alkotás elvi mozzanata érdekli, a műfaji mozzanat, lelkében az alkotások színpadi életet élnek, szerepe van mindegyiknek, s ő egy képzelt szereposztás normája szerint méregeti jelentőségüket.

Németh László a tarka különleges morfológiája, az apró, kis tények átkutatgatása, az egyedi művek felnyitogatása után szükségképpen bukkant rá a nagy objektív hálózatra, az esztétikai gyémántláncra, az örök rend fehér folyóira, melyekből az egymásnak látszatra ellentmondó egyéni alkotások flórája táplálkozik. Az elszórt individuális jegyek alatt rábukkant a törvényre, s a sok-sok száz egyéni jegy közt igyekszik valami összefüggést megállapítani. Hangsúlyváltása a koré, s a korkövetelmény felismerése elvitathatatlan érdeme Némethnek. E hangsúlyváltás első következménye a lángész (zseni)-fogalom átértékelése. A „forró üst” eltűnik, s helyébe lép a „kifejezésszisztéma”. De ez a szisztéma nem valami vértelenné absztrahált rendszer, Németh László nem hiába járta ki az indukció nélkülözhetetlen iskoláját. Kritikai jelentősége éppen abban rejlik, hogy a törvényt mindig a módosító tények fénytörésében ragadja meg. Bámulatos ez a megragadási rugalmasság, nem ismerem párját irodalmunkban.

Ady-, Byron- és Vergilius-tanulmányaira (Napkelet, 1930.), valamint *Kritikai Napló*-jára. (Napkelet, 1930-31.) már ez az új hangsúly van fölrakva. „*Egy új nemzedék esztétikája*” címen bevezetett tanulmány-sorozatában (Nyugat, 1931.) hangsúlyváltása eléri a rugalmassági határt - e határon túl már a „klasszikusság” sémája fenyegetné! -, hogy aztán egy hirtelen, de idejében beálló csöndben egy új elhatározás számára érlelődjék.

Íme, a kibontakozott Németh-csír! Szabó Dezső egykori tanítványa elfordul a szabadságtól, hogy megtalálja a szabadságot. A tizenkilencedik század lármás szabadságától csalódottan fordul el, hogy a huszadik században meglelje - alkaton belül - a Kazinczyak lenézett, törvénytisztelő csöndes szabadságát. A történelem Leviathanja mindent, ami szellem, elnyeléssel fenyeget. Mit csináltak ilyenkor a hajdan szellemei? Azt csinálták, amit a csiga, mely visszahúzódik csavaros házába; vagy azt csinálták, amit a sün, mely védő tüskéi mögé gomolyodik. Azonban a művészet csavaros háza keményebb, mint a csigáé, s védő tüskéje oltalmazóbb, mint a süné. Lám, Vergilius, a rabszolgaivadék, hogy eltokolta - „bealkatolta” - lelke halhatatlan felét az Aeneis mozaikjaiba! A keret-alkotás (a politikum) maradt a császáré, aki azt

parancsolta, - de szegény tétova költőnek elegendő volt a sorok közt egy kis csöndes árkádiai zug, ahol megtoldhatta kétezer évvel életét.

S lám, az ünnepest költő, Blasco Ibanez, hiába tetszelgett politikai népszerűsége tündöklő ormán; a francia Riviérán hiába csillogott föl arcába az ezerszínű tenger; hiába kapkodták mammut-regényeit tízmilliók: nagyobb úr volt önála egy nyomorult csavargó, Csokonai Vitéz Mihály, mert ő Isten kegyelméből *belül* volt nagyobb!

A heroikus szerénység kódexe a Németh-esztétika, bár a felszíne követelő: kis felületen nagy erőfeszítésre tanít. E belterjes szemlélet eszménye Oidipus király, ez a „tovább nem tömnyíthető” töménység. Én Németh Lászlóban az ifjú magyarság új orientációját látom. A pályanyitó Móricz-tanulmány kritikai ígérete - az író-etikai mérleg - beteljesedett. E mérleg mögött egy új igény jelentkezik: egy szervezetépítő igény. Az Ady-korszak démoni hadjárata és önmagát megsemmisítő elragadtatása után egy új egyensúly követelte jogát ember és természet között. A Németh-mű: ennek az új egyensúlynak teherpróbája. Aki e teherpróbát csak részleteiben vizsgálja, könnyen tévedésbe eshetik. A kritika: egy folyton épülő, de soha be nem fejezhető szimultán-pillanat, melynek közös fénye alá sorakozik a művek lehető teljessége. Egy ily pillanat igazságát keresi Németh László ellentétes irányok „konok erőfeszítésében”. Tévedne tehát, aki azt állítaná, hogy a „remekmű magánügy”, ennél fogva Németh remekmű-esztétikája nem alkalmas nemzedékcsoport-szervezésre. Éppen ezért alkalmas. Nála szuggesztívebb erővel senki nem hirdette a remekmű öncélúságát. „Remekmű” és „lángész” antitézisét ő egy magasabb kritikai kontroll kedvéért állítja „heves hídállásba”. A forrongó lángészt ellensúlyozza a hűvös remekmű; a magányos remekművet ellensúlyozza az irodalmi kollektivitás.

Amit idáig láttunk, egy lázas, de óvatos és folyton örködő szellem hajnalfénye és délfelé emelkedése volt. A dél még nincs jelen. Az ő példája is arról győzött meg, hogy a tehetség - túl kultúrán és hierarchián - elsősorban természeti erő. Ami hibája volt e tehetségnek, erénye is. Ő is - mint kedves Ortegája - sokszor „pálcája hegyén” pörgette enciklopédiába mártott ítéleteit. S az ítélet szép volt, vonzó, mint egy színes üveggolyó. Az ifjúság volt ez a pályafutás, de a szó legnemesebb értelmében: egy felfokozott magyar ifjúság.

(1932)

Nyugaton át kelet felé

Mély magyarság

Minden népnek változik az arca a történelem folyamán. (A rejtett arc, az immanens arc, talán mindig azonos, de a vetítés sugarai különbözők.) Mint egy óriási film délibábjai, úgy cserélődnek folyton a történelem mozivásznán a népek szcénái. Azonban minden nép keresi az örökké változóban az örökké változatlant. Azt a legvégső titkos tartalékot kutatja, amelyből mint egy halhatatlansági kamrából magához veheti a megújulás italát. Az Olympos nektárja és a Walhalla söritala: ősrégi szimbólumok. A görögség és a germánság keresi bennük halhatatlan, folyton megújuló, azaz: folyton visszatérő Énjét.

*

Nemrég egy sok vitára alkalmat adó könyv jelent meg a magyar könyvpiacra: „*Kisebbségben*”. Németh László, az új magyar írónemzedék egyik reprezentáns szelleme (regényíró, színdarabszerző, költő és kritikus egy személyben) vizsgálja benne a magyarság rejtett arcát. Ő is a magyar változásoknak konstans tényezőjét kutatja, az állandó magyarságot. Kiinduló pontja Farkas Gyulának, a berlini egyetem magyar professzorainak műve az *Asszimiláció koráról*, melyet a magyar földön szinte példátlan érdeklődés és megvitatás fogadott. Farkas szerint a magyarságba különösen 1867 óta oly jelentős számban tódultak be idegen elemek, hogy ez a szaporulat a magyarságnak addigi nemzeti egyensúlyát félrebillentette. Bekövetkezett az asszimiláció túlterhelése, egy emésztési betegséghez hasonló állapot: a magyar középosztály faji szétesése, Budapest elszakadása a magyar vidék lelkétől.

Németh mélyebben fogja fel a problémát. Az asszimiláció kérdésén túl, magát a magyar szellemi fejlődést veszi vizsgálat alá. Végzetes zavart lát ebben a fejlődésben, az örök magyar arc lassú alámerülését, a magyar konstans elem háttérbeszorulását magának a magyarságnak a körében. Míg Farkas Gyula csak az 1867-es években jelöli meg a magyar hanyatlás végzetes dátumát, Németh László másfél századra megy vissza az időben. Másfél század óta - Mária Terézia korától kezdve - a legmélyebb magyarok becsukódnak önnön műveikbe, és a közszellemmel a kevésbé mélyek haladnak tovább. Így fokozódik ez a belső meghasonlás mindaddig, amíg csak a szellem hibája a történelmen is ki nem ütözik.

Szellem és mű: ezt a két fogalmat sarkítja egymás ellen magyarság-tanulmányában Németh László. Meg kell állnunk magunknak is ennél a megkülönböztetésnél.

- Hát a mű nem szellem? - veti közbe valaki, csodálkozva ezen a kettősségen.

- Bizony nem! - felel szomorúan Németh László. - „A szellem nem mű és név, inkább fluidum. A mű nyugszik önmagában; a szellem az, ami kiolvad belőle s a jobbakban továbbfolyik. Hölderlin művei az egész tizenkilencedik századon át megváltak, de mily későn ömlöttek a németség szellemébe...”

Íme, a magyar „fejlődési zavar” diagnózisa. Mert „nem kell ott valami fejlődési zavarnak lennie, ahol a nemzeti irodalomból a nemzeti jelleg legmélyebb hordozói esnek ki s a nagyobbak vagy kisebbek: de felületesebbek hatnak tovább?”

Így jut Németh László arra a következtetésre, hogy „a szellem katasztrófái zajtalanok”. Egy zajtalan katasztrófa ment végbe a magyarság körében, s a történelem robaja már csak a néma belső összeomlást szentesítette. Ez az oka Németh szerint, hogy 1867-re, az osztrákokkal

történt kiegyezés korára, „a magyar szellem annyira felőrölte magát, hogy az asszimilánsok csak beköltöztek az ürességbe”.

Valódi tragikus beállítás. S ha kissé lírainak és túlzásnak látszik is, a művészi megfogalmazás szuggesztív irrealitása fokozza az állítás etikai realitását. Az új magyar írónemzedék nem vádol idegen népeket a katasztróféért; saját népét teszi felelőssé sorsáért, mint ahogy az ószövetségi próféták saját népüket ostromozták Babylon és Ninive miatt. A magyar szellemi történetnek már a protestantizmus óta hagyománya ez, s Németh László, a protestáns, ehhez a hagyományhoz tér vissza. Mily szemléletes képpel festi a magyar nép felelőségét, - íme a nemzet-metafora:

„Minden nép a maga sorsának kovácsa, s ahogy a kovács testében háromszáz apró izom összjátéka üt, egy nép szellemében is száz egymást fékező, kitérítő, erősítő mű hatás-rendszeréből pattan ki az ütés, amellyel egy nép sorsához odasújt. Mi itt ezt a hatás-rendszert vizsgáljuk: mi mit fogott le, mit segített, mit siklatott ki - hogy a kalapács újra meg újra félreugrott...”

Ki ne érezné, hogy a mának a történelme is ott zúg a metafora fölött? Az új magyar írónemzedék szemlélete heroikus. Vállalja a harcot a mával. Felveszi a Sors által lába elé dobott kesztyűt.

- A történelem népekben él s népekben gondolkozik, népével az egyén földi halhatatlanságának is vége; semmiféle nemzetközi megváltás sem mentheti meg a rajtunk átszálló életet a jövőnek, ha a népnek, melyben atomok voltunk, magvaszakadt Reménytelen a harcunk? A nagyság, mint maga az élet is, reménytelen s a reménytelenségben, a falhozállított népek harcában van valami kétszerkettő fölötti remény. A történelem a tragikus életézés csodája. Marathonnál a reménytelenség győzött.

Ez volt az induló új magyar gárda kürtszava 1933 őszén Debrecenben, a Nagy Alföld legősibb kultúrvárosában, ahol a csilingelő villamosok és lángoló nyugati transzparensok alatt némán alussza mély álmát a múlt, a magyar Atlantisz. Ezt akarta felköltetni Németh László a Debreceni Kátéjával, amelyből az előbb idéztünk.

- *Hogy állhat helyt a magyarság?*

Ki kell egyenesednie és sorsa helyére kell szöknie.

- *Hogy egyenesedhet ki a magyarság?*

Hagyományai belső udvarára kell húzódnia, legjobb életnedveit kell felszivattyúznia magába. Van magyar sors s voltak e sors széljárásában lengő életek: ezeknek az izgalmát és erejét kell áteresztünk magunkon. Át kell építenünk társadalmunk hatalmi struktúráját, hogy a gerinc megint a test középvonalába kerüljön s olyan vezetőréteget kell uralomra juttatnunk, melynek tudomása van a testről és helyzetéről.

Íme, hat évvel ezelőtt, a mély magyarság kiáltó szava!

A „*Kisebbségben*” ezt a kiáltást erősíti fel. Egy felszín-magyarság támadt a Kiegyezés látszólagos fellendülésében, „fényes” korszakában, a magyar szellem lassú belső felőrlődése miatt. A politikai ál-föllendülés az asszimiláns magyarokat dobta az állam élére. A mély magyarság, a magyar szellem „eddai” rétege - hogy germán hasonlattal éljünk - s maga a magyar nép is Atlantiszként merült el a neki idegen kapitalizmus zúrzavarában.

*

Íme, így teljeseedik be egy nép végzete, ha elhagyja, vagy nem érvényesíti eléggé önnön fundamentumát. A fundamentum szent, arra féltékeny gonddal kell vigyázni. Minden népnek vannak stabil szellemi értékei, nagy személyiségei, akik szinte dogmáivá válnak az illető nép irodalmának. De ezek az értékek a fundamentumtól nyerik jogosultságukat és erejüket, megítélésük tehát a fundamentumhoz viszonyítva igazságos. A személyi, kegyeleti érdek síkját metszi az evolúciós érdek síkja. Van egy schilleri érdek és van egy Schilleren áthaladó Idea-érdek, amelyet a mesteren túl megvalósított Hölderlin. Ugyanígy van egy goethei és van egy Goethén túl átmenő német újfausti érdek.

A magyar irodalomnak ezt a személyeken áthaladó, és fölöttük lebegő nagy fejlődési érdekét keresi, élén Németh Lászlóval, az új magyar kritika. A fejlődés, ismétlem, bizonyos fokig visszatérés a „belső udvarhoz”, - az „Anyákhoz”, a fundamentum szellemeihez. A felszín-magyarország alatt - s ezt a külföldinek végre észre kell vennie, ha valamennyire is képet akar magának alkotni a magyar szellem lényegéről -, ott harangoz a magyar Atlantisz: a cigányzene alatt a pentatonikus ősi magyar népzene, melyet alig néhány évtizede hozott fel a teljes ismeretlenségből két fiatal tanár, Bartók és Kodály, a modern magyar zene megteremtői. Szinte egy elfeledett zenei Karjala lappangott a városi centrumoktól távoleső kis magyar falvak zugaiban, sírjukhoz közeledő vén emberek és asszonyok dalos ajkán. Ezeket a megsemmisülés előtt álló évezredes magyar dallamokat éppúgy fel kellett fedezni, mint ahogy Lönnrot felfedezte - a múlt század elején - a Kalevalát Finnország civilizációtól elhagyott keleti, karjalai határán. Bartókot és Kodályt megelőzőleg, még a múlt század végén, Vikár Béla, a Kalevala nagyszerű magyar fordítója - aki az idén ünnepelte nyolcvanadik születésnapját - gyorsírással rendszeresen jegyzi már, folklór-elvek szerint, először használva fonográfot, az elfeledett magyar dallamkincset.

Tehát egy érdekes, de bizonyára más kultúrszférában is tapasztalt jelenségnek vagyunk a szemlélői. Miközben a magyarság igazi, évezredes arca mindjobban süllyed le az atlantiszi-karjalai ismeretlenségbe, azalatt bűvárok szállnak a tenger felszíne alá, le a tátongó mélységbe, hogy ismét napfényre hozzák az eltemetett arcot.

Ez az oka, hogy a magyar szellem irodalomtörténetileg lerögzített értékeit revízió alá veszi ez a mély-magyar törekvés. Vörösmarty, Kölcsey, Kazinczy, Arany és a többi vezérszellemek: nem öncélú, megközelíthetetlen és érinthetetlen bálványok, hanem: utak az Örök Magyarország felé. Természetesen, akik a dolgokat felszínesen, elkülönítve, összefüggésből kiragadva, tehát csak a meglévő, elkopott sémán át szemlélik, közönnyel, esetleg felháborodva haladnak el minden lönnroti, bartóki - herderi, mylleri, simrocki - törekvés mellett, éppúgy a Németh Lászlóé mellett is, minthogy sejtelmük sincs az alattuk harangozó Atlantiszról. S éppen ezek a felszínen futkározó lelkek azok, akik legelfogultabbak minden más feliratú felülettel szemben. Felület-magyarság, felület-szlovákság, felület-románság, felület-németség: százszor nehezebben érti meg egymást, mint mély-magyarság, mély-szlovákság, mély-románság, mély-németség. A mély-magyarság gondolata éppen a felületek alá vezet, a dunavölgyi népek ősi, közös, érintkező gyökeréhez. A népek gyökereit Isten szelleme őrzi. Ha a gyökerek találkoznak, Isten szelleme társalog önmagával. „Gestaltung, Umgestaltung, des ewigen Sinnes ewige Unterhaltung...” - így is lehet Goethe szavait interpretálni. A népi kultúra mint *alakulás*, Isten műve, éppen azért nem szabad egymás lerombolására, tehát Isten ellen felhasználni.

De milyen hát közelebből, a pentatonikus kották alá szöveget jegyezve, az Atlantiszként elsüllyedt magyarság arca, amelyet most oly lázasan kutat a fiatal magyar írónemzedék? Érdemes ezért az arcért alászállni a halálos magányba, a „kisebbségbe”? Igen, kisebbség, örök kisebbség. Mindenütt ez a sorsa a „bűvároknak”. A bűvársors mindig kisebbségi sors. S ez a megnyugtató, ha valaki esetleg kétségbeesne Németh László könyvének „pesszimizmusa”

miatt. Milyen hát voltaképpen a magyar lélek, amelyet annyiféleképpen magyaráltak már, és bizony sokszor fölényesen kezeltek, miután nem közeledtek feléje adekvát eszközökkel?

- *Komor történelmi realizmus, a végső okok fölötti állandó véres töprengés; egy folytonos filozófiai feszültség, de víziószerű redukáltságban:* erre tanítanak bennünket a nagy magyar természetek. Ez a mély-magyarság.

A legrégebb összefüggő magyar nyelvemlék, a XIII. század elején keletkezett halotti búcsúztató, az ún. Halotti beszéd szinte magában rejti ezt a nehézsúlyú, önmaga mélységei felé fordított ősmagyar természetet. Mint egy végzetes iránytű mutat arra, amerre a jövő magyar szellemeknek menniök kell, ha követni akarják a magyarság Génuszát. Nehézkesen botorkáló, telt zengésű, orgonaszomorúságú az ősmagyar nyelv, rá van ütve a zord, harcosszázadok bélyege. Ilyen nyelvvel kitűnően lehetne visszaadni az ógermán Eddát... De ez a „halottas” jelleg még ma sem törlődött le egészen a magyar nyelvről. Sőt rögtön kiütözik, mihelyt egy kissé elhagyjuk a városok nemzetközi relációit. A magyar paraszt - nemrég állapította meg Karácsony Sándor, az úttörő magyar pedagógus, a „magyar észjárásról” szóló nagy munkájában - még ma is a múlt századokat hordozza: ha nem is csupán egy darab anakronizmus, mindenesetre egy darab - történelem.

A Bartók- és Kodály-felfedezte ősi zene, az élő magyar nép és az irodalom régi emlékei: ezek azok a források, amelyekből rekonstruálni igyekszik az új magyar írógárda az állandó magyarságot. Ezenkívül a rokon Kalevala művészi és népismereti tanulságai, a szomszéd keleti népek irodalmának összehasonlító vizsgálata: ez mind a föld alá, az eltemetett magyarság megismerése felé vezet. Úgy is mondhattuk volna: a történelem előtti magyarság felé.

*

E sorok írója mutatta ki két évvel ezelőtt a történelem előtti korba visszanyúló Kalevala szerkesztéről *Út a Kalevalához* c. tanulmányában, mely felveti egyúttal a magyar irodalom alapkérdését, hogy néhány mellérendelt, egymásra aggatott képcsoporttal dolgozik. Szerkesztésmódja a mellérendelés, ellentétben a homérosi eposzokkal, amelyek sokkal bonyolultabb és sokkal „irodalmibb” esemény- és időcsoportosítással, egy úgynevezett alárendelő módszerrel élnek. A magyar észjárás törvényeit kutató Karácsony Sándor ezt a kalevalai mellérendelő elvet az egész magyar gondolkodás strukturális karakterisztikumává teszi meg. A magyar nyelv - szerinte - mellérendelő nyelv, a német, francia, latin: alárendelő. „A magyar nyelv grammatikája nem fogalmi jegyeknek egy fogalomba gyűjtését célozza, hanem mindenkor két fogalomnak, vagy egy fogalomnak és egy viszonynak, vagy két viszonynak egymáshoz viszonyításával jelöl. Az alárendelés tehát mindig elvon, a mellérendelés szemléltet a jelrendszerben. Még a szó jelentésében is megvan ez a különbség: az indogermán szó vagy valami általánossággal vagy valami különösséggel jelöl, a magyar szó jelölte valami mindig valamihez képest az, ami.”

Így jut arra a Ceterum censeo-szerű vezérmotívumra: „Ami magyar, formájában primitív, tartalmában objektív.” Ez a jelszava. De meg ne tévesszen bennünket a jelszó „primitív” kifejezése. „Primitív, de úgy primitív, hogy mindenre kész és képes.” Ez az „objektív primitívség”, ez az ázsiai, ill. euramerikai életforma - az indogermán formával szemben szuverén. „Európában csak lélegzik a magyar fa, Ázsiából táplálkozik, helyesebben Ázsiaként táplálkozik, hogy aztán az egyetemesség számára termeljen...”

*

„*Egyetemesség.*” Itt vagyunk a filozófia problémájánál. Alkalmas-e a magyar lélek az egyetemességre, amely a filozófia biztosítója? Helyet foglalhat-e a magyar a nagy kultúrnépek között? Igen: de csak önnön törvényei szerint, saját történelmi alkatát meg nem tagadva.

Karácsony Sándor szerint: „A magyar filozófia szemléletes, kézzelfoghatóságából végtelenbe vetülő s onnét ismét a kézzelfoghatóságba hazataláló, hyperbolikus formája, reális alapú, transcendens jellegű...”

S a magyar költészet támogatja-e a magyarságnak előbb bizonyított filozófiai hajlamát? Éppen azt a vonást, amely a külföldi szemlélő előtt legkevésbé látszik valószínűnek a „betyár, csárdás, cigány, puszta” sztereotípiáján át? Németh László erre így válaszol, megerősítve és tényleg „egyetemessé” tágítva Karácsony Sándor szavait (Adyról van szó, a magyar életérzés legmélyebb lírai megfogalmazójáról, a tragikus magyar sors költőjéről):

- S megint egy magyar vonás: a törbeesés nemcsak a törön tanít meg gondolkozni, hanem a törvetőn is. A magyar sors: emberi sors is, s a végzet helyi pribékjeinek s angyalainak csak a magyar kosztümöt kell levetniök, hogy mint örök elvontságok: Élet, Halál, Isten - állják őt körül egy kálvinista Theatrum Mundi deszkáin. A metafizikai, vagy ha úgy tetszik, teologikus érzésnek egész különös iskolája ez: a faj sorsa hozzászoktat a sorshoz, a patrióta a heveny bajok mögött ember-magjával a végzethez beszél, s küldetésnek érzett pályája teremt Istent neki. Ilyen faji szorongásból táplálkozó, de azon túlcsapó vallást Nyugaton hiába keresünk: az ószövetségi zsidók, Dosztojevskij oroszai bogozták így össze népi bánatuk Istenük természetével. *Hogy a magyar szellemben mindig megvolt a hajlam a patrióta lírából a végokok körén mint vallásos líra szállni följebb s följebb - a tizenhatodik század kálvinistái éppúgy bizonyítják, mint Széchenyi, vagy Ady legigazabb elődje, Vajda János. De ami azoknál hajlam: Adynál dantei méretű építmény.*

*

De kicsoda ismeri mindezt? Nemcsak külföldön, mondjuk Németországban, de - Magyarországon is? Igen, csak a kisebbségben élnek a lényegek, elszigetelve, mindenütt a világon. A szellemi élet hierarchia. Csúcsépítmény. A csúcsok száma mindenütt kevés.

„Betyár, csárdás, cigány, puszta...”: íme, az olajnyomat. De nem készíthető hasonló lenyomat más népről is? Mi sem könnyebb, mint a sztereotípia. A magyarságnak ezt a sztereotípiáját kell áttörnie a külföldnek, de magának a belföldnek is, ha komolyan közelébe akar férközni a mély-magyar léleknek. De megértheti-e a külföld, a művelt nyugat, a keleti magyart? Milyen égtájhoz tartozik voltaképpen a magyar lélek? Nyugathoz vagy kelethez?

Ady, a reprezentáns modern magyar, ennek a kérdésnek dilemmájában örölte fel életét. A párizsi Nyugatot tűzte ki lobogójára, s Párizsban szédülten vívta harcát az öskeleti magyar fantommal, Ős Kajánnal, az ázsiai Kelettel. Húsz éve fekszik már a föld alatt. S ma is vitáznak keleti vagy nyugati volta felől. Nemrég irányította vissza Adynak kelet felé úszó hajóját egy csillogó tollú fiatal irodalomtörténítő. „Kezdik már Adyt elmitizálni, nagyon keleties lesz már Ady, holott a későbbi kor irodalomtörténete, az elfogulatlan, bizonyára, majd ismét elismeri az ő nyugat felé törő hajlamát...” Így ír Adyról 1939-ben a fiatal magyar irodalom szélső „nyugati” intellektuel-frontja.

A „keleti” front - a „mély-magyarság” jelszavát kitűző - ezzel szemben így érvel: Bontsuk fel már ezt a fogalmat: nyugat. Differenciáljuk. Van olasz, spanyol, francia, angol, német „nyugat”. Egy nevezőre hozhatók? Ha jól megvizsgáljuk e különböző nyugatok fejlődéstörténetét, mit tapasztalunk? Mind küzd szintén a saját „nyugati” sémája ellen. A német szellem hányféle megújódáson megy keresztül: a franciás műveltségtől az Edda felfedezéséig! S a görögség is hányféle! A legnagyobb, az aischylosin és homérosin, Sophoklés Oidipusának Sphynxén és a mykénaei szobrokon: ott reszket Kelet rejtelmes mosolya, az archaikus mosoly.

A múlt hetekben kaptam egy képeslapot Párizsból, Nyugat fővárosából, ahová annyi magyar vonzódott már, s ahová Adyt is elvitte „a nagy fekete vasszörnyeteg...” A Notre Dame-ot

ábrázolta a kép, helyesebben a Notre Dame-nak csak egy csücskét. A templomot alig láttam. De annál jobban a templom egyik párkányáról rám meredő szárnyas szörnyalakot. Olyan volt, mint az egyiptomi Szfínx, de annál gonoszabb, ironikusabb szemű. Az angyalnak, a szfínxnek és az ördögnek, a Sátánnak volt a keveréke. „*Chimère.*” Chiméra: ez volt aláírva franciául. Kicsoda Chiméra? „Typhon és Echidna leánya, tüzet okádó mesés szörny, melynek előrésze oroslán, közepe kecske, hátulja kígyó alakú volt.” - Így mondja a görög mitológia. Itt az előrész nem volt oroslán, hanem - Sátán. Két kis szarvát is felfedeztem. De nem a Démon-rekvizitum ragadott meg. A tekintet. Amerre nézett... Arra nézett, ahonnan a mesék és szörnyetegek erednek. Túl Párizson és az Eiffel-tornyon, túl Tasso édes stanzáin és túl a précieuse-ök ékes alexandrinjain, a ködös Északra és a félelmetes fényű Keletre, Vipunen, az eltemetett holt-eleven táltos, a földben varázsigéket mormogó Kalevala-óriás és a bíborpalástban, zeneszerszámmal, paripán vágató duhaj mámor-fejedelem. Ős Kaján hazája felé... Amerre a Halotti Beszéd fojtott zokogása óta az ébrenalvó Adyk, a bujkáló magyar formák, lépteit irányítja a jövő. Nyugaton át Kelet felé.

(1939)

A líra „műhelytitka”

I. Egység

A lírikus kissé megborzad és gyanakodva néz körül, ha műhelyt emlegetnek, lantjára pillantva. De hiszen lantja sincs már. S a műhelyek kattogó zaja, a laboratóriumok iszonyú mechanizmusa, a műhely-városok Múzsza-irtó örvénylései: *ezeztől* menekül a lírikus, valahová más-hová, amely nem műhely, hanem hely, csöndes hely, mű nélkül, - ajándékkal, váratlan ajándékkal, a pillanat ajándékával...

Lant már csak múzeumokban található és a lexikonok vastag köteteiben. Vegyük elő a jó öreg Pallast: „...A hangfogót rendesen egy teknősbékának héja vagy legalább teknősbékahéjjal kirakott fateknő alkotta. Ebbe ékeltek két botot, később a vadkecskének szarvait (kerata), melyeket egy haránt iga (zügón) kötött össze egymással. A húrok (számszerint 7) birkabélból készültek...”

Ez a líra ősi műhelytitka. Ha tovább idézem az archeológiát, a probléma túlnő e rövid félóra keretein, bajosan érünk célhoz.

Pedig mintha igazságtalanok volnának a „*techné*”-vel szemben, mely az ipar ősi jelentése, és műhelye a *világ*. Itt még nem válik kétfelé anyag és szellem. Igenis, lényeges az, mint szorul a birkabél-húr a nádból készült tartóba és lényeges a lantverő is... Minden lényeges itt, összefügg a dallal, mint az ősi Tűz Prométheusz-szal. Prometheus kora ez az isteni Iparosoké, akik egyúttal Művészek. Ezek műhelye még őrzi Olympos magasságát, az ilyen műhely titka még: az Istenség titka.

A líra is az Istenségtől kapta első indító dallamát. Aki költő, csak ebben az eredeti értelemben fogadhatja el a „műhely” fogalmát. Az ilyen műhelybe már jó menekülni, még ha a dal eleve nem éget is. Ennek a műhelynek titka mi lehet? Vegyük elő Hölderlinnek, ennek a műhelyében rekedt és befalazott lírai géniuszunk egy szerény kis versét. Hölderlin mindig szerény, csak a végén sújt kalapácsával:

*Lerne int Leben die Kunst, im Kunstwerk lerne das Leben,
Siehst du das eine recht, siehst du das andere auch.*

A líra műhelytitka: a lírikus életének egysége. Ezt az egységet kell megkeresnünk a mű mögött. S az élet mögött a mű egységét.

Nincs szomorúbb, mint a műben a lét széttört egysége, s nincs szomorúbb, mint a létben az összetört mű. Horatius, Boileau, Arany János, Verlaine és társaik egész sora: verset írtak a versről. Circulus vitiosus ez? Utánozhatjuk-e magunk is ezt a „hibás kört”? Egy vers tolul ajkamra. Egy összetört Ars poeticának elémhullt darabja. Nézzük csak, merre mutat?

*A KÖLTŐ AZT HISZI AZ ÉJ FOKÁN,
hogy úr lesz a jövőendő birtokán,
a költő azt hiszi az éjbe veszve,
hogy élni fog önmagában, mint Eszme.
Pedig az eszme nem csillog magában,
eloszlik az embereknek agyában,
összevegyül az aggyal mint a péppel,
ebbe a kétséges masszába fészkel
és ebben az állhatatlan anyagban
szétmállik a szent Forma szakadatlan.*

*A vers jövője csúf csatorna csak,
megöli a hőség és a csatak,
megöli egy hirtelen összeomlás,
megöli lent a föld alatt a bomlás.*

*A halhatatlanság csak rugkapálás,
egy biológiai sántikálás.
Nézd, mint változnak Dante tercínái,
ha pörgetik a milliók csigái:
egyikben úgy csörög, mint a dió,
másikban puffad, mint egy embrió,
a harmadik öklét szorítva jajgat
és benne Ugolino tornya hallgat,
a negyediknek most ömlik ki vére, -
ismersz-e még benne Beatricére?*

*A költőt az a vonzás bűvöli,
mellyel a hold a tengert emeli.
Ott áll az éjszakában, s ablakából
megejti őt a csillaghídú távol.
Kinyújtja a távolra két kezét
s idézi a hidak fénytengerét,
melynek tüzeit a gyémánt-úr fagyasztja
s ily tűzre vágyik ő is, ily hidakra.
Mennyi magas alkotás, égi, ritka!
S széttöri az agyvelők mozaikja.*

*Ó mondd, barátom, mért nézzek kevélyen?
Egy-két agyban csillog csak költeményem.*

Ez a néhány éve keletkezett vers vajon *mint bánat* csak néhány éves? Bármily eltérők egymástól Horatius, Boileau vagy Arany János, pláne Verlaine, *közösek* mégis. Mind valami „egység” után kiált, s mind valami „egység” híján bankódik, vagy kacag. A nemes Pisók elé kirakott nemtelen kép: emberi törzs + lónyak + különböző tarka toll + ...tarkítsam még tovább? *Egészet! Egészet!* Az értelem egy - utcáját! A költészet délibábvalósága, nézzétek, tótágast állva sugárzik a vaskos „valóság” össze-vissza részei fölött! De ez mind csak - irodalom. Egy Egész él fölöttünk: a Zene...

Mennyi újrafogalmazás és mennyi új lényeg! Hányféle Egész van hát? Ahány költő? Nem, a világért sem. Az Egész csak Egy. De ez az Egy mérhetetlen. S minden új líra ezt a Mérhetlent méri le.

Amennyiben líra. Mennyi csonka, meg se született lírikus! Mint egy nagy csatatér szétszórt emberroncsai: itt egy kéz, ott egy láb, amott egy fül... Vagy mint egy szeánsz homályos és hiányos materializációi: foltokban jelenik meg a Szellem, csak itt-ott foszforeszkál a levegőben az alvó médium felett...

II. Vidám verses harc az egységért

Az előbbi paradigma-versünk kissé szomorú volt. Tegyük vidámabbá lírai műhelyünket. Az igazság nemcsak búsong, de kacag is. Néhány éve seregszemlét tartottam lírikusaink fölött. „Műhelyem” ablakából bámultam ki, Csokonai gúlájának árnyékából. De fölöttem volt Aischylos árnyéka is. És a frissen felfedezett Kalevala. S egyszerre olyan furcsa, kicsinyes színt öltött a jelen. Ha némelyik lírikus a metaforákban ráismerne saját műhelydarabjára, gondolja meg: ez csak egy darab. Saját magáról állít ki rossz működési bizonyítványt, ha azonosítja líráját egy leltári tárggyal. A cím lehet kétféle is: *Szép Szó* vagy *Politúr*. Boileau verstana arra int, legyünk változatosak.

*Most a költők, szép hasonlat-
lepkéket űznek, folyókkal
játszanak, tűzmadarakkal
és aranyszínű golyókkal.*

*Hol van itt Prométheus bús
lángja s a titáni Föld?
Itt aranyhalak bújkálnak.
A szép szó mindent megölt.*

*Itt mindenki politúrra
les, csak politúrt szagol.
Pest-Buda két tartománya
már csak szép szót labdacsol.*

*Egyik népiesre fényez,
másik antikot nagyít,
s annál hazugabb mindegyik,
mennél európaibb.*

*Nincs a szónak égi súlya,
nincs, amibe lelkem öljem.
Többet ér egy csíz kisujja
Régen meghalt Vejnemöjnen.*

Induló fejezetünk a lírai Egész elveszett álmát siratta a hidrafejú tömeg millió agy-mozaikjában; most viszont a hidrafejú Lírát támadtuk, amely a maga kis pillanatnyi célját vadássza, a nagy pillanat és a nagy cél reménye nélkül. Saját műhelyünk ellen intéztünk tréfás ostromot: a guerilla-líra ellen, amely portyázik, egymást szabdalja, és nem tudja, hogy mi rejlik az elemek mögött... Sajnos, ebből a költői példányból van a legtöbb. Nem árt tehát, ha a „műhely” minőségének fokozására még néhány epigrammot szélnek eresztünk. Legyen az egyik címe:

*A „SZÉP” VERS
(Versműveinkhez)*

*Mit suttogtok a sás közé mídászi álmokat?
Apolló hátatok mögött számárfület mutat!*

*A vers legyen szálló pehely és zuhanó parittyá,
akkor „szép” a vers, ha egy szellő rezgeti és a halál hajítja.*

Istenem, a „halál” nehéz, súlyos szó! Aggodalommal írom le. Mindenki iszonyodik tőle, talán még a világgyűlölő lírikus is. Szép úgy üveg alatt, kikészítve, naftalinozva, mint egy halálfejú pillangó. De eleven valóságában, trónoló „királyi” fényében... Milyen hálóval is fogják az

ilyen „lepkéket”? *S most elérkeztünk a líra műhelyének bökkenőjéhez.* Minden lírikus felismerhető és megítélhető arról, hogy *mint* hasonlít. Megnyugtatom a jelenlevőket, nincs szándékomban idecipelni a magyar irodalom összes hasonlatát. Az irodalomtörténet raktárában zsákszámra hevernek a hűvösre tett hasonlatok.

Egy fiatal lírikusunk valamelyik évben kötetével tisztelt meg. Szokásom szerint egy levelezőlap-kritikával válaszoltam, persze versben. Hasonlatait mérlegelve lobbant ki belőlem a vers, műhely üzent műhelynek. Kezdő lírikusaink okulására lemásolom, ekképpen:

AZ UTOLSÓ CSATA

(Kritika helyett)

*Megkaptam verseidnek kötetét,
a vers csupa hasonlat, csupa kép.
Égő vizet töltöttél a pohárba,
hadd gyűljak én is egy metaforára.
Gát közé kell szorítani a folyót,
gát kell a versnek is, a versek mégis
akkor nem halnak meg, hogyha kitörnek
a képek kalitkáiból.*

*A gát megfelel-é a képnek?
A kép megfelel-é a gátnak?
Akik a gátakon átlépnek,
azok a képek a bátrak!
Készülj fel az utolsó versre,
vívd meg az utolsó csatát,
ránts le magaddal Dugovicsként
versed végső hasonlatát!*

Talán nem egészen *deduktív* a módszerem, de nem is akarok *deduktív* lenni. A lírát ne öljük meg fennkölt esztétikai unalommal, amely az esztétizálásnak éppen nem törvényes gyermeke. Az esztétizálás törvényes gyermeke eleven és friss, mint Euphorion... Nem is vállalom én a „hideg hóhér” szerepét, még ha „tudomány” is a neve. Lobbanjon ki hát még egy búcsúvers a távozó szépművészek után, akik az Egész álmát elvetélték:

EGY INDULÓ KÖLTŐ VERSEI ALÁ

*E verseknek kilencven százalékát
egy ifjúsági múzeumba tedd el,
s azt üzenem féllábbal síromon:
ne játssz papír-játékot a sziveddel!
Inkább szerezz megtakarított pénzedből
egy ritmikusan rugó paripát,
pattanj rá hátul, Parzivált kiáltva,
s fújj róla plasztikus füstkarikát!
Látom, hogy Parzivál volt lelked álma,
szeressed is mint Parzivál a lót,
rajzolj egy körképet, mint Feszty Árpád,
csapj hozzá hosszú asszociációt:
legyen rajta feldúlt mező és máglya,
legyen rajta rab és ökörfogat,
legyen rajta párduchbőröstül Árpád,*

*de kerüld Brampurt és a hindukat.
Ne menj, ne menj keletre csöpp hajóddal,
a perzsákból ne csinálj nagy strapát,
hagyd Dárius dühét. Tarima gyászát
és férjét, a felkoncolt satrapát.
Svájc hegytetőin hagyd a lavinákat,
miknek szive rejtelmes és konok:
egy csillogó hópehely csillagából
tyúkszemekre lépnek a démonok!
Inkább olvasd Beniczky Bajza Lenkét,
inkább olvass Új Időt, Tolnait,
mint ötszázötvenöt absztrakcióval
körülzengd a Hallgatás Tornyait!
E verseknek kilencven százalékát
dobd el, markodba végy egy hosszú pálcát,
nádból legyen, aztán a többiből
porold ki jól a fénysugarak nászát,
porold ki az ezüst felhőgomolyt,
porold ki a gigászi szárnyú gyászt,
irtsd ki a dolgok gyökerét s a fényt,
mit a hold misztikusan patináz!
De üsd a gúnyos kacajú sárga gyászt is,
üsd a berregő csodagépeket,
inkább végy egy kimúlt agárkutyát
és készíts a gyomrából pépeket!
Mert pépre van szükséged, hogy emészd
meg az iffúság tünde képeit,
sziklára van szükséged, hogy kovácsold
össze a rózsák jelenéseit,
tengerszemet tégy két szemed helyébe,
látni két szemmel: tenger a világ,
taszítsd ki két szemed és mint Homéros
hozd ide az Alvilág kapuját!
Fojtsd meg két kezedd a levegőt,
mert a művészet zord, embertelen,
fojtsd meg, aki a legjobban szeret,
s akkor a legszebb Múza megjelen!
Lesd meg röptében a madarakat,
és lesd meg a víz alatt a hidat...
Építs magadnak egy új templomot,
amelyben a vak tér az áhítat!*

III. Rész és Egész viszonya

(Kis kerek virág...)

Ha jól figyeltünk a paradigma-vers dallamára, észrevehettük, hogy ismét visszatértünk a rögeszméhez, - „rész és egész”. A vers mint mennyiség: *rész* és mint lényeg: *egész*. Hányan összezavarják a két fogalmat. S megfordítják a viszonyt: a *rész* felfalja a *lényeg*et...

A „szép” vers: csinos zsákutca, amely visszavezet a versíró ürességébe és hétköznapiságába. Vagy egy más hasonlattal: manikűr-szalon, ahol zsúrra készülő fiatalemberek rágják a Múza körmét... Az *igaz* vers - most nem óhajtom használni a „szép” jelzőt -: Goethe-nek egy verse lopózik a lelkembe most, pedig nem jár álutakon ez a vers; tiszta, nyílt tekintetű, mint az a kis kerek csillagalakú virág, amelyről szól:

*Ich ging im Felde
So für mich hin,
Und nichts zu suchen,
Das war mein Sinn.*

*Da stand ein Blümchen
Sogleich so nah,
Dass ich im Leben.
Nichts lieber sah.*

*Ich wollt es brechen,
Da sagt es schleunig:
Ich habe Wurzeln,
Die sind gar heimlich.*

*Im tiefen Boden
Bin ich gegründet;
Drum sind die Blüten
So schön geründet.*

*Ich kann nicht liebeln,
Ich kann nicht schranzen:
Musst mich nicht brechen,
Musst mich verpflanzen.*

*Ich ging im Walde
So vor mich hin;
Ich war so heiter,
Wollt immer weiter -
Das war mein Sinn.*

Ki tudná ezt a verset Goethe műhelyéből „átültetni” idegen talajba? Ugyanaz maradna a vers? „Über allen Gipfeln...”: bizonyára még emlékezetben van sokak előtt ehhez a másik kis Goethe-vershez fűződő vita. Kinek a fordítása jobb? Babitsé, vagy Tóth Árpádé, vagy... már nem is tudom név szerint, még kié. Milyen sok részlet-pepecselés sorokkal és rímekkel... De egyet mintha elfelejtettek volna hangsúlyozni: a kis vers mögött fénylő Goethe-Napot, amely nélkül a vers - holdvilág. A *goethei összetétel*t kell megkeresni, a goethei fény és goethei vér összetételét, - az irányt az Egész felé.

S az *Egész* sokszor, talán legtöbbször: félelmetes, mint maga az *Élet*... Ezért ássák be magukat az emberek vakondokként az *Egész Élet* elől, - menekülnek előle; részletbe, részletbe, gépbe,

receptbe, aktákba, rangba, kartellbe... ünnepélybe... ágyúgolyóba... Mert az *Egész Élet* még az ágyúnál is félelmetesebb! Így menekülnek az *Egész Vers* elől is. Mozaik... Mozaik... Nincs nagyobb bűn a „szaklirikusok” szemében, mint mikor egy társuk *Egész Verset* ír... Nosza, megindul a hajsza az ilyen illegitim „műhely” ellen, - idézzem-e az irodalomtörténetet és közelmúlt napjainkat? Micsoda gyilkos süllyesztők! Micsoda gyilkos hallgatások! A lírai műhely lírai Kamarillává alakul át. S a Kamarilla végül önmagát öli meg. Felbomlanak önnön mérgeiktől.

IV. Félelmetes élet

Mi az, ami oly félelmetes az *Egész Versben*? Még a „kis kerek virág” mögött is? Mi az, ami elől úgy menekül a „szép” vers? Mi az, ami ellen irodalmi kamarillák alakulnak? Az anyag és a szellem örök robbanása, amelyből kiestek Platón Ideái, a Hegyi Beszéd, Krisztus keresztje s Buddha Nirvánája... A Szellem, a Vers a gravitáció könyörtelenségével - nevezzük ellen-gravitációnak - elérkezik egy felső fokra, ahol formája alatt elvonul a *lét*, s ő visszaadja formáját a létnek. „*Elmúlik e világ formája...*” - hirdeti az Írás. A géniuszok végső értelme - ez volt Ady-vizsgálataim eredménye -: hogy kell felbontani a formát, *hogy* kell Istenhez méltón elmúlni...

Ez a zsenik paradox-dekadenciája. Mert az Ilyen „elmúlás” örökké új életre ingerel, új s új formák felé. „*Új s új lovat*” - kiáltja a távozó Ady.

*Segítsd meg, Isten, új lovaddal
A régi, hű útra-kelet,
Hogy só-bálvánnyá ne meredjek
Mái csodák előtt.*

*Az Irgalmatlant küldd társamnak,
A rohanó, büszke hevet
S az emberségem ezután már
Legyen kegyetlenebb.*

*Ne rendeld romló nyájaidnak
Sorsa alá a sorsomat,
Az embered, ha nem ma-ember,
Kapjon új s új lovat.*

*A nagy Nyíl kilövi alóla
Kegyelmed egy-egy szép lovát,
De ültess szebb lóra az embert,
Hadd vágtaessen tovább...*

Ilyen a zsenik salto mortalé-ja, vagy helyesebben: salto immortalé-ja. A nagy líra erre tanít. A nagy líra műhelyének titka: *készülődés egy sírontúli ugrásra*. A kis líra nem tud a síron átugorni, beleesik a sírba. Ezért úgy védekezik, ahogy tud. Néha kővel veri be a nagy Líra ablakát... S ha mégis a nagy Líra befejezett tények elé állítja és tömjénezni kénytelen az utókorral, minden erejével azon van - ez is a líra „műhelytitkai” közé tartozik -, hogy eltapossa a *nagy lehetőségeket*. Egy magas, bürokratikus és bizantinikus középszert vesz védelme alá, amely mély tiszteletben tartja és a világerő sem hágná át az ő esztétikai Maginot-vonalát, s a szent nemzeti tradíció nevében kiírta az evolúciót.

Pedig a líra műhelytitka éppen a lehetőségek megteremtése. Csokonai, Petőfi, Arany, nemcsak kész mű, hanem lehetőség. Nemrég erre mutattam rá a „Mély magyarság” vitájában, amelyben az egyik oldalon leplombálták a géniuszokat műveik koporsójába, a másik oldalon azonban a halott kitört koporsójából és „ eget kért”, azaz: lehetőségeket kért, megszakadt útja lehetőségeit, földi nevéen és művén túl, - új s új formát, - új s új lovat!

Az előbb *félelmetesnek* tituláltuk a héroszi Egész Életet. Ezt mikor legteljesebben fölépül, elrántja egy végzetes hatalom. Az ilyen élet azonban - ismétlem - mégsem „dekadens”. A dekadenciánál a Forma a korcs hő leplezője: *kifelé-pompázó*, rangos, hősködő és csaló. Izzó-vörösre festett hideg kályha. Mellé ülsz dideregve, s megfagy ereidben a vér. A Géniusz élete, formája csúcán, a legnagyobb lobbanáskor, összeomlik egy még teljesebb élet felé, amelyről csak *sejtelmünk* lehet, az álom legalján csenget fel néha hír...

Ilyenkor az Élet formája átvezet egy másik formába, amely már több, mint Élet... Nem tudjuk, hogy mi. S ez a félelmetes és - csodálatos. Hallgassuk meg csak a Halottak élén hadonászó Adyt, lírája „összeomló” műhelyében:

*Csillag-zuhító angyal-trombiták
Piros hangjára addig-addig lestem,
Míg megérkeznek a káprázatok
S csodáit küldi, pirítva a testem,
A nyolcadik angyal: a Láz.*

*Minden rendestől eltéptem magam,
Szemem prédáit mind összezilálom,
Életem száz mással elegyítem,
Csapdoshasson vitézül föl az álom
S száz színű álom-rettenet.*

*Csodálatos, képes rettenetek
Szent zavaros kora, ime, szakadt rám,
Ülnek bennem víziók és valók
Szerelmesen, fájón összetapadván,
Hogy minden: ugyanegy legyen.*

*Így, az ürröm és halál-vágy után
Teljességessé, fantomossá válok,
Reggelt, oldást, bizonyt nem keresek
S leráztam a csak-ez és csak-egy jármot:
Már minden mindent vállalok.*

*A Láz és én vagyunk ma a világ,
Nem sietek, mert már el úgyse kések,
Csillag-zuhító angyal-trombiták,
Száz étellel fölértő jelenések
Visznek csodák föntjére föl.*

Az életből távozás - amely a nagy lírák alap gondolata, még a szerelem is ezt készíti elő - két-féle lehet: úgy, ahogy most Ady mutatta meg. Lázzal, csillagzuhító angyal-trombitával, piros csodákkal. Ez az Élet apokaliptikus mozdulata, az eddai mozdulat. Ady úgy távozik, ahogy az Edda istenei távoznak: a Völuspa iszonyú alkonyában, világok összeomlása között. Van egy másik fajta távozás, ahogy Vejnemöjnen elhagyja a Kalevalát: rézcsolnakán, lenge szárnyú ércladikján, egy utolsó „regelés” után. Ringatja a tenger végtelen háta rézhajócskáját, egy darabig még látják a Kereszt új nemzedékei a parton, aztán evez, evez. „A legfelső földanyáig.

A legelső éghatárig.” A távozás - íme - kétféle. De az Életből mindenképp távozni kell. A líra így készíti elő műhelyében a távozás titkait.

V. Ellenállások

(Szó, ritmus, rím, gondolat)

Azon veszem magam észre, hogy akaratlanul is beleestem a dedukcióba. A félelmetes és csodálatos Élet csillagából vezetem le a versek sugarait. A felfelé és lefelé rántó Hatalomból, amely bekényszerít, egy ismeretlen „büszke hevén át” testünk zárt terébe, aztán földig rontja alkotása tornyait.

Hogy utánozza - hogy ismétli - az Életnek ezt a halhatatlan kettős mozgását a líra? A szó zárt terében, az anyag nehéz közegén át. Mert nemcsak a szobrásznak nehéz az anyaga. Nemcsak az agyagnak van súlya és nemcsak a kő áll ellen. Nehéz és gyötrelmes közeg a szó is. És sokszor a márványnál is konokabb a gondolat.

Földessy Gyula engedje meg, hogy az irodalompolitika által agyonhallgatott reprezentáns művét kiemeljem a feledés homályából, s hozzáfűzzem további szavamat. (Tanulmányok és élmények. Budapest, 1934.) „*Töredékek a költészet metafizikájához*”: most elsősorban erre a bevezető tanulmányára gondolok.

Az emberiséget minden munkakifejtésre a Végtelenség ösztöne hajtja, amely egy a költői képzelettel. A végcél: az egy-örök Igazság, a Gondolat. Minden nagy tudós, filozófus vagy művész itt találkozik, bár útjuk különböző is. A primitív kultúrák az emberi alkotások indító okának egyvoltát meggyőzően igazolák...

Ilyen gondolatokkal indul a Metafizika. Majd így folytatja:

„A művészet fölényességét a tudomány fölött éppen az határozza meg, hogy az az éltető eleme, ami az Életnek legfőbb és legegységesebb törvénye: a *ritmus*: a szabályos mozgás.” (...) „A csillagok mozgása, a bolygók, holdak, üstökösök periodikus pályája, a mi kis földünk természeti élete: az évszakok, a nap és éj szabályosan váltakozó üteme... A ritmus nemcsak formája, de egyúttal lényege is az Életnek...” (...) „Az igazi nagy képzőművészetben képe vagy szobra megalkotásakor ugyanazok a ritmikus erők munkálkodnak, amelyek az általa reprodukált természeti jelenséget létrehozták és fenntartják...”

S bár „a művészetek között nincsenek értékbeli különbségek, a költészet (ennélfogva) nem a legtökéletesebb művészet”, - mégis az Igazságot, a Végtelent a költészet tudja legegységesebben érthető módon megközelíteni. „Azért, mert a költészet a gondolatot a szavakban, a beszéd harmóniájában fejezi ki.”

De most jön az „*ellenállás*”: „A költészet anyaga, a szó nagyon megkötött és kevésbé kielégítő megnyilatkozási közege a Gondolatnak.” A többi művészetek, mivel nem terheli őket a szó logikai meghatározottsága, - „éppen logikai meghatározatlanságuknál fogva mélyebben rántják bele a lelkeket a Végtelen misztikumába...” Itt a Gondolat, a Végtelen „a maga szórafordíthatatlan szűz tisztaságában” jelenik meg az ember előtt és az emberben...

Földessy az emberi nyelv és a Gondolat ellentétes feszültségét hangsúlyozza. Szerinte a költészet a „legfajbb és - bármilyen ellentmondásnak látszik - a leganyagiasabb, legföldibb művészet. A szó, a hang, mint alakítandó közeg, minden más művészet közegeinél inkább anyagiasítja és korlátozza a gondolatot. Az emberi elérhetlenségek legnagyobb szimbólumait, a sziszifuszi, tantaluszi gyötrelmeket kell idéznünk, ha a gondolat szóraváltásának

nehézségét akarjuk jellemezni...” (...) „Minden nyelv, úgyszólván, külön harc a gondolat megvalósításáért, a hang, a szó meglelkesítéséért...”

Ki győzi le hát a szavaknak ezt az ősi ellenállását? *A költészet* - hangzik felelete.

„A beszédnek éppúgy végső értelme és rendeltetése a költészet, mint a vegetációnak a megérés, a fának a gyümölcs, a gondolkodásnak az Igazság, az Élet törvénye...”

Nos, Földessy felfogása találkozik az én „deduktív” felfogással: a Gondolat, a Végtelen, más szóval: az Egész Élet hat *lefelé* a nyelvre, a hangra, a köre, színre... A Legfelső Elv alkot. A Skolasztika kapujánál vagyunk. Platón-Aristotelés ajtaján kopogtatunk.

Adva van tehát egy végső, mindent magába foglaló lírai Gondolat. Ennek az útjába azonban nemcsak az anyagi szó áll súlyos testével, hanem maga a ritmus is, noha rendeltetése szerint ő a Gondolat önmozgása. A szervezetbe írt *Eszmei* Ritmus ütközik tudniillik a készen kapottal, a hagyományossal. S itt az újabb ellenállás: az *Eszmei* Ritmusnak le kell győznie saját produktumát: a Líra tulajdon teremtményeit áttörve kénytelen előre menni a jövőbe.

Ez a magyarázata az Ady ritmusforradalmának. Áttörte az *Eszmei* Ritmus erejével az uralkodó ritmusgyakorlatot, amely valamikor szintén az *Eszme* újsága volt, de megmerevedett.

Az ilyen forradalmak honnan szállnak alá? Az égből, ahol az Ideák lakoznak? Vagy a múlt századokból, az ismeretlen rétegek alól? Figyelemreméltó talán megemlítenem az Ómagyar Mária-síralmat, amely - áttörve az eredeti latin szöveg trocheusát és rímképletét - az Árpádok utolsó századában még az indító sor szótagszámára, valamint az ütemek számára és szótag-számára nézve is egyezik Ady egyik végzetes költeményével, ahogy az Ady-vers megindul:

*Magas / fátlan / sikokról
Nyargaltak le az Alföld
Mély szomorú völgyébe,
Fut a gőzös az éjbe...*

*Volék / siroIm / tudotlon,
siroImol sepedek,
búol oszuk, epedek.*

Mily meglepő a következő párhuzamnál a mély hangra rácsapó magas hangoknak az Árpád-kori vers-lelettel rokon zenéje:

*Tatárba begyógyultak,
Törökkel megbékültek,
De a multjukat / állják,
S a fákat is / utálják.*

*Ó én ézes urodum,
eggyen igy fiódum,
siróu anyát / teküntséd,
bújabelől / kinyúhhad.*

Ezt a verset a magyar nyelvnek egy távoli, külföldi temetőjéből ásták ki, Ady halála után négy évvel.

*

Egy imaginárius csata folyik le a líra műhelyében az elemek között: a költőn átvetülő Egész Élet, a Végtelen, a Lírai Gondolat igyekszik legyőzni a rejtelmes Test és rejtelmes Szó közeg-ellenállásait. A Ritmus küzd a ritmus ellen, ugyanígy a Rím a rím ellen.

Mi a rím rendeltetése, a most tárgyaltak szerint? Könnyen „dedukálhatjuk” ezt is „metaphysice” (de van-e más út?). A Rím: fölmutatott trófea, a nehézségek legyőzésének boldog diadaljele: a sorok összekacagnak, hogy túl vannak az akadályokon. Győzött a hő. A Rím: a versfeszültség villámhárítója, csengő katharsis. A versjelentőség jelzőkészüléke.

*Itt mindenkinek utolsó tor int,
Itt a cél: esti öt, vagy száz forint...*

*Bizáncban is nőtt feledés moha,
De így feledni nem tudtak soha...*

*Itt mindenkit temető-láng vakít
Itt mindenki gyászol már valakit...*

Adynak joga volt ilyen bravúr-rímeket, hogy ne mondjuk: kínrímeket, leírni. Mint egy mindent elsöprő lavina zuhan le „dekadens” Múzsája egy cigányzenés Varieté-Parnasszus ormáról. Lezuhan és mégis a Metafizika magasságába robban, az élet Egész Vers, az Egész Élet áll a Rímek csengője mögött.

Súlytalan rímvezetés súlytalan versre árulkodik. Idézzünk ebből is példát?

Szöktetni kell a ritmust és „zökkenteni” kell (Földessy kifejezése!) az Egész Élet „zihálása” szerint!

Mit használ itt a spekuláció, a gondos irodalom-elmélet? Akin az Egész Élet nem segít, semmiféle metrikai operációval nem ér célt.

Nem vagyok talán pedagógus? Pedagógiám: *Egészből a Rész felé.*

A vers-óvodákban is az Egészre kell, az *egész* ellenállásra, megtanítani a kisdud poétákat. Mert különben koszorús irodalmi vezér korokban is recsegní-ropogni fog Lantjukban a Rész...

VI. Absztrakt és konkrét líra

(Ady a magyar nép között)

Egy ismert nevű derék szocialista parasztíró toppant be a minap szobámba. Friss szemű, friss agyú, friss tollú legény. Éppen ott hevert az asztalon az Összes *Ady*. Rákerült a szó. Így fordultam hozzá:

- Való Ady a parasztembernek?

- Nem való! Annyira önmagát magyarázza, annyira elvont, annyira metafizikai, hogy teljesen reménytelen eset olyan parasztnak a kezébe adni, aki az elvont gondolkozáson kívül él...

- De például ez a verse: *Új s új lovat!*

- Ez se való a parasztnak! Ki érti meg falun az ilyen sorokat: „*A nagy Nyíl az útját kiszabta. Teljes és nyugodt mámorok Célját áhíttatja süvöltve. Míg a Föld háborog...*” Ki ért meg ott ilyen elvontságokat?

- De itt van egy másik verse: *Az eltévedt lovas*. Remélem, ez már való a falusinak is. Hiszen az ő sorsát tárgyalja...

- Ez se való. Elvont, metafizikai. Nem természete ez a magyar parasztnak. Megérti külön az „eltévedt” szót és a „lovas” szót és a „ködboxót” szót... Az egész versben van a baj. Az egész valahogy összezavarodik... Elvont, metafizikai.

- Beszélj még tovább róla!

- Nézd, Ady mint minden nagy ember, önmagát centrumnak tartotta. Ahol ti, városiak úgy látjátok, hogy egy magyar nemzeti metafizikát visz bele a versbe, ott tulajdonképpen a saját maga ügyéről van szó. Legalábbis inkább arról. A végén aztán nem tudjuk, Ady személyes harcainak hangulata verődik-e vissza a költeményen, vagy pedig tényleg egy magyar metafizika jelentkezése az... Ha tökéletes volna az Ady-vers, valamelyik jellegét élesen látni kellene. Különben a vers mint vers jó. De a tökéletes versnek *szintézisnek* kell lennie...

- Adj hát a nép kezébe egy alkalmasabb verset az Adyénál!

- A Juhász Gyula verse: *A tápai Krisztus*.

- Jobb vers, mint az Ady Eltévedt lovasa?

- Természetesen, hogy jobb! (*Aztán óvatosan hozzátette*): Ami nem jelenti azt, hogy Juhász Gyula nagyobb költő volt Adyénál...

- Melyik hát az az Ady-vers, amelyiket igazán odaadnál a népnek? Amelyik nem elvont? Amelyik konkrét, a magyar természetnek megfelelő? Az internacionális, schilleri Eltévedt lovason túl mondj hát a magyar nép kezébe való Ady-verset!

- *Kató a misén*... Egy ilyen verset elbír a magyar nép...

*

Körülbelül így folyt a beszélgetés. Közben-közben olyan kacagás jött rám, hogy a fal is rengett. A homéroszi Istenek nem tudtak volna harsogóbbat kacagni... Schiller vöröskötésű, öreg kiadása ott szerénykedett a sarokban, Ady és Hölderlin társaságában. Szépen elfértek egymás mellett.

- Na, ez az eleven eszű magyar betetőzte a „mélymagyar” törekvéseket! Karácsony Sándor most már kezét foghat vele: ő a Konkrét Magyarság zászlóvivője a fránya Elvont Németség ellen... A Nép döntött: Ady is ballaghat Schillerék után...

Ilyen tréfás gondolatok suhantak át lelkemen. Ez a kis helyi anarchia egy nagyobb anarchiának adott parolát, a fogalmak zürzavara találkozott itt most... Elvontság és „kézzelfoghatóság” (Pintér Nyelvvédő Könyve szerint!) - igen, *puszta marokkal* próbálta egy derék magyar „konkrét” atyafi megragadni a Lírát, amely már régóta nem úgy lant, mint ahogy a Pallas Lexikonban...

A líra elvont és a líra konkrét... A magyar természet elvont és a magyar természet konkrét... Elvontság: német találmány, német dugáru, Hitlerék Trójai Falova? Vigyázzunk, túlságosan *kézzelfoghatóvá* ne vastagítsuk a magyar Géniumot! A németben nem az „elvontság” a veszélyes: nem a kanti és schilleri és hölderlini elem... S ha veszélyes ránk nézve az elvontság, szereljük fel magunkat vele, mint ahogy a *nemzeti* hadseregek felszerelik magukat *nemzetközi* fegyverekkel! Valamikor a német természet éppen nagyon is eszem-izsom hírben állott, például Dante korában. Miért ne lehetne már a magyar is egyszer elvont? A szervezet is folyton elvonja az anyagot az anyagtalán szellem ellenében. Befogadja az anyagot és menekül tőle. Mint az Ady Eltévedt lovasa a lovától... Vigyázzunk, ránk ne csapjon varázsvesszejével a Történelem, mint egykor a tenger hátán bolyongó hellénekre Kirké...

VII. Az én és a nem-én

Ez is a líra műhelytitka: az Én és a Nem-Én. Kezdhattuk volna mindjárt ezzel a titokkal. S ha az előbb Földessy Gyulától kértem engedelmet, hogy belekapaszkodjak, most Németh László hátára kéredek fel. Valamikor, 1928-ban, egy száz verssel induló vidéki költőről írt bírálatot. Most sem tudom elfelejteni az elvi mondatokat. Ars Poeticába kívánkozik valamennyi:

„Ez a száz vers egy év alatt keletkezett (...) Költőjük azonban nem polifon. Ugyanaz a fuvolahang, ugyanaz a dallam százféle változatban. Nem minden malícia nélkül beszéltem vers-reflexről. A legnagyobb költők verssiramában is felismerhető az egyéni mozgás-jelleg, de ha a versben egy határozott mechanizmusra, automatára ismerek, az elkedvetlenít. Hiszem, hogy (...) minden jó vers a műfaj új megoldása, az élet új lépcsője. Érdekes ebből a szempontból nézni Petőfi hallatlan bő buzgását. Stratégia ő, aki száz helyen terjeszti, építi, bonyolítja állásait. Kisebb invenciójú költő jobban teszi, ha alázatosabb az ihletével és életével szemben. Így a versbőség nem oly imponáló, de feszültségük és jelentésük nő. Stáció lesz a vers egy diadalmas kálvárián. A nagy líra a legyőzött nehézségek ellenében alakul. Amikor a cselekedetből a megszokásba csúszunk: a szellem gravitációja érvényesül. Minek a bevett várat újra megrohamozni? Nem vagyunk bohócok, hogy mutatványainkat megújrázzuk. A próbaíró, (aki kénytelen a megélhetéssel is kacérkodni, hisz idejét követeli az írás), akarva, nem akarva, sokat ír s épp ezért sokat zörgeti magában az ember helyett a gépet. Hány nagy írónk szűkült el úgy, hogy az egyéniségével azonosított trükkök ismétlésére korlátozta magát. De szüksége van-e erre a lírikusnak, aki úgyis reménytelen áldozat, pénzre nem váltható szent céltalanság. Nem az egyre új tárnanyítás öröme az, ami őt reménytelenségiért kárpótolhatja? S mit törődik vele, ha e tárnák labirintusa nem is szembeszökően „egy”: hamis egység az, óvatosság egysége. Ami igazán egyéni, az legalább oly erővel nyilvánul meg a centrifugális törekvésekben, mint a centripetálisokban. Önmagát csak az fedezheti föl igazán, aki menekül önmaga elől...” (Napkelet, 1928. szept. 15.)

Íme, a lírai műhely újabb ellenállása a szó, a ritmus és rím, elvontság és konkrétság akadályai után. S ha az imént az Én-nel szembeállítunk a Nem-Ént, amely végül mégis az Ént juttatja diadalra, állítsuk most szembe az Én-nel önmagát, az Ént, mint mélységes csendbe burkolt titkot, - azon a határon, ahol már szinte a nemlét vizei kezdődnek.

„ÉN”

(Mindenkinek, aki magyar földön ír)

Ki ne mondd, ember azt a szót,
többé ne mondd ki, hét lakat
őrizze ajkaid mögött,
az Ítélet hét kürtjei
se hívják azt a szót elő,
a földbe ásd le és taposs rá,
járd hétszer körbe a talajt,
hívd tanúságul az eget.
hogy meghalt... Fent a madarak
röptét hívd tanúid gyanánt,
a fecskéket és darvakat,
a fáknak árnyékait is
idézd meg, tárd ki két karod,
hogy meghalt... De, jaj, ki ne mondd,

*mutass magadra szótlanul,
mint néma bámulj a tükörbe,
a lét tükrébe nézz bele,
bontsd szét a bimbókat, vigyázz,
a csírák rajzait mutasd,
ott alszik bennük is, amit
te most örökre eltemetsz,
de jaj, fel ne költsd a csírákat,
egy fűben is ott rejtezik,
egy szekfű illatában is...
Nézd, mennyi mű a föld ölén,
de nevét egy se mondja ki,
ó mennyi csendes alkotás,
név nélkül, mondhatatlanul!*

*Ki ne mondd, ember, azt a szót,
többé ne mond ki, hét lakat
őrizze ajkaid mögött,
a halál se feszítse fel,
ha mérföldekre dob le majd,
a halál lebontó keze!*

*

A vers végső súlya a csend.

(1940)

Isten békéje a magyar irodalom felett

(Árkádia-Debrecen üzenetei)

A mélységből kiált Debrecen!

DEBRECENNEK MÁR KAZINCZYÉK KORÁBAN, sőt már Pázmány Péterék előtt külön véleménye volt. Ezzel a külön véleménnyel fektették sírjába. A „keresztyén respublica” sírja fölött új Magyarország emelkedett. Nagy-Budapest, ez a füstölgő torkú Behemót, elnyelte Árkádia-Debrecen.

Néha egy-egy öreg ház bontása közben fejcsóválva állnak meg az utcán az emberek. „Ilyen volt a régi Debrecen!” - mondogatják. „Ilyen alacsony viskókat épített, szinte a földdel volt egyenlő. Inkább a földben bandukolt, mint valami - vakondok. Nem csoda, ha Csokonaiék, Földiek tüdejére időnek előtte rátelepedett a penész. A nehéz föld párája beléjük fojtotta az élet páráját. Hová menekülhettek volna szegények fuldokolva? A tornyokat tornyokra rakosgató Délibábhöz. A csillagtopánkás Reményhez.”

Így elmélkedik a hajdani Debrecen felett az ifjú Magyarország. Neki már nem kell rettegnie a fojtó földtől, őnéki már nincs szüksége Délibábra, ő már emeleten lakik... De hogy fognak elmélkedni száz év múlva a mai Debrecenről, ha majd felássák? Mit ásnak fel belőle: Árkádiát, vagy Budapestet?

Ezeknek szóljon ez az üzenet. Tegyük be múzeumunk kőkoporsójába. Talán rátalálnak. Árkádia-Debrecen délibábjá birkózik benne Nagy-Budapest gyárkéményével, amely fölött a Magyar Csillag ragyog.

Őerte birkózik, a Magyar Csillagért. A Magyar Csillag tiszta sugaráért. S mindenkiért, aki ennek a csillagnak a nevét viseli. Hogy ne legyen ez a csillag odaszegezve a gyárkéményhez. Lebegjen fölötté tisztán, szabadon!

Egy Debrecen-Budapest közötti légiút története ez az üzenet. Egy délibábos repülése. Budapest felé vitt az út s Szeged felé, Győr felé, Kassa felé s vissza magához Debrecenhez, mert ez mind - Budapest. *Pán-Budapest* felé szállt üzenetével a Délibáb.

Árkádia-Debrecen magasságmérője rosszul számította ki Nagy-Budapest csillagát. Túlrepült fémkorongján, s belezuhant az Úr „germán” kódébe. (Mint a Lélek Halhatatlanságában haladókó Csokonai Kantostul és Wolffostul a - Walhallába.) De élő ember csillagok közt nem lebeghet sokáig. Árkádia égi utasát visszarántották a Dobozy-temető árkai. „Germán lélek” - mormogta egy földönjáró magyar. És eltemették.

Egy balvégzetű boldog felhőföldről repülés emléke ez az üzenet. Megsemmisítő, életromboló és élettámasztó volt a csillagos úr. Fenséges, észbontóan hatalmas. Egyszerre dobta fel a fűszálat és a halált. Falevelek emelkedtek-szálltak a Nadírból, s minden levél úgy zúgott, mint a bolygók. Az Úrfelmutatás csengője csengetett az Orionból. A sírban is elragadtatás ilyen emlékekkel elpihenni. A csont is sugárzik ekkora magasságtól a föld alatt.

Pedig csak az országútra csaltak ki egy vándort az akácok. Arra ment, amerre ők: követte őket hajadonfőtt és mezítláb.

Fogadják ezt a hajdani emléket jó szívvel azok, akik majd utána élnek. Isten legyen velük!

I. Hádész Csillaga alatt (Levél Illyés Gyulának.)

KEDVES BARÁTOM, - hosszú évek óta nem találkoztunk. A barátságok közé egyszer csak sorompó ereszkedik. A mi induló barátságunk közé is leereszkedett csöndesen az „irodalompolitika” sorompója. Egyszer csak ott láttuk. Ki eresztette le? A „Mester” halála mintha jel lett volna, hogy a sorompó fölemelkedjék. Az augusztusi gyászban üzenetet küldtél Debrecenbe. Azóta meghalt a Nyugat és megszületett a Magyar Csillag. S most ismét fölkeresel debreceni magányomban. A Magyar Csillag számára írást kérsz. Nézzünk szembe ezzel a találkozással, mert a találkozás sokféle. A szeptember végi lombhullás azonban arra int, hogy ideje már egyféleképpen találkozni. Az ifjúság tarka álmainak vége, s közeledik az utolsó találkozás.

Lehet találkozni úgy, mint egy tárggyal: egy pecsétnyomóval, egy esernyővel, egy lámpával, egy beretvával, egy tükörrel... Lehet találkozni úgy, mint a Nappal és a Holddal és a csillagos éjszakával. Lehet találkozni úgy, mint egy csöndes árnyékú, mély lombú fával: édesanyádra gondolsz hirtelen, s az első anyára, akinek a pora is már rég porrá változott.

A társadalom: a találkozások csodája és rettenete. A társadalom, amely „szülője s felfalója” önnön gyermekének. Testvérem vagy, és gyilkosom vagy! Káin vagy és Ábel vagy, egy személyben!

A formák néznek szembe egymással a találkozásnál, a formák, amelyek feljöttek a föld alól. A Föld szembesíti önmagát a találkozásnál, - találkozik a párdúc és az oroszlán, az elefánt és az óriáskígyó. S találkoznak fajok, népek, nemzetek.

A forma megtéveszt. A zártság vonalai a tökéletesség látszatát keltik. Azt a hitet keltik, hogy a *cél* megjelent. Forma: a jó bizonyítvány. Forma: a szép test. Forma: a jó állás. Forma: a robbanások ércördögei, a hatalmas ágyúk és a hatalmas állami gépezet. Forma: az összecsengető rím és a drámai akciók eget-földet indító logikai rugói. Forma: az elismerés. Forma: a hurrá, a heil és a heuréka. Forma: az alibi.

A társadalom ördöge a forma. Ez az a csapda, amelyen át önmaga kárhozatába hull alá a társaságba szervezett ember. Ezen át „felfalója” a társadalom „önnön gyermekének”.

Az embernek, az ifjúnak, ha valóban „éretté” akar válni: az államférfiúnak, ha valóban államférfivá akar emelkedni, meg kell különböztetnie a formát a benne rejlő káosztól. A formából ki kell űzni a káoszt. A formában világosságot kell gyújtani. Mert a formák nagyon sokszor, legtöbbször, belül sötétek. Csillognak átlátszóan, mint az ablakok. S mégis: vakablakok. A halál sötéttségétől vakok.

A tudás is egyfajta vakság. Kezdjük ezzel a „formával”. Az „érettségek” nagyrészt erre a „formára” vannak alapítva. „Érett”, azaz: „megvakult”. Az iskola felnyitotta a szemét, holott sokszor - kiszúrta.

- Sok igazságot tanítanak a világról, s a világ művészetét, az Igazságot nem keresik jámbor lélekkel. Nem is találják meg, vagy ha megtalálják s megismerik Istent, nem tisztelik megillető módon, sem hálát nem adnak neki, hanem „hiúkká válnak gondolataikban”, és bölcs mi-voltukat hánytorgatják: maguknak követelik, ami a tied, s éppen azért igen vak oktalansággal rád fogják, ami az övék. Neked tulajdonítják ti. hazug vélekedéseiket, ki pedig Magad vagy az igazság, és „fölcserélik a halhatatlan Isten dicsőségét a halandó emberek, sőt madarak, négy-lábúak és csúszómászók képmásával. Igazságodat hazugsággá *formálják*, s alázatos szolgálói inkább a teremtménynek, mint a teremtőnek...”

Íme, a „formák káosza” Augustinus hajdani igéivel. Augustinuséval, aki továbbadta Pált, mert ő meg továbbadta az Urat. Íme a „tudás vaksága” az Egyház egyik legnagyobb Doktora igéivel, Augustinuséval, aki doktora volt - Danténak is. Az „észtehetség” hiábavalóságáról kevesen írtak megrázóbb vallomást, a tudósok Bábeli Tornyaról:

- Tényleg sok mindenre rájöttek. Évekkel előre meg tudták mondani a nap- és holdfogyatkozásokat, még a napot, órát s a fogyatkozás terjedelmét is. Számításuk sohasem tévedett, mindig úgy történt minden, amint előre megmondták. Kutatásaik eredményét szabályokba foglalták össze: ma is azokat használják, s azok szerint számítják ki, melyik évben és hónapban, melyik napon és órában a napnak és holdnak mekkora fogyatkozása lesz, - s mindig bekövetkezik, amit előre meghirdetnek.

- Az emberek nem győznek ezen eleget csodálkozni, a (tudatlanok rémüldöznek, a tudósok pedig lelkesednek és - elbizakodnak. Ez a gonosz tudós gőg az oka annak, hogy hátat fordítanak világosságoknak, s lassanként egészen kifogynak, kikopnak belőle. S az eredmény? Az, hogy jóval előre meg tudják ugyan mondani a nap fogyatkozását, de, jaj, nem látják meg a magukét; - mert soha magukba vonulva azon nem tűnődnek, kitől is kapták kutató tehetségüket?

- És ha megismerik is, hogy te vagy az alkotójuk, nem ajánlják oda magukat neked, hogy gondviselője lennél kezed munkájának. Bálványt csinálnak önmagukból, s e bálványt nem akarják neked áldozni.

- Nem akarják feláldozni fölényes elkapatottságukat, amely immár a felhőkben jár, mint az ég madarai.

- Nem akarják feláldozni vakmerő kíváncsiságukat, amely immár a mélységeket kutatja, mint a tenger halai.

- Nem akarják feláldozni erkölcstelen életüket, amely immár az oktalan állatokhoz alacsonyítja őket.

- Azt hiszik, hogy a csillagok magasságában fényeskednek, pedig íme a földre zuhantak, s „esztelen szívük meghomályosodott”...

- Ezt az utat nem ismerik, amelyen önmagukból le kellene szállaniuk az Egyszülötthöz, és általa fölemelkedni Istenhez.

- Ezt az utat nem ismerik...

KEDVES BARÁTOM, az irodalmi tudás is egyfajta vakság. A literátorság a tudós vakságok egy sajnálatos változata. A „formák káoszáat” eggyel növeli. Nem árt tehát Augustinus óriás árnyékát megidéznünk, amidőn azt hirdetjük, hogy „csillagok magasságában fényeskedünk”, a Magyar Csillag sugaraiban.

Magyar Csillag? Miféle csillag ez? Nem - Hádesz Csillaga?

Két vers ejt most gondolkozóba. Két versnek egymáshoz való viszonya.

Hymnus. Cseke. Januar. 22. 1823. S néhány lappal utána:

Vanitatum Vanitas. Cseke. Februar. April. 1823.

A nemzet Himnusza tözomszédságában a reménytelenség és hiábavalóság Himnusza. A Magyar Csillag mellett - Hádesz Csillaga... Mi ennek az oka? Néhány éve még nem tudtam erre feleletet adni. Most megtaláltam a feleletet:

A Vanitatum Vanitas - a „formák káosza”. A csillagok pedig a káoszból születnek, s bár végtelen messze távolodnak tőle, mégis megőrzik lent, lent, az élet fundamentumában - végtelen *volt*-azonosságukat.

Nagyon kell látnia a magyar íróknak a Vanitatum Vanitas csillagát, hogy Magyar Csillagot lásson melléje és föléje. A Magyar Csillag Hádesz Csillaga, a Halál Csillaga tőszomszédságában. „*Volt*”-azonosság, még egyszer fölemelem a szót. Végtelenül kell azonosulnunk a halállal, hogy végtelen távolra rugódjunk tőle. A horror vacui borzalmával kell magunkba nyelni Hádesz Csillagának tótágas fényét, hogy a Magyar Csillagot, az Élet Csillagát megalkossuk.

„ISTEN BÉKÉJE A MAGYAR IRODALOM FELETT” - ezzel az üzenettel küldtem el választ Hozzád, midőn föld alá került Dante magyar testvére. Babits-emléket kértél. „*Isten békéje...*” - ez volt a koszorú szalagjára ráírva. Az ilyen szalagok nem kerülnek valóság szerint a sírra. Így küldöm el hát ismét, az irodalom imaginárius síkjában.

- Tervednek szívből örülök, a békét nem akarhatod jobban, mint én: amennyi minden más készül örökre szétmarni bennünket, szinte megérdemeljük, ha példát s étvágyat adunk rá. A „kérdéseknek nyíltan szembe nézni”, ennek is híve vagyok, eredményt várva tőlem örömmel várom...

Ez volt augusztus sugaraiban a válaszod, arra a szalagra, amelyet én a Halott Mester koszorújára szántam, a halál sorompója fölé.

Törje fel most a sorompót „*Isten békéje*”, amely a formákból kiúzi a káoszt, rettentő korbácsú „béke” tehát: egyszerre mosolyog és tüzet okád.

HÁDESZ CSILLAGA szórja talmi fényét a formák káoszára. Ez a csillag első pillantásra több étellel világít, mint a valóságos Nap. Minden tündéri fényvel látszik alatta; a szép látszattól vakító tükörteremmé változik a természet és az emberiség. S mégis mindenki nyugtalan ettől a körbe táncoló fénytől, ebben az örökös kirakatfény-remegésben nincs egy pillanatnyi béke. Mert hazug ez a fény, kerítő ez a fény, Augustinus ebből a fény-bordélyból rohant ki a magány tengerpartjára.

Mindenki láttatni akarja magát ebben a fényben. A tudás és a művészet gladiátorai ütköznek itt meg véres csatákban, s örült kéjjel bámulják a köröskörül rohanó tükörben izmuk, gesztusuk és öldöklő fölényük körberohanását.

„*Isten békéje*” száműzve van a formák tükörterméből.

Új fényre van szükség, amely - fénytelenység. Új Napra van szükség, amely - naptalanság. A sok látható és öldöklő, örült pávaként díszelgő ház, haza helyett *egy* házra van szükség. *Egy láthatatlan* házra...

Most jön Árkádia-Debrecen második üzenete. Vigyázz! Kinyitottam az ajtót és az ablakokat. Zúg a szél! Vedd fel magadra útiköpenyedet. Hosszú útra megyünk. Nemsoká visszajövök érted... Isten Veled!

II. A Láthatatlan Egyház nyomában

VALAHÁNYSZOR KIMEGYEK AZ ORSZÁGÚTRA, a kétoldalt zúgó akácok közé, mindig a Végtelenség játszik velem. A Végtelenség útja az országút, - ilyesmit érzek ott. A mesék káprázatával csap arcomba a láthatatlan szél. Ilyenkor a szél külön személy lesz, mint ahogy megelevenedik minden körös-körül: a kilométerkövek, a zizegő búzatáblák, a napraforgók, a rozs, az árpa... S mindennél elevebbül lánghol a hajlongó kalászkok közt szétszórva a pipacs, ez a földön futó piros lidérc. Szinte felgyűjtja a termést, - első pillanatra tűzvészt kiált a vándor.

Igen, a vándor. Az országút messze-messze vezet. Túl Hadházon és túl Tégláson, túl Új-fehértón és túl Nyíregyházán, túl Tokajon és túl Kassán, túl a Kárpátokon és túl Szibérián... A Láthatatlan Egyház vár az országút végén, valahol a tenger partján, ahol lemegy a Nap. Az országút az élet, s az országút vezet ki az életből. Az országút őrzi az Apostolok nyomait, csak bátran rá kell lépni az országút kövére. Arra, amerre az Apostolok vándoroltak.

A minap egyedül bolyongtam az országúton. Tele van ez az út jelenéssel. Jelenései nem mindig félelmetesek. János apostol utolsóítéleti rettenete mélyen alszik itt a föld alatt. Inkább vidámak az országút jelenései, messzire rezeget a jelenések húrja, és szomorúságuk is biztató.

Ahogy az országút fölött lebegek kerékpáromon, és ringat az egyensúly, s jobbra-balra kettéosztva forognak körülöttem a távlatok, valami egy hajításra szemembe ötlük. Egy ló közeledik. A lovon nem látok senkit, mégis mintha púpja volna. Pedig határozottan lovat látok, - tevé mit keresne Csokonai és Földi János országútján?

A következő pillanatban világosság száll a jelenésre. Egy földműves megy elől, vállán villog a kapája. Baljával a kapanyelet tartja, jobbával a ló kötőfékjét. S nyugodtan, ütemesen lépked az ember és a ló. S nini, egy kisfiú kuporog a ló hátán! Alig látszik ki a lóból. Mint egy kicsi púp. Két kézzel markolja a ló sörényét, átkarolja a ló nyakát, a nagy meleg állati testet a kicsi emberi pára.

S az apa szertartásos komolysággal lépked a ló előtt, a ló szertartásosan lépked a családfő nyomában, s a gyermek szertartásos áhítattal kapaszkodik az állat nyakába. Inkább festmény az egész - jelenés -, az országúton a Szent Család jelenése. Az Evangéliumra gondolok, s a Szent Anyát az árokpart fái közt, vagy fölöttük a felhőkben keresem.

Eltűntek, nincsenek már sehhol! Ismét egyedül maradok, csak az egyensúly társalog velem s árnyékom, mely mint egy hű eb nyargal utánam. Az ilyen ritka kép után az ember szomorú lesz. A Szent Család... S íme, egy mocsaras helyhez érek. A Nap sugarai szikrázva karikáznak a sásos vizen. S megszólal a sás közt a jelenések húrja, a vízben bujkáló szomorúság. Békák. Most nem azzal a kellemetlen recsegő-kerepelő hanggal, hanem úgy, mintha a föld mély lelke búgna-rezegne valahol. S egyik hang a másikba fonódik: mintha nagy hinták himbálnának egymásba, tárnáktól tárnáig feszülő kötelek. A déli Nap meredeken szórja fent a fényét, s mégis az éjszaka üzenetét érezzük.

EGY MÁSIK JELENÉSRŐL is beszámolok. Az elsőnek a folytatása.

Néhány nappal később ismét az országútra szólított az élet. Véres panorámák napja volt: városok repültek a levegőbe, hajóhadak süllyedtek az atlantiszi sírba. De az országút maga csöndes volt. Néha robogott végig rajta egy-egy motor, por támadt, aztán elült a por. A fák a régi fák voltak, örök törvények szerint.

Egy csőszház mellett vitt el az utam. A gémeskút éppen a föld mélyébe hajolt le, valamit kutatott. A deszkakerítéses kapu küszöbére egy kisfiú hajtotta hátra a fejét. Aludt. Nem bent aludt, az országúton *túl*, a kerítés mögött, hanem a kerítésen innen, lábbal az országút felé. S hirtelen ez nyilalt a lelkembe: *hátha ez az a múltkori kisfiú?* S a Szent Család ott lakik bent a nádfedeles csőszházban... S a gyermek azért alszik oly édes nyugalommal a minden népek útján, mert vigyáz rá láthatatlanul egy Apostol. Talán éppen maga Pál, aki az Apostolok Cselekedeteinek könyvét írta vala, s aki üzent vala Rómának és Korintusnak.

MIÉRT KELLETT KRISZTUSNAK FELHÖVÉ VÁLNIA, miért rejtették ködbe arcukat az Apostolok, és miért lebeg a látható egyházak fölött a Láthatatlan Egyház? Mert a formákban a sötétség háborog, s az Örök Szeretet menekül a sötétség elől. „*Elmúlik e világ formája...*” - kiáltja felénk Pál Apostol, a láthatatlan.

Jól van ez így, hogy többé nem látható. S mégis úgy szeretném csak egy pillanatra megidézni. Csak egy pillanatra lépne ki bár a roppant levegőből, a levegő oszlopaiból. Bizonyára megreszketne minden: templomok és emeletek, föld és ég. De ez a robbanás fordítottja lenne a mostaniaknak. A lélek hívná életre a formát, mely őt kárhozatba döntötte.

A legszebb forma is kárhozat, sőt a legszebb forma sokszor a legnagyobb romlás. Plátó Lakomája, a híres Symposium, a Szépség létráját támasztja az égnek. Ezen a létrán juthat fel az antik ember a mennybe, az Ideákhoz.

Az Evangélium szívből gyönyörködik a mezők virágában, a liliomban. De szeme mélyebb, mint a Plátóé, aki pedig az Ég lámpáitól nyerte szeme lámpáit: Az Evangélium a sír mélységéhez támasztja a létrát. A síron át rohamozza meg az eget. S miközben gyönyörködve pihen tekintete a liliomok bársonyán, az eltemetett Mesterre gondol. A jelre, amelyet a „gonosz és parázna nemzedék” követel az Embernek Fiától: „Mert amint Jónás három nap és három éjjel volt a cethal gyomrában, úgy lesz az Ember Fia is három nap és három éjjel a föld szívében...”

Íme, a „forma” elrejtetik. S nemcsak három napra, hanem háromszázra és háromezerre. Örökre. A „föld szívében” megjárja az eleusisi utakat, hogy aztán fölemelkedjék a láthatatlan magasságba. Élő fejedelme legyen a Láthatatlan Egyháznak.

Mert csak az él, ami láthatatlan. S csak annyira él, amennyiben nem látható. Itt vagyunk a titkok titkánál. Itt tátong az élet szakadéka. Ennél a szakadéknál kettéoszlik a világ. E szakadékon túl, akinek van bátorsága s megteszi az utolsó lépést, úgy hull le csontja, mint mikor az őszi fát megrázza a szélroham. Úgy hull le róla a hús: arca, keze, szeme, szája... E szakadékon *túl* kezdődik a Láthatatlan Egyház. E szakadékon *innen* kezdődik a lakomázó élet. Minden országút ehhez a boldog, rettentő szakadékhoz vezet. Csak végig kell vándorolni a formák stációit, el kell hagyni állomásról-állomásra a tartományokat.

EZ A SZAKADÉK BOLDOG ÉS RETTENTŐ. Legtöbben visszariadnak a mélységtől, s ve-rejték ül homlokukra, látván a láthatatlant. Mint az örült rohannak vissza, befelé az „életbe”, a lakomához, a formák lakomáihoz, a formák káoszához. S miközben azt hiszik balgatagul, hogy most már *vannak*, nem tudják szegények, hogy most már *nincsenek*.

Az Evangélium a Láthatatlan Egyházon át a Van-t és a Nincs-et cseréli fel. A legnagyobb Nincs a legnagyobb Van.

A Láthatatlan Egyház megszabadít a formák kárhózatától. A legszebb Szépség a legnagyobb rabság. Érckalitka rácsai merednek a Szépség „élő” arca körül. A Láthatatlan Egyház ráhajol a Szépség börtönére, s a Szent Lélek párájában eloszlik a „rács”.

A Láthatatlan Egyház palástja suhog a Látható Egyház fölött. Jaj annak az egyháznak, amelyik eltaszítja magától - bent, legbent - a Láthatatlant! Papjaik köszoborrá merevednek; zengnek mint Memnon sziklái, s zengésük a pusztába hanyatlik. Mert bár vegye őket körül ezer és ezer „lélek”, - főveny ez mind, s ők maguk kőbálványok maradnak. Mint a sziklák, visszaverik az Üzenetet, a „Jó Hírt”, tízszer, százszor és ezerszer, - *visszaverik*, de nem adják tovább. Csillogó fémtükrök ők: az Evangélium betűje mint jégeső koppan vissza szellemük katedramagasáról. Tudnak mindent: az Exegézis labirintusát, grammatikákat és történelmeket, optikát és synoptikát... Tudják azt is, hogy az Apostol - láthatatlan. S fémszóval fémmé változtatják az Új Jeruzsálem láthatatlan templomát. Csörömpölő fém-láthatatlanság támad. Tudják azt is, hogy az Evangélium - alázat. S fém-szóval fémmé változtatják a Hegyi Beszéd lilium-alázatát. Csörömpölő fém- liliumok támadnak... Az ő „alázatuk” úgy szúr, mint egy bajonett: embert lehet vele gyilkolni. Egész temetők vannak már tele az ilyen „szent bajonettek” áldozataival.

ÓH MERT KRISZTUS MEGÖLTE BÁR A FÜGEFÁT, a meddőt, de Apostola lelkén át így kiált felénk a láthatatlanságból:

- *Szeretném pedig, ha minden ember olyan volna, mint én is. Ámde kinek-kinek megvan a maga kegyelmi ajándéka Istentől, az egyiknek így, a másiknak amúgy.*

Honnan fű fülünkbe, lelkünk fülébe, ez a szózat? Valahonnan egy országútról, Thrácia vagy Kappadócia valamelyik elhagyott útjáról. S lássátok az üzenet ideért. Aki küldte, már régen „nincs”. S mégis ez a szózat - bár oly lágyan susog, mint az olajfa lombja - keményebb valóság a legkeményebb ércnél, s túldörgi az ágyúk dörrenését.

A Láthatatlan Egyház legfőbb törvénye nem „kemény regula”. Szelíden suttog füledbe, mint az országúton húzódó akácok levele. Nem késsel hántja le csontodról a formák káprázatát, hanem a Szent Lélek leheletével. Ittasan tántorogsz a végtelen levegőben, mint az Apostolok, mikor rájuk ereszkedtek a „tűzből való megosztott nyelvek”. Egy nagy lehelet mindent fölemelő terhével vágsz neki a világnak, mint Pál, aki megállt vala egykor Agrippa és Festus előtt: „Bolond vagy te, Pál. A sok tudás örülségbe visz téged...” A Láthatatlan Egyház „örületét” emelik fel a magasba az országúti fák: minden nagyság fölött a Láthatatlan Egyház fénye lebeg. A Szépség égő lámpájára is ő vet mély árnyékot, s a lámpa lassan kialszik egy fénytelen fény sugaraiban. De csak az juthat bele ebbe a „fényudvarba”, aki egy bottal a kezében nekivág az országutaknak, hogy majd átlépjen az élet szakadékán. Csak az országút végén lehet az ő törvényét megérteni, az Apostolok nyomait járva. S csak ott lehet megtalálni Isten békéjét.

AZ IRODALOMNAK KÜLÖN ORSZÁGÚTJA VAN? Órá nem illik az Apostolok törvénye? A Láthatatlan Egyház csillagára fittyet hány a Magyar Csillag? S a „bolond” Pállal együtt bolondok voltak a dicséretszerzők, *Isten békéjének névtelen költői?*

*Mondd, Krisztus útja merre van?
Amerre az országút rohan!
Haladj az országúton végig,
amerre az éjszakát eléred;
haladj el a szántóvetők
címeres ökrei előtt,
őbennük pihen az élet.*

*A felhőket emeli szarvuk,
szarvukra a felhő borul:
fölöttük lakik Krisztus úr,
akit a vad latrok keresztre
feszítettek... Ott folyt ki vére.
De várták már a fellegek,
a csöndes állatok felett.
S a csillagok közt nyugszik végre.*

*

*Messziről jönnek már, én látom
az arcukat túl az akácon,
úgy jönnek szállva mint egy angyal,
jönnek az ünnepi haranggal.*

*A kis madarak szárnyán ülnek,
messziről jönnek már, repülnek,
jönnek a fákból és felhőből,
a láthatatlan levegőből.*

*Messziről jönnek az Apostolok,
a lélegzetük egyre ritkább.
Az országút palástjuktól lobog,
messziről jönnek és mezítláb.*

(1943)

Gulyás Pál krónikája

Egy régi temető fölött lakom Debrecenben. Erre van a városi bérház ráépítve. Mindennap látom az emelet ablakából: az élet eltemeti a halált. A keleti ablakom ugyanis sírokra nyílik, keletre még fejfák sorakoznak. De már nem sokáig. A város kemény léptekkel vonul ellene. Minden lépése: egy új családi ház, bérház, gyár, iskola, kórház...

Most ugyan meglankadt a trapp-trapp, de azért tele van a környék tulipiros téglával. Jobbra tőlünk újabb két bérház épül, gyermekeink nagy öröme. Alig tudom a fiamat hazacsalogatni esténként az állványok közül, de azért nem szidom össze. Hogy örülnek szegénykék: megnőtt játékkockák a debreceni homokon! Piros-fehér kockák, pincék, folyosók, alagutak... Minden-hová szabad a bejárás! Az egyik deszkán le a pincébe, a másikon fel a szabadba. Fel a fejfák közé, melyekre pajkosan rákacagnak. Ez az ő válaszuk az Alvilág Istenének.

*

Az élet eltemeti a halált? Valamelyik nap a feleségemmel magam is ott sétáltam az állványok körül. Csupa homok itt minden. Ez a sárgásan málló homokmindenség megdőbbsent. Azt mondják, a debreceni homok egy-kettőre megemészti a csontokat. Hipp-hopp, s az életnek nyoma sem marad. Még az emlékünket is felfalja a föld. Ahogy sétálgatunk, hát egyszer csak egy csontba botlom bele. Az építkezésnél dobhatták ki a homokból, ahogy a meszes gödröt ásták. Miféle csont ez? Olyan, mint egy guriga. „Nyakcsigolya darab” - oktat a feleségem. Én inkább papírról ismerem az ilyesmit, de a háztartásbeliek közelebb állanak a nagy természethez. A konyha egy kis bonctani intézet, pláne néhány évvel ezelőtt. Nézem-nézem a remekbe faragott csontgurigát: miféle játékszer ez? Kinek a feje pörgött ezen? Miféle gondolatok bolygói keringtek ezen a csont-világfán?

Semmi félelmetes nem volt a látványban. Az évszázadok kiszívtak már ebből a játéktárgyból minden borzalmat. Az volt a borzalmas, hogy mindenféle borzalom hiányzott belőle. Amint egy kicsit nyomkodni kezdtem, mint a kréta mállott szét ujjaim között. S mily szép volt a rostozata! Milyen művészi! A sok apró likacs a törések peremén. Mint ezer és ezer méz-sejtecske, lépesmész-sejtecske, - csak éppen a méz hiányzott már ebből a csontból. Az élet méze...

Temetői merengésemet hirtelen megzavarták: egy fiatal pár surrant el mellettem. A gurigát gyorsan zsebre dugtam. Minek ejtse őket is gondolkozóba egy darab csont? Majd ha ezüstlakodalmuk felé sétálgatnak, mint - mi ketten. Az élet eltemeti a halált? Soha! Soha! Reménytelen játék az élet! A homokból felbukkant csontguriga ezt kiáltotta felém. Szinte hallottam a rejtelmes üzenetet: „Ilyen játékgurigává válik a föld minden cézárának parancsszava! Hannibáltól Napóleonig, Napóleontól - Új Jeruzsálem csendjéig!” Otthon egy kis indiai könyv várt. Kétsoros szanszkrit szentenciák gyűjteménye. A német fordító kurta sorokban pattanó csengőbongó versikéket faricskált belőlük: én ráhajoltam az eredetire, s az óindiai gondolat méltóságával hadd zengjem most tovább magyar véreimnek, a rokon keletnek:

*Az ért gyümölcsre nincs egyéb veszély, mint hogy lehulldogál.
A földrejött emberre nincs egyéb veszély, mint a halál.*

*

Megváltó költészet! Nagy költészet! Praktikus költészet!

Az indiai vers, íme, visszafordított temetői sétából az élet felé. Minden jó vers: iránytű. Életiránytű. Ezért kellene mindenkinek verssel foglalkozni. Nemcsak a tanároknak, henteseknek, képviselőknek. Még a hadnagynak is. Mindenkinek, aki él. Hiszen egyedül csak az élet felé van út. Amit mi „halálnak” nevezünk, az csak egy új „tárcsázás” az élet felé. Mit törődjünk hát a „halállal”? Minek csináljunk belőle merev, mozdulatlan szobrot? A csontguriga csak annyi, mint egy eldobott cigarettacsutak. Nem jelent semmit. Ki dobta el? Miféle szellem? Honnan tudjam én azt egy - csutakból? Kár is vele foglalkozni.

Törődjünk inkább a tavasszal.

*

Itt állunk ismét a szép május kakukkos kapujában. Kár minden elszalasztott pillanatért. Ó, mennyi pillanatot elszalasztunk! Jóformán azt sem tudjuk, mi a tavasz. Az évszakok elrobognak mellettünk, s mi csak bámulunk tétován, önmagunk sötétségébe zárva.

Még most is emlékszem, mily borzongással hallgattam gyermekkoromban, hogy üvegszeme is lehet valakinek. Ilyet tesznek be a kivett élő szem helyébe. Üvegszem: kemény, hideg tárgy, halotti csillogás, halott szem, ravatal-szem...

De még ennél is borzasztóbb: a literátor-szem, a - papír-szem. Vagy a technikusok szeme: az acél-szem. Vagy... Minek folytassam tovább? Csupa pótszem, csupa műszem, - természetes szem alig akad. Ezért van annyi baj ezen a parányi földgömbön. Pedig a tavaszt, a szép májust és a százszorszép júniust csak természetes szemmel vehetjük észre. Egyébként minden hiába.

*

- Légy érzékeny és erős: olvaszd össze az állatot az Istennel, s úgy válik belőled egy nemes valóság, úgy leszel ember!

Hiszen ez Csokonai Vitéz Mihály apostoli szózata! Rousseau és Nietzsche együttvéve! 1803-ban, - Debrecenben! (Azok a szerencsés olvasók, akiket még nem mérgezett meg túlságosan az irodalom, ilyen jó öreg cím alatt keressék meg a Csokonai-szentencia körítését: „Alkalmatosságra írt elegyes versek. Amaryllis...”)

Hátha éppen az ő csontgurigája került a zsebembe? Könnyen meglehet. Csokonai vitéz deák uram csontja sem lehetett másfajta. Csont - csont. Mikor szépen áttették a Hatvan utcai sírba, Darabos utcai barlangjából, lehet, hogy akkor pottyantották ki, csak úgy véletlenül. Már az életben úgyis kipottyant egyszer Debrecenből - Professzor Vitéz Csokonay Nagy-Debrecen Apolló-Egyetemének országúti Rectora.

Akár így, akár úgy, fogadjuk meg poéta-professzori tanácsát, mert csak úgy leszünk méltók a tavaszhoz. A csontokat tegyük vissza a koporsóba, vagy a múzeumba. De tanuljuk meg könyv nélkül, amit az ő „Tavasza” így dadog:

*Óh, ti a dolgok anyjának
Kezével font levelek!
Ti a bölcs gondolatjának
Fényt adó zöld fedelek!*

Eh, ez is „csontguriga”! Ezt is eldobhatjuk. Tele van az élet temető-tudással! Ne az ő „Tavasza” tanuljuk meg „betéve”, hanem a valóságos, hatalmas sír- és versfölötti tavaszt, amely majd mindent átalakít: füveket, fákat, városokat, államokat, tengereket...

(1943)

Jegyzetek

Közel százötven prózai írás közül válogattuk össze e kötethez Gulyás Pál esszéit, tanulmányait, vallomásait.

Sokan úgy tartják, hogy a költők életművében a próza szerepe háttérbe szorul és mint műalkotás másodlagos értékű. Ezzel szemben, főként a nagy lírikusok - de nem feltétlenül a poeta doctusok - példája bizonyítja, hogy az ilyen kategorikus megállapítás közhely és hiedelem. Nincs aknazár a műfajok határainál!

Gulyás Pál életművében is mindkét műfaj - vers és próza - jelen van, s szinte dialektikus egységet alkot. Esszéi kibomló verscsírákat rejtenek, s a költemények magvai olykor a prózai műben csíráznak tovább. De ezt a fontos és izgalmas témát jegyzetben most nincs mód mélyebben elemezni, - jelzés csupán.

Gulyás igen nagy műveltségű „tudós költő” volt. Sok nyelven olvasott, s az irodalmon kívül történelem, filozófia, zene, képzőművészet, sőt a természettudományok is erősen vonzották. Tudását holtig gyarapította. Gyakran állt pódiumon előadást tartani, vitázni. Prózai írásainak nagy része innen indult el, hogy aztán a hallgatóság számára lazábban szótt anyag, az íróasztal mellett tovább érjen és nemesedjék.

Németh László - Gulyás barátja és legavatottabb értője - a harmincas években prózai írásait, főként tanulmányait olyan sokra tartotta, hogy értékben már-már versei fölé helyezte őket. Ekkortájt egy általa válogatott Gulyás-próza-kötet kiadását is tervezte.

Gulyás Pál sajátos atmoszférájú, metaforákban gazdag tanulmányai kis példányszámú folyóiratokban és évkönyvekben kerültek a nyilvánosság elé. Kritikái, eszmevillanásai, jegyzetei szintén csak eldugott napilapokban - főleg Debrecenben - láttak napvilágot. Jónéhány közülük egyáltalán nem került nyomtatásba. Prózai munkái könyvvé soha nem álltak össze.

1942-ben Püski Sándor szerződött három Gulyás-kötet (vers, próza és költői műfordítás) kiadására. De már csak válogatott versei jelenhettek meg a Magyar Életnél *Az Alföld csendjében* címmel 1943-ban. Próza-kötetének szerkesztését éppen csak elkezdte Gulyás Pál. Hirtelen támadt súlyos betegsége, majd 1944 májusában bekövetkezett halála megakadályozták a munka befejezését. Az összeállítás jellegét és az író szándékát csupán a fennmaradt vázlatos ciklustervek jelzik. A megálmodott nagy prózagyűjtemény - akár csak most e kisebb kötet is - *Nyugaton át kelet felé* címet viselte volna homlokán, a címadó tanulmány vezérgondolatával mutatva az egész mű eszmei irányát.

A háború után jómagam többször tettem kísérletet különböző kiadónál Gulyás-próza-kötet megjelentetésére. De ajánlatommal mindig kemény falba ütköztem. Egyik nagy kiadónk 1961-ben elutasító levelében így minősíti a visszaküldött tanulmányokat: „Ezek egy része kitűnő írás, más részük azonban vitatható, sőt politikailag nem kívánatos...” Így aztán csupán szórványos publikálásra nyílt lehetőség, főleg irodalmi folyóiratokban, s jobbára csak a 70-es évektől.

Ezért érzem eseménynek e könyv megjelenését, s nem titkolom személyes örömet sem, hogy ennyi év eltelte után, végre olvad a jég Gulyás Pál prózai írásai körül.

Végezetül néhány szöveggondozással kapcsolatos gyakorlati megjegyzés.

A helyesírást a mai akadémiai szabály szerint alkalmaztuk. Kivétel néhány erősen egyéni összetett szó, kifejezés. Ugyancsak meghagytuk, főleg a görög személynevek esetében, azok régi formáit, s olykor - ha szükség volt rá - a sokféle helyesírással írt idegen neveket és szavakat a szöveg érdekében egységesítettük.

A Kalevaláról

Gulyás Pál összes Kalevala-tanulmányának legteljesebb és végleges változata. Magában foglalja két korábbi írásának részleteit is. (*Út a Kalevalához*. Válasz, 1937. ápr. és *Képek a Kalevaláról*. Kelet Népe, 1940. dec. 1.) Megjelent 1943-ban és 1944-ben a Magyar Élet által kiadott Kalevala kísérő tanulmányaként. A könyvet a háború után Gulyás írása miatt indexre tették, majd bezúzták. Kézirata nem maradt fenn.

Homérosz 1936-ban

Megjelent a pécsi egyetem Ókortudományi Intézetének közlönyében (Műhely, 1939. szept.-okt. 77-92. l.), majd ennek különlenyomataként is. (Magyar éjszakák 1. Budapest - Debrecen - Pécs, 1940, Debreceni Ady Társaság.) A szerzői korrektúra nélkül nyomdába adott anyagba igen sok hiba került, jóval több, mint ahányat a füzethez mellékelt jegyzék feltüntetett. S mivel az eredeti kézirat elveszett, csak egy kézirat-variánsból lehetett a szöveget javítani.

67. l.*: ὦ κοῦρῶν ... = Szophoklész Antigonéjának első sora: „Isméné, testvér, egy szív, egy lélek velem” (Devecseri Gábor fordítása)

A görög dráma jellegvédelme és változásai

A tanulmányt a fennmaradt kézirat szerint közöljük. 1-2. része *Aischylos-élmény* címmel, kihagyásokkal megjelent a Kerényi Károly által szerkesztett klasszika-filológiai tárgyú esszéket tartalmazó könyvsorozatban. (Sziget III. Pécs, 1939. 51-62. l.) Ugyanez a részlet szerepel még a Magyar remekírók sorozat *Esszépanoráma 1900-1944*. 3. kötetében. Bp. 1978, Szépirodalmi. 420-430. l.

Gulyás Pál ezt az írását és a Homérosz-tanulmányt - kiszélesítve egyéb, tervbe vett ókori témájú művekkel - *Antik élmények* címen egy nagyobb lélegzetű ciklusban akarta összefoglalni. Halála miatt nem valósult meg.

Közöljük még a tanulmányban szereplő néhány görög ill. német sor magyar nyelvű feloldását:

83. l.: χερσὶ ... = összecsapta kezét

87. l.: τὸ σὸν γὰρ ἄνθος ... = mert a te virágod, a minden mesterségre alkalmas tűz fénye

93. l.: *Alles Vergänglichhe...*

*Minden múló dolog
Csak puszta jelkép;
Itt teljes lesz, mi ott
Elégtelenség...*

(Idézet Goethe: Faust című drámai költeményének II. részéből. Ford.: Csorba Győző.)

Dante kapujában

A kézirat fennmaradt a költő hagyatékában. 1. része megjelent: *Katolikus figyelő* (Debrecen), 1941. dec. 10-12. l.

* Az oldalszámok a nyomtatott kiadásra vonatkoznak! (az elektronikus változat szerk.)

Itt közöljük Gulyás Pálnak eredetileg a cím alá írt lábjegyzetét:

A debreceni Ady Társaságban még 1937-ben olvastam fel ezt a tanulmányt. Többször el akartam küldeni Dante magyar tolmácsának. Az élet megakadályozta. Most elküldöm neki a halál küszöbén át, Dante kapujában megállva, a magyar csillagok alatt.

G. P.

A Génusz Debrecenben

Megjelent: Debrecen Szabad Kir. Város és Hajdú vármegye. Szerk.: Csobán Endre. Debrecen, 1940. Vármegyei Szociográfiák 12. (241-255. l.) Rövidített német változatát *Der Genius in Debrecen* címmel az Ungarn közölte 1940. dec. 5. (278-291. l.), s készült belőle német nyelvű különlenyomat is.

A tanulmány kézírata nem maradt fenn. A nyomtatott szöveg sajtóhibáit, melyek főleg az idézetekben szembetűnők, korabeli források alapján korrigáltuk.

Gulyás Pál cím alá írt lábjegyzetét és jegyzeteit közvetlenül a tanulmány után adjuk. Ez első-sorban azért indokolt, mert zömmel szervesen a főszöveghez tartozó kiegészítő függelékek.

Meg kell még említeni a következőket. A tanulmányba beépített Hölderlin- és Schiller-idézetek Gulyás Pál saját fordításai, de mivel a 137. l.-on szereplő *Az eszmény és az élet* című Schiller-költemény szakasza ott csak németül szerepel, most közöljük magyarul, szintén Gulyás Pál fordításában:

*Ifjan, minden földi jelt lerázón,
a Teljesülést sugárzón,
itt lebeg az ember isteni
képe, mint a lét halk délibábja
a Styx folyamát ragyogva járja,
s mint ahogy látták a mennyei
rétek, mielőtt koporsójába
a Halhatatlan búsan lement.
Még a földön ing a harc szabálya,
itt kiált a győzelem.*

Németh László

Megjelent: Protestáns Szemle, 1932. jún. 375-388. l. Készült belőle különlenyomat is. Kézírata nem maradt fenn.

Nyugaton át kelet felé (Mély magyarság)

Megjelent: Kelet Népe, 1940. márc. 15. 20-22. l., majd később *Mély magyarság* címmel Illyés Gyula folyóirata, a Puszták Népe közölte. (1947. márc. 29-34. l.) Német nyelvre is lefordították, még a magyar közlés előtt: „*Tiefes Ungartum*”. Pester Lloyd, 1939. nov. 15. 5-6. l. Kézírata nem maradt fenn.

162. l.: „*Gestaltung...*” = ... „*Az örök gondolat örök szeszélye / szerint formát öltve formát cserélve...*” Idézet Goethe: *Faust II. drámai költeményéből. Ford.: Kálnoky László.*

A líra „műhelytitka”

Gulyás Pál tanulmányát Baránszky-Jób László kérésére a Magyar Esztétikai Társaság előadássorozata számára készítette. A felolvasásra (rövidített formában) 1940. január 2-án került sor Budapesten. Felkért hozzászólóként Földessy Gyula és Németh László szerepelt. A kézirat fennmaradt. Megjelent Gulyás Klára utószavával és jegyzeteivel az Alföld 1967 októberi számában (59-70. l.). A közlésből ott elmaradt egy idézett Földessy Gyula-tanulmányrészlet. Most a teljes szöveget adjuk.

Ide iktatunk még néhány fontosabb magyarázatot.

A szövegbe épített anonim versek és versrészletek egytől egyig Gulyás Pál művei. Némelyik itt első változat, - szövege később kötetben módosult. Keletkezésük: 1936-37. Az „Én” című versrészlet dátuma 1939, s Gulyás Németh Lászlóhoz írta. *Az utolsó csata* válasz Radnóti Miklós *Járkálj csak, halálraitélt!* című kötetére, az *Egy induló költő versei alá* szatíra pedig Vajda Endrének szól. A VI. fejezetben megidézt „parasztíró”. Veres Péter. A tanulmány III. fejezetében szereplő Goethe-verset magyarul Gulyás Pál ifjúkori fordításában közöljük:

Elmenőben

*Mentem a réten
csak úgy magamért,
mit sem keresve,
ez volt a cél.*

*Egy kis virágszál
utamba jött,
nem láttam még soha
ily örömet!*

*Már-már letörtem
s ily szókra fakadt:
gyökereim vannak,
titokzatosak!*

*Létem a mély
földben eredett,
virágaim azért
oly szép kerek.*

*Nincs álnok szívem,
nincs csalfa képem,
ne törj le engem,
ültess el szépen!*

*Mentem az erdőn
csak úgy magamért,
egyre derülve,
mindig előre -
ez volt a cél.*

A tanulmány befejező szakaszában a forrással is megjelölt idézet Németh László Gulyás Pál: *Misztikus ünnepi asztal* című verseskötetéről írt bírálatának részlete.

Isten békéje a magyar irodalom felett (Árkádia-Debrecen üzenetei)

Megjelent: Új Magyar Museum (Kassa), 1942. dec. 215-223. 1. Készült belőle különlenyomat is. Kézirata nem maradt fenn.

Gulyás Pál ezt a több részes esszét barátjának, Illyés Gyulának, a Magyar Csillag szerkesztőjének írta a Nyugat címváltozásának apropójából. Ám a benne foglalt eszmei üzenet ma már távolabbra mutató és személytelen. Gulyás Pál a cím alá, lábjegyzetként a következő sorokat fűzte:

Ez az írás - mint ahogy a fejtegetések során majd kiderül - egy budapesti irodalmi folyóirat címváltozásának körülményeiből született. Az új címnek óhajtott adni eszmei („metafizikai”) háttérrel. Azóta az írója e folyóiratnak munkatársa, s szerkesztőjével szíves baráti kapcsolatban van. De barátság csak *dialektikusan* képzelhető, a szó plátói értelmében. *A magyar vidék dialektikus üzenete ez az írás.* Debrecen üzen Kassán át. Az Alföld a Felvidék tiszta ormán megáll, s az „Erika” magasságából megismétli az Üzenetet, az - Evangéliumot. Csak ennek az „üzenetnek” van értelme a földön.

Az esszét záró Gulyás-vers címe: Krisztus útja. (1941-ben keletkezett.)

Gulyás Pál krónikája

Megjelent: Híd (Bp.) 1943. máj. 15. (6. l.) Kézirata nem maradt fenn.

Gulyás Klára